

**HERBERT
TINGSTEN**

Argument

Bonniers

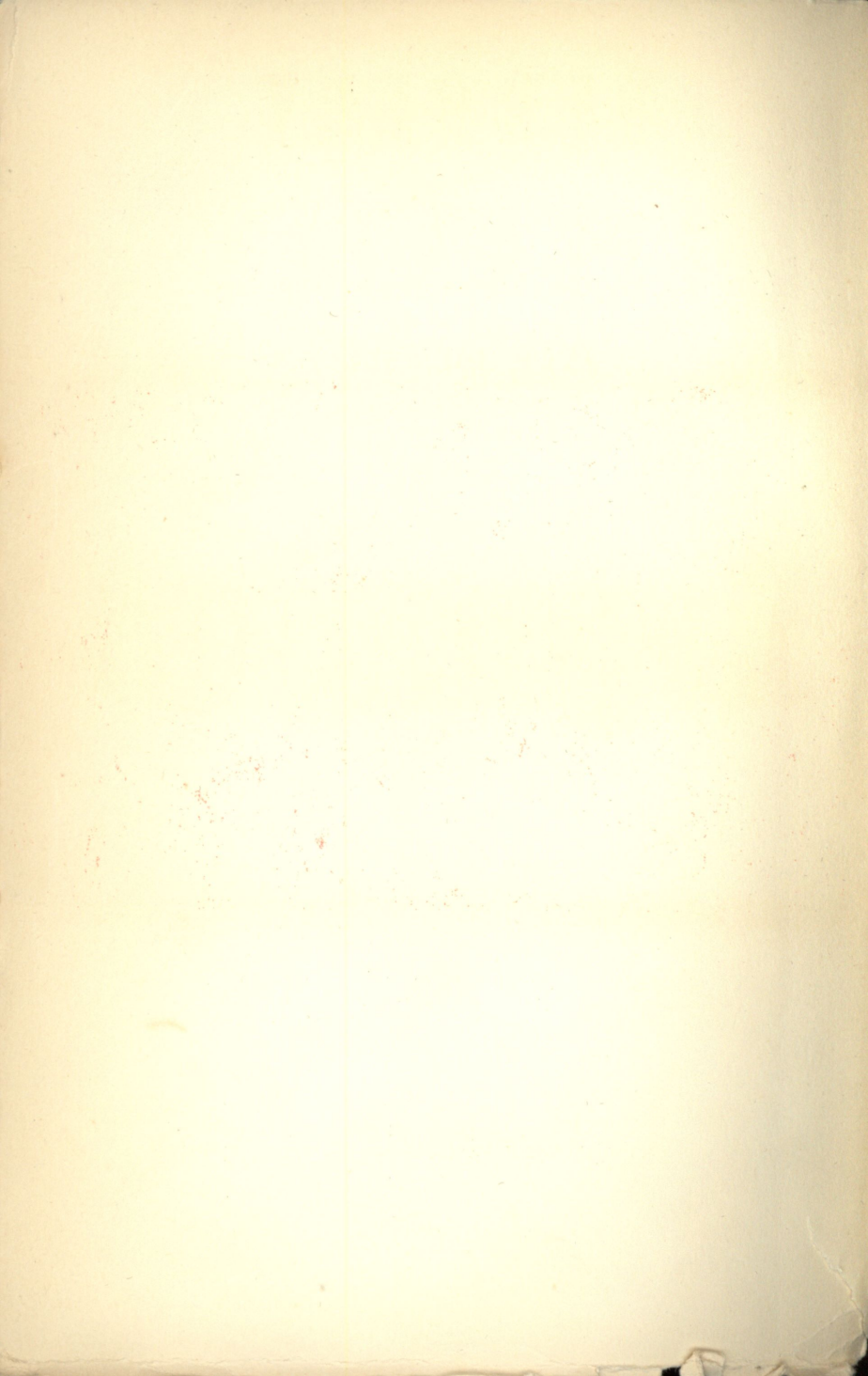
1948

**HERBERT
TINGSTEN**

Argument

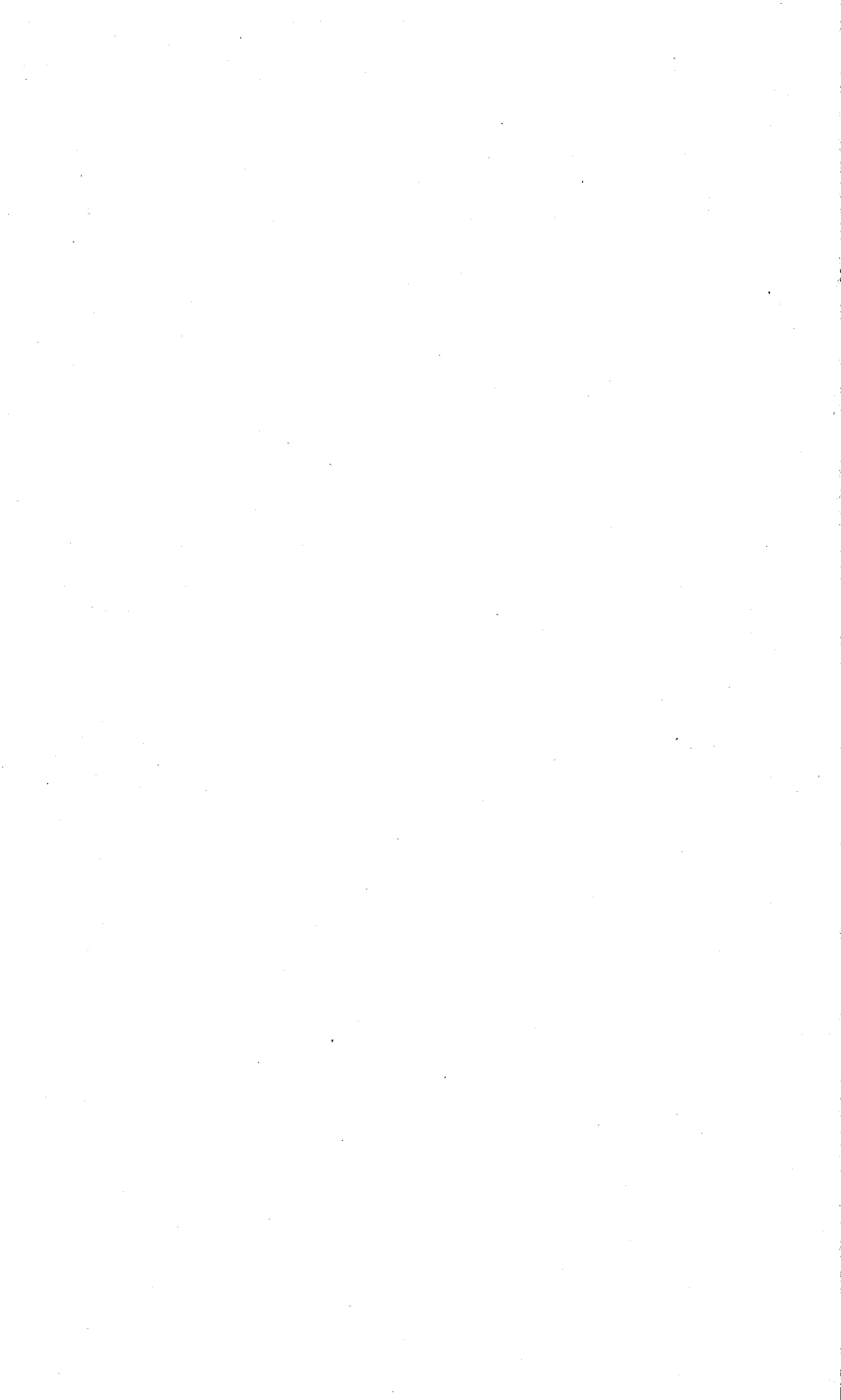
1948

HERBERT TINGSTEN

Argument

HERBERT TINGSTEN

Argument

STOCKHOLM

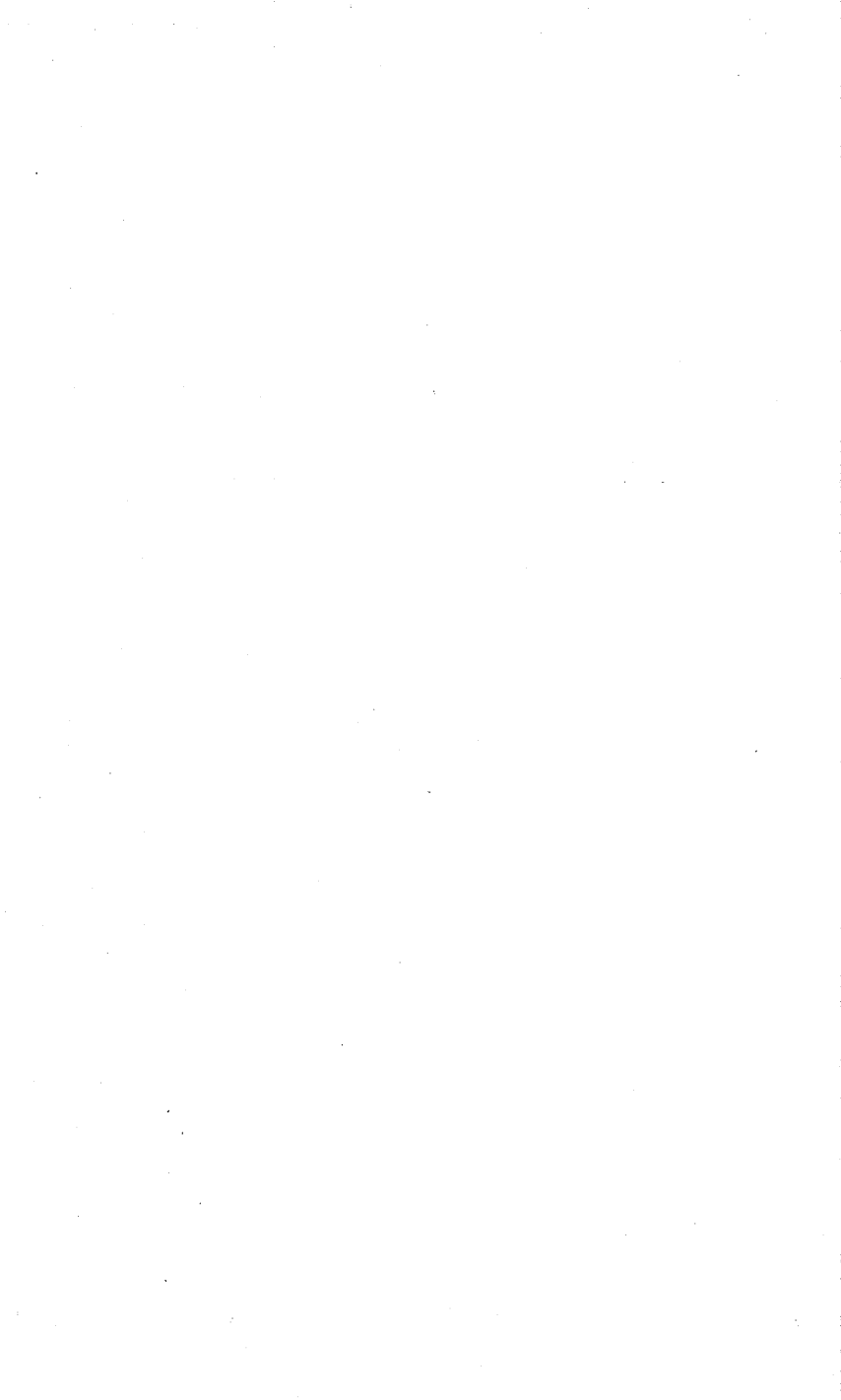
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Copyright. Albert Bonniers förlag 1948
Stockholm. Alb. Bonniers boktryckeri 1948

I

PRESS OCH TRYCKFRIHET

TRYCKFRIHETEN UNDER KRIGET

PRESS OCH UTRIKESPOLITIK

Napoleon I gjorde den franska pressen och i första rummet *Le Moniteur* till ett språkrör för sin politik. Han sökte även i den utländska pressen framtvunga en för sig lämplig opinionsbildning. Under den korta fredsperioden 1802—1803 vände han sig mot de i England utkommande tidningarnas kritik, och vid ett tillfälle lyckades han förmå den engelska regeringen att anställa åtal mot en emigranttidning. Utgivaren dömdes emellertid blott till låga böter, som täcktes genom en offentlig insamling. Napoleons planerade triumf blev en triumf för den engelska pressfriheten. *Moniteur* rasade: om en tidning som förolämpade en främmande makt icke undertrycktes, vore regeringen i grunden ansvarig; ”man borde aldrig tolerera att utländska regeringar angripas, ty på detta sätt kunna oansvariga personer förstöra förhållandet mellan staterna”. Den engelska utrikesministern lord Hawkesbury (mera känd under namnet Lord Liverpool) svarade att om en kritik av främmande styrelse icke tillätes vore all tryckfrihet upphävd. Varje stat som ville utvidga sig på andra länders bekostnad eller som eljest ville begå en oförrätt mot andra, skulle då vara säkrad mot avslöjanden och klander.

Press och tryckfrihet

I en av de bästa skildringar som givits av en diktators storhet och elände, Caulaincourt's memoarer, får man en bild av Napoleons ställning till kritik och offentlig diskussion ett årtionde senare. Före och under fälttåget mot Ryssland voro Napoleons hetsiga, halvt hysteriska monologer fyllda av hatet mot England och av hoppet om den snara seger som äntligen skulle ge Frankrike, redan utvidgat till att omfatta större delen av Västeuropa, en rättvis och anständig fred. De få statsmän och generaler som vågade visa sig tveksamma inför det nya fälttåget överröstades och ställdes i bakgrunden. Efter misslyckandet, då kejsaren i Fontainebleau mottog underrättelser om sina generalers förräderi och i skräck väntade på de allierades fordringar, var hans syn på läget förändrad. Inom sin omgivning sökte han nu dem som tidigare irriterat honom genom motsägelser och självständighet; han fann att den älskvärda undfallenheten drogs till de segrande. Internationellt sökte han icke stöd hos den ryske tsaren eller sin österrikiske svärfar, utan hos England. Om den engelska regeringen lovade något, så komme den allmänna opinionen på grund av den fria diskussionen som rådde att kräva löftets uppfyllande. Kejsaren hörde med glädje att en engelsk delegat skulle följa honom på den resa till Avignon som var avsedd att fortsätta till Elba. Det engelska folket, sade Napoleon, kommer inte att tåla ett mord, ty ministrarna måste offentligen stå till svars för sina handlingar, och det ligger därför trygghet i deras löften.

Utän tvivel var kejsarens tillit i detta fall överdriven, liksom tidigare hans ovilja. Diktatorns förtröstan på folk var alltför fullständig, en reaktion mot hans totala missstro inför envåldsfurstar och diktatorer. Men de anförda

Tryckfriheten under kriget

notiserna ge dock en belysning av pressens ställning i diktaturen och under det fria statsskicket.

I demokratierna kan man utgå från att en allmän pressopinion avspeglar en betydande, om också icke allmän folkopinion, att en i pressen framförd mening har en viss stabilitet, att den enskilda tidningen ger uttryck åt en av ett antal personer — åtminstone några av redaktionsmedlemmarna — hyst uppfattning. I diktaturen är detta icke förhållandet. Då pressen blir ett medel för de maktägande innebär detta en frigörelse från varje relation till en opinion. Pressen uttrycker icke de härskandes önskingar, utan blott de önskingar som de härskande vilja antas hysa. Pressen kan, liksom den oansvarige statsmannen i ett hemligt samtal, lova, smickra, förtala och hota utan att förbinda sig. Den kan lova fred för att mildra det inre missnöjet eller för att lugna stater som man bereder sig att överfalla; den kan hota med krig för att tillfredsställa aggressiva folkgrupper eller för att skrämma ett främmande folk utan vapnens makt. En presskampanj kan vara avsedd för inre eller yttre konsumtion, dess uttalanden kunna vara uppriktiga eller lögnaktiga, den kan vara ett led i en stort uträknad plan, vars mål man icke kan skönja, men den kan också dölja planlösheten bakom våldsamma parader.

Om pressens ställning och betydelse i den demokratiska staten finns en omfattande litteratur. Men på få undantag när saknas fasta problemställningar och djupgående empiriska undersökningar; monografier över skilda organ och över pressens inflytande i olika situationer, som skulle kunna läggas till grund för en sammanfattande och väsentlig framställning, ha ännu blott i ringa omfattning publicerats. För några årtionden sedan var det i veten-

skaplig och politisk debatt populärt att understryka pressens roll i opinionsbildningen. Man utformade en rad slagordsmässiga tankegångar, som ännu stundom framföras med emfas. Problemets komplicerade natur har insetts, och de allmänna fraserna ha förlorat i uppskattning. Framför allt har betonats att pressen, liksom andra instrument för opinionsbildningen, blir av begränsad verkan för den enskildes bedömanden av förhållanden som han mera direkt kan lära känna. De politiska partiernas styrka står icke i proportion till deras tidningars upplagor. En teatersuccé beror väsentligen på besökarnas belåtenhet, icke på tidningarnas recensioner. Men då den fråga det gäller att bedöma är avlägsen och den publik som skall påverkas okunnig är pressens makt oerhörd. Några svenska tidningar kunna även hos en bildad publik göra en brasiliansk president till en bov eller ett helgon, de kunna omge ett mindre utomeuropeiskt folk med förakt eller berömmelse. Vår egen omtalade ryktbarhet i Amerika grundar sig till stor del på utsagor av ett halvt dussin i regel föga informerade skribenter.

I oväntade internationella konfliktlägen måste därför pressens makt bli både betydande och betydelsefull. Det gäller att bedöma en situation som allmänheten icke känner och knappast genom mera direkta studier kan lära känna och som icke låter sig inordnas i ett eljest fast opinionsschema. Det gäller i sämsta fall att ur intet skapa en opinion. En del tidningar uppträda med en ny säkerhet och självmedvetenhet. De mera kritiklösa och framfusiga säga sig till och med utan vidare representera en allmän opinion och behandla regering och riksdag som relikter från ett äldre skede. Den allmänna politiska åskådningen träder tillbaka, de som ha en bestämd uppfattning för

Tryckfriheten under kriget

ögonblicket få sin chans. Krisen, som berövar de traditionella attityderna deras vägledande förmåga, premierar överhuvud den positiva och oproblematiske ståndpunkten; inför den känslolösa löslichkeit som föds av oron få reflexionen och nyanseringen lätt ett stänk av negativism. Även utåt verka de uttalanden som göras på ett annat sätt än eljest. Röster som annars icke skulle uppmärksammas av någon, avlyssnas med spänning som uttryck för en politisk opinion eller till och med en aktionsplan; en skarp formulering av en neutral journalist kan få internationellt genljud.

Vilken verkan på förhållandet mellan staterna får pressens ståndpunktstagande i dylika situationer? En rad under denna fråga fallande spörsmål behandlas av doktor Johannes Wickman i broschyren *Pressen och freden*. Doktor Wickman har sagt väsentliga ting i knapp, klar, mäterlig form. Hans orientering uppbäres av ett intellektuellt och moraliskt patos, som försmår all sentimental utsmyckning. Han är som alltid en stor journalist: kunnig, skarpsinnig, saklig och lidelsefull. Det är en glädje att i februari 1940 läsa ett debattinlägg som söker fastställa läget utan att utnyttja ögonblickets stämningar, som är patetiskt utan vare sig koketteri eller våldsamt.

Doktor Wickman utgår från att vi befinna oss "i prövningens tid för vår tryckfrihet". Regeringen har åtalat en rad tidningar för kritiska uttalanden mot främmande makter, ett antal broschyrer och böcker ha av samma anledning utan rättegång undertryckts, statsministern har manat pressen till återhållsamhet, och en utredning angående revision av hithörande bestämmelser har föranstaltats. Inför de redan vidtagna eller tilltänkta åtgärderna är det nödvändigt att söka fastställa vilka reella faror för

Press och tryckfrihet

vårt land pressfriheten kan innebära. I diktaturländerna är det nu, liksom på Napoleon I:s och Napoleon III:s tid, vanligt att man offentligt angriper främmande regimer samtidigt som man framställer den utländska press vilken kritiserar diktaturerna som en farlig fredsstörare. Är det då sannolikt — så kan man formulera doktor Wickmans problemställning — att en statsledning låter stora politiska avgöranden bli beroende av uttalanden i ett främmande lands press? Svaret blir med vissa reservationer negativt. Den historiska erfarenheten visar att pressens uttalanden ofta användas som förevändning för av andra skäl motiverade aktioner, men icke i och för sig kunna föranleda en ändring i den kritiserade regimens handlande. ”En presshets kan inte framkalla politiska beslut i det land som smädas. Den kan anföras som förevändning för realpolitiska avgöranden, men det är ju något helt annat. Det förefaller också rimligt att en regering inte låter bestämma sig — allra minst då det gäller frågan om krig och fred — av vad pressen i ett främmande land tillåter sig i ena eller andra avseendet.”

Denna analys utgör en välbehövlig, reaktion mot en vanlig uppfattning, enligt vilken helt enkelt det förhållandet att en regering söker begränsa tryckfriheten i ett främmande land visar att denna frihet utgör en fara för freden. Särskilt absurd är tanken — om man utgår från att det hotande landets statsledning överhuvud bestämmes av vettiga överväganden — att enstaka tidningsangrepp skulle kunna medföra brytningar eller till och med krig. På grund av att hans intresse främst gäller det aktuella läget synes doktor Wickman dock ha givit sina slutsatser en alltför kategorisk och generell utformning. En mera

Tryckfriheten under kriget

allmän presshets kan utan tvivel, som han själv i annat sammanhang betonar, jaga upp stämningarna i ett land så att freden äventyras. Ett klassiskt exempel är situationen före utbrottet av det spansk-amerikanska kriget år 1898. Den amerikanska pressen framkallade då på några månader en opinion, eller åtminstone skenet av en opinion, som synes väsentligen ha påverkat regeringens politik.

Till denna linje i doktor Wickmans framställning sluter sig en annan, som kanske är än mera väsentlig. Diktaturernas försök att påveka den fria opinionsbildningen i andra stater är ett element i deras allmänna expansionspolitik. Diktaturens förmenta försvar kan i själva verket vara en metod att förbereda offensiven. Det kan gälla att undergräva moralen, att preparera bytet. En aggressiv ton i det hotade landets press kan medföra förvecklingar, men en påtvungen eller frivillig undfallenhet kan förstöra den inre fronten och därmed bli ett steg mot förintelsen. "Angreppet syftar", skriver doktor Wickman, "i verkligheten mot den bakomliggande linjen, mot kulturförsvarets Mannerheimlinje, där den avgörande, obarmhärtigt klara och sakliga kampen föres mot den sabotering av det främmande landets inre motståndskraft, som också . . . är ett led i den tyska taktiken för det nazistiska våldets utbredning. — — — I detta läge måste regeringen i varje fritt land gå varsamt fram med direktiven till sina tidningar. Den får se till att den i sin önskan att tjäna det allmänna inte faller dem i ryggen då de, också de, gör sin plikt mot landet."

(DN ²⁵/₂ 1940.)

TRYCKFRIHETEN UNDER DEBATT

Frågan om gränserna för den svenska tryckfriheten har blivit aktuell i första rummet genom den rad åtal som justitieministern under de senaste månaderna anbefallt mot tidningar på grund av uttalanden som ansetts kränkande för främmande makter. Särskilt har åtalen mot "Trots allt", som genom sin systematiska kritik av diktaturerna intar en särställning, väckt uppmärksamhet. Den 30 december förra året dömdes tidningens utgivare, författaren Ture Nerman, till tre månaders fängelse för en artikel om attentatet mot Hitler i München. Åtalen ha väckts med stöd av § 3:9 i tryckfrihetsförordningen. Därjämte har justitieministern i några fall, bl. a. i fråga om Nermans skrift "Europa 1940", begagnat ett stadgande i nämnda paragraf, enligt vilken en skrift, ehuru icke smädlig eller förgriplig, kan utan rättegång konfiskeras, om "genom densamma missförstånd med utländsk makt sig yppat".

Det finnes också anledning att anta att regeringen överväger eller åtminstone övervägt en skärpning av tryckfrihetsförordningens bestämmelser om uttalanden rörande främmande makter. I konseljen den 22 december 1939 anförde statsministern, att maningar givits till "återhållsamhet i uttalanden, som gälla förhållanden i andra länder". Längre gående åtgärder för att skydda de allmänna intressena kunde bli erforderliga. På statsministerns hemställan beslöt Kungl. Maj:t att "till alla det vederbör rikta en offentlig maning att iakttaga den återhållsamhet och varsamhet i uttalanden och handlingar som rikets väl i en brydsam tid kräver" samt att bemyndiga justitieministern att låta verkställa en utredning rörande åtgär-

Tryckfriheten under kriget

der "mot dem, vilka icke ställa sig denna maning till efterrättelse". Justieministrern anförde i samma konselj att utredningen närmast borde avse möjligheterna "att giva ökad verkan åt de stadganden i tryckfrihetsförordningen, vilka äro avsedda att förebygga sådana missbruk av tryckfriheten som med hänsyn till rådande allvarliga förhållanden äro uppenbart skadliga för riket". Även ändringar i tryckfrihetsförordningen kunde komma i fråga, dock "utan rubbning av dess huvudgrunder för yttrandefriheten, såvitt den hänför sig till rent inrepolitiska förhållanden".

Åtalen och utredningsbesluten ha väckt diskussion. I remissdebatten berördes frågan i en rad inlägg, den upptogs av författare och publicister vid ett möte i Stockholm den 20 januari, och den har livligt dryftats i pressen. På vissa håll har man ansett själva diskussionen om tryckfriheten olämplig. Oberoende av uppfattningen i själva saken bör man dock, synes det, bland demokrater känna glädje över att svenska politiker och publicister trots det kritiska läget och trots den allmänna samlingen kring regeringen känna sig uppfordrade att ta ställning till en principfråga som gäller en av grundvalarna för vår fria styrelse.

Tryckfriheten i Sverige har stolta traditioner. Den stadfästes tidigare än i något annat land utom England; någon censur ha vi icke haft sedan 1809, någon indragningsmakt icke sedan 1844. Men bestämmelserna i vår tryckfrihetsförordning, som till stor del varit orubbade sedan dess tillkomst, lämna i sin vaga avfattning stora möjligheter till inskridanden. Enligt § 3: 9 straffbeläggas "smädliga, förgripliga eller till osämja med främmande makter

Press och tryckfrihet

syftande omdömen och yttranden om samtida nationer eller stater, med vilka riket är i fredligt förhållande, om deras varande överhet, regering och regeringssätt, höge ämbetsmän och sändebud, inre eller yttre förhållanden...". Särskilt ordet "förgriplig" har en så obestämd karaktär att praktisk taget varje kritik av främmande stats inre eller yttre politik skulle kunna beivras enligt stadgandet. I andra moment i paragrafen stadgas straff bl. a. för förnekelse av en Gud och ett liv efter detta, smädliga uttryck om kungahuset, riksdagen och var och en som innehar en allmän befattning. År 1937 infördes i anslutning till lagstiftningen mot statsfientlig verksamhet bestämmelser om straff för "falska rykten eller lögnaktiga uttalanden" ägnade att framkalla fara för den allmänna ordningen eller rikets säkerhet eller att väcka förakt för offentlig myndighet.

Skulle de berörda bestämmelserna extensivt tillämpas, bleve den svenska tryckfriheten snart en illusion. Den verkligt betydande tryckfrihet, som för oss kommit att framstå som en självklar medborgerlig rättighet, har i själva verket uppkommit genom att man tillämpat lagen med allt större varsamhet. Vid enstaka tillfällen i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet förekom ännu att antireligiösa uttalanden och politiska utfall mot statsorgan åtalades men under senare tid har man icke genom bestämmelserna sökt inskränka yttrandefriheten på dessa områden. Vad särskilt § 3: 9 beträffar har doktor Sigurd Hansson i en artikel i Göteborgs Handelstidning uppvisat, att bestämmelsen tidigare åberopats endast i ett fåtal fall och nästan uteslutande i sådana, då personliga smädelser mot statsöverhuvudet i ett främmande land förelegat; även i dylika fall har juryn i allmänhet frikänt. Under

Tryckfriheten under kriget

världskriget kom paragrafen icke — eller i varje fall blott vid något enstaka tillfälle — till användning, trots den hetsiga debatten kring de krigförandes politik. Då nya bestämmelser tillkommo år 1937 utgick man allmänt ifrån att de skulle tillämpas med största försiktighet, och de ha endast vid något enstaka tillfälle av åklagarmyndigheterna åberopats.

Åtalen under de senaste månaderna kunna alltså sägas inleda en ny praxis. Man har sökt ge nytt liv åt en av tryckfrihetsförordningens straffbestämmelser under det att en rad andra fortfarande lämnats åt glömskan. Man har vidare sökt åt den åberopade bestämmelsen ge ett vidare innehåll än den tillerkändes under äldre tid. Åklagaren i ett av de nermanska målen betonade uttryckligen att det kritiska läget påkallade en ändrad tillämpning av § 3:9; icke heller justitieministern sökte i sitt anförande på diskussionsmötet den 20 januari bestrida, att här vore fråga om en ändrad praxis. Att hänvändelser från främmande makt ligga till grund för regeringens åtalskampanj är uppenbart och förnekas av ingen.

Ett moment i regeringens aktion är alldeles särskilt anmärkningsvärt. Såsom redan nämnts har man i några fall använt sig av en bestämmelse i § 3:9 enligt vilken med hänsyn till utländsk makt även skrifter som icke äro straffbara kunna konfiskeras. I vår mest använda grundlagsedition (Malmgren) upplyses, att stadgandet står illa tillsammans med tryckfrihetsförordningens allmänna principer samt att det kan betraktas som anti-kverat då det icke tillämpats sedan mitten av 1800-talet. Bestämmelsen framstår i ett demokratiskt samhälle som en anomali, den är tydligen en kvarglömd rest av den gamla indragningsmakten. Hur underlig bestämmelsen är

Press och tryckfrihet*

ur rent juridisk synpunkt framgår bäst vid en jämförelse med § 5: 13. Enligt sistnämnda paragraf kan efter framställning från främmande makt Kungl. Maj:t (icke justitieministern) låta indraga en skrift. Här förutsättes emellertid att, om skriften ej kan åtalas, ersättning skall kunna beviljas dess utgivare för kostnaderna. Detta stadgande har under senare tid blott vid ett tillfälle tillämpats. Enligt § 3: 9 kan däremot en person berövas sin egendom utan ersättning och utan att han gjort sig skyldig till något brott, som medför egendomens förverkande — ett fall som torde vara unikt i svensk rätt.

För att bedöma tryckfrihetens betydelse på det berörda området ur synpunkten av svensk demokrati måste man ihågkomma, att debatten kring utländska regimer och förhållanden nu har en annan innebörd än tidigare. Motsättningen mellan kommunism, nazism och fascism å ena sidan, demokrati å den andra, är internationell men den föreligger också inom Sverige. Kritiken av diktaturerna har varit och är i Sverige ett led i den demokratiska opinionens kamp mot svenska diktaturtendenser. Den drives icke i tanke på att rubba de utländska regimerna utan endast i strävan att bevara den folkstyrelse, som framstår som oskiljaktig från vårt nationella oberoende.

Om den svenska kritiken av diktaturerna förstummas uppstår ett egendomligt läge. I diktaturländerna är pressen en statens angelägenhet. Den är ett uttryck för de härskandes uppfattning. I denna press pågår en ständig kampanj mot demokratin och allt vad därmed sammanhänger. Sverige blir, liksom andra demokratiska stater, som icke förvärvats till vasaller eller lamslagits av fruktan, föremål för angrepp och hån. Det kan från vår sida ej bli fråga om att begära inskridanden mot denna press

Tryckfriheten under kriget

— den är ju ledarnas eget språkrör. Inom Sverige få de tidningar, som representera av diktaturstaterna inspirerade eller till och med dirigerade riktningar, fritt kritisera svensk demokrati. Det moment i tryckfrihetsförordningen, som möjliggör åtal på grund av smädelser mot svenska ämbetsmän och den svenska representationen, tillämpas icke. Vi utgå från att den svenska regimen icke behöver nedslå sina angripare, att dess fäste inom folket är tillräckligt starkt för att motstå angreppen. Likaså kunna de utländska demokratiernas statsmän och inre förhållanden fritt nedsättas i vårt land. Dessa demokratier utgår från den frihetsprincip, som är vår egen, och påfordra inga ingripanden. Såvitt bekant har icke någonsin ens ett personligt angrepp mot ledande statsmän i demokratiska länder blivit föremål för åtal i Sverige: åtalen ha gällt artiklar mot personer sådana som Napoleon III, Nikolaus I av Ryssland, Abdul Hamid, Mussolini och Hitler. Detta innebär att den enda kritik, som kringskäres, är den, som riktar sig mot de styrelser, vilka äro det svenska folkets ideal mest främmande. Pressen skulle, om åtalspolitik systematiskt och framgångsrikt fullföljdes, få angripa vår egen regering och de nordiska grannländernas regeringar men icke diktaturens statsledningar.

Regeringen har manat pressen till försiktighet i uttalanden rörande främmande makter. Att denna maning uppmärksammas eller, kanske riktigtare, att de flesta tidningsmän frivilligt ålagt sig en viss återhållsamhet är obestridligt. Värdet härav kan icke förnekas. Man går dock för långt, då pressen säges böra begränsa sig till rent sakliga och upplysande framställningar. I tidningsmannens verksamhet har sedan länge ingått icke blott att förmedla

Press och tryckfrihet

nyheter utan också att bedöma och vägleda. Rätten att värdera ingår likaväl i tryckfriheten som rätten att upplysa. För många är det naturligt att låta dessa värderingar halvt omärkligt ingå i försiktiga och kyliga analyser; de förstås av en intelligent läsekrets och de domar, som de antyda utan att uttala, äro ofta de mest nedgörande. Men svensk press kan icke heller undvara den öppna och hårda kritik, som är den givna uttrycksformen för andra publicisters värderingar. Och i vissa sammanhang är denna reaktion den naturliga, ja, den enda uthärdliga och anständiga. Inför överfallet på Finland skulle ett omskrivande och stillsamt avståndstagande ha verkat förnedrande. Starka ord behövdes och uttalades.

Som motiv för en begränsning av tryckfriheten anföras de risker som möta i förhållandet till utlandet. Att kritiska uttalanden i ett lands press i och för sig skulle bli bestämmande för ett annat lands politik synes ytterligt osannolikt. Med så litet visdom lär dock icke världen regeras. Även inom diktaturländerna måste man veta, att den svenska pressen är fri och att dess uttalanden icke äro dikterade av statsledningen. En annan sak vore, om en stor del av pressen skulle kräva uppgivande av vår neutralitet; detta kunde fattas som ett tecken på en stundande förändring i regeringens politik. Men på denna punkt står den demokratiska press, varom här är fråga, enig bakom regeringen. Att sympatin för diktaturerna ej är utbredd i Sverige minskar naturligtvis diktaturernas sympati för oss. Men detta förhållande kan ej ändras genom begränsningar av tryckfriheten. Viktigare än någon pressopinion måste för diktaturerna på denna punkt vara det faktum, att så gott som hela det svenska folket stöder de fyra stora *demokratiska* partierna.

Tryckfriheten under kriget

Då regeringen tillsatte den nya utredningen i december, antogs det på många håll, att den tänkte sig en betydande skärpning av bestämmelserna just på detta område; det talades till och med om censur och indragningsmakt. Stats- och justitieministrarnas uttalanden vid utredningens igångsättande gjorde denna tolkning av beslutet förklarlig. Med förakt men utan förvåning kunde man konstatera, att tidningar, som systematiskt söka missänkliggöra svensk demokrati, entusiastiskt hälsade tanken på åtgärder, som voro ägnade att främst drabba deras motståndare. Justitieministerns förut omnämnda anförande tyder emellertid på, att utredningen icke avser en mera allmän skärpning av lagen utan att endast mera speciella begränsningar — bland annat syftande till starkare skydd för militära hemligheter — äro tillänkta. Man kan därför hoppas, att Sverige — likaväl som Finland och England — under denna kris, även om den skulle skärpas, skall upprätthålla den tryckfrihet, som är folkstyrets viktigaste förutsättning.

(Tiden nr 2, 1940.)

TRYCKFRIHETEN I FARA

Den svenska regeringen har redan enligt tryckfrihetsförordningens före kriget givna lydelse stora möjligheter att ingripa mot skrifter, som anses farliga för riket. Sålunda stadgas om straff för "falska rykten eller lögnaktiga uttalanden", som äro ägnade att framkalla fara för den allmänna ordningen eller rikets säkerhet och för "förgripliga" omdömen och yttranden om främmande stater, deras styrelse och förhållanden. Dessa bestämmelser ha,

i vad de angå uttalanden rörande främmande makter, under det nuvarande kriget åberopats ojämförligt oftare än någonsin förr. Flera tiotal åtal ha anställts på grund av skriftliga yttranden, som ansetts kränkande för främmande stater eller statsöverhuvuden. Därjämte kan enligt skilda bestämmelser regeringen, respektive justitieministern, konfiskera skrifter, som framkalla missämja i förhållande till främmande makt, även om dessa skrifter, icke äro straffbara. Dessa bestämmelser, som tidigare ansågos föråldrade och av vilka en — den som gäller justitieministerns konfiskationsrätt — icke sedan nära ett århundrade tillämpats, ha sedan september 1939 använts i åtminstone ett tiotal fall. Till en början begagnade justitieministern sin befogenhet i detta hänseende blott i fråga om böcker och broschyrer men under senaste tiden (tidningen *Trots Allt* den 17 maj) har förekommit, att även periodisk skrift utan rättegång konfiskerats. Det stora flertalet åtal och andra ingripanden har gällt uttalanden rörande Tyskland; bland konfiskationerna utan åtal märkas de, som avsett olika upplagor av Rauschnings "Samtal med Hitler" och Harold Nicolsons bok om orsakerna till Englands inträde i kriget. Det är tydligt, att den tyska regeringen — i motsats till alla andra regeringar — systematiskt söker förmå den svenska regeringen att utnyttja sina möjligheter att beskära tryckfriheten. Samtidigt bör beaktas, att antalet åtal och konfiskationer likväl varit relativt begränsat, och att inskridanden hittills knappast gjorts mot från varje smädlig ton fri kritik. Det torde kunna antagas, att regeringen på ett sätt, som det utan ingående kännedom om förhållandena är svårt att värdesätta, sökt tillfredsställa de mest energiska utländska anspråken utan att binda den sakliga kritiken.

Tryckfriheten under kriget

Genom en under medverkan av riksdagen beslutad förordning av den 1 mars 1940 erhöll regeringen på en viktig punkt nya befogenheter. Enligt förordningen kan regeringen vid krig eller krigsfara eller av krig föranledda utomordentliga förhållanden besluta om transportförbud å periodisk skrift, som enligt vissa bestämmelser varit föremål för indragning eller förklarats brottslig av jury och vars innehåll vid upprepade tillfällen visat sig ägnat att framkalla fara för rikets säkerhet eller skada rikets förhållande till främmande makt eller åsyftat att förbereda samhällsordningens omstörtande med hjälp av främmande makt eller eljest med våldsamma medel. Dessa föreskrifter tillkommo närmast i anledning av reaktionen mot den kommunistiska pressens hållning under det rysk-finska kriget och ha huvudsakligen tillämpats för att försvåra distributionen av denna press. I ett fall har likväl en icke kommunistisk tidning (Trots Allt) drabbats av transportförbud. Några nationalsocialistiska tidningar ha däremot icke blivit föremål för transportförbud, vilket kan förklaras därav, att de få åtal, som anställts mot dylika tidningar, icke resulterat i fällande dom.

Av vida större betydelse är det förslag till grundlagsändringar jämte särskild lag (proposition nr 269), som nu behandlas av riksdagen. Förslaget bygger på en utredning, som föranstaltades enligt regeringsbeslut den 22 december 1939, men regeringen har i icke oväsentliga hänseenden gått utöver de sakkunnigas yrkanden. Sådant förslaget nu föreligger, är det utomordentligt vittgående. Att, såsom på vissa håll skett, beteckna detsamma såsom endast en utbyggnad av tryckfrihetsförordningens gällande regler, är helt enkelt orimligt. Såvitt jag med ledning av den i sakkunnigbetänkandet och propositionen

Press och tryckfrihet

givna redogörelsen för utländsk lagstiftning och andra tillgängliga uppgifter kan bedöma, *möjliggöra de föreslagna bestämmelserna i förslaget, jämte redan förefintliga stadganden, större inskränkningar i tryckfriheten under fredstid än någon i en demokratisk stat för närvarande gällande lagstiftning.*

Tre skilda former av ingripanden förutses i förslaget: förhandsgranskning (censur) av tryckta skrifter, förbud att i riket införa sådana skrifter, utgivningsförbud rörande periodiska skrifter. De två förstnämnda åtgärderna kunna vidtagas, så snart riket är i krigsfara, utgivningsförbud får däremot utfärdas endast vid krig. De nu refererade bestämmelserna återfinnas i den föreslagna nya texten i tryckfrihetsförordningen. Närmare föreskrifter skola införas i en vanlig lag ("med vissa bestämmelser om tryckta skrifter vid krig eller krigsfara") som förutsättes skola antas vid innevarande riksdag för att träda i kraft sedan vederbörande grundlagsändringar definitivt antagits, d. v. s. vid 1941 års lagtima riksdag.

I den nämnda lagen talas om de allmänna intressen, ifrågavarande åtgärder skola tjäna. Utgivningsförbud kan av regeringen meddelas, om innehållet i periodisk skrift upprepade gånger varit "ägnat att framkalla fara för rikets säkerhet eller skada rikets förhållande till främmande makt eller undergräva krigslydnaden eller ock därmed åsyftats att förbereda samhällsordningens omstörtande med våldsamma medel eller med hjälp av främmande makt". Till skydd för samma intressen kan regeringen meddela bestämmelser om censur, varvid granskningsmyndigheten kan tilläggas befogenhet att giva föreskrifter; vidare kan justitieministern förbjuda införande av skrifter från utlandet. Enligt lagen kräves vidare sam-

Tryckfriheten under kriget

verkan med riksdagen. Utgivningsförbud, respektive censur och införsel förbud, får ej, då riksdagen är samlad, införas utan dess samtycke. Om riksdagen icke är samlad och ej skall sammanträda inom trettio dagar, skall riksdagskallelse utgå och regeringens beslut upphör då att äga giltighet, därest riksdagen icke inom trettio dagar efter det den sammanträtt stadfäst beslutet.

De sistnämnda bestämmelserna synas erbjuda betryggande garantier mot att regeringen ensam missbrukar de nya institut, som föreslås till införande. Det är icke denna sida av saken, som i första hand väcker betänkligheter. Vad som oroar är, att enligt förslaget de mest betydelsefulla momenten i den svenska tryckfriheten i vissa situationer skola förlora grundlagskaraktär och i stället givas mindre styrka än vanliga lagbestämmelser. Frånvaron av censur och indragningsmakt utgör i själva verket kärnan i all tryckfrihet; ofta brukar tryckfrihet definieras såsom en rätt att *fritt* utgiva skrifter, med skyldighet att sedan inför domstol svara för deras innehåll.

Emellertid är ostridigt, att för vissa ändamål åtminstone ett censurförfarande kan vara påkallat under krig eller vid krigsfara. I första rummet gäller detta uppgifter om militära anordningar. På denna punkt har regeringen också redan genom en kungörelse av den 12 april 1940 meddelat långt gående förbud. Även för andra mera begränsade syften framstå bestämmelser om censur, möjligen också om indragningsmakt, såsom starkt motiverade.

Men regeringen har icke nöjt sig härmed. Vad som framför allt frapperar i propositionen är den ytterst allmänna bestämningen av de intressen som skola skyddas. Censur och införsel förbud vid krigsfara, respektive utgivningsförbud under krig, kunna tillgripas med hänsyn

till rikets säkerhet och dess förhållande till främmande makt. Med uttryck som dessa uppställas knappast några gränser av reell betydelse. Varje debatt, som en svensk regering finner olämplig, varje kritik av en främmande makt, som denna finner obehaglig, kan hindras genom regeringens censurdirektiv och indragningsbeslut.

Nu förklaras från regeringshåll, att någon begränsning av den i egentlig mening inrikespolitiska diskussionen icke är påtänkt. Utgår man från att denna deklaration för framtiden blir bestämmande — och det finnes ingen anledning att betvivla dess ärlighet — kvarstår från demokratisk synpunkt främst frågan om diskussionsrätten i fråga om främmande makter. Det är, synes det, på denna punkt som debatten kring regeringsförslaget borde koncentreras. Här ligger den väsentliga anledningen till oro i detta förslag

Låt oss erinra om de möjligheter att inskrida mot uttalanden rörande främmande makter, som skulle föreligga, om regeringspropositionen antoges. Under lugna tider kan regeringen 1) åtala yttranden, som äro "förgripliga" (det mest allmänna och oklara ord som i detta sammanhang kan tänkas) i fråga om främmande stater, deras regeringar och regeringssätt, deras inre och yttre förhållanden; varje kritik av utländska förhållanden skulle kunna ge anledning till åtal enligt paragrafen, om ej juryinstitutionen gjorde en extensiv tillämpning av densamma omöjlig. Vidare kan regeringen 2) konfiskera vilka skrifter som helst, som föranleda missnöje hos främmande stat, även om skriften ej är straffbar. Vid "under utomordentliga av krig föranledda förhållanden" 3) kan regeringen tillika förordna om transportförbud. Vid krigsfara skulle regeringen vidare kunna 4) förbjuda införsel av skrifter,

Tryckfriheten under kriget

som kunde skada förhållandet till främmande makt och 5) genom censur hindra uttalanden i svenska skrifter (periodiska och andra) av sådant innehåll. Slutligen skulle regeringen 6) vid krig kunna av samma skäl införa utgivningsförbud för periodisk skrift. Men redan vid krigsfara uppstår en hopning av befogenheter, som väl kan betecknas som fantastisk. Regeringen kan — bortsett från rätten att meddela transport- och införsel förbud — välja mellan att censurera, åtala och konfiskera.

Hur ter sig då ur denna synpunkt censurinstitutets införande? Först och främst bör beaktas, att den grundläggande förutsättningen för censur — krigsfara — kan åstadkommas av varje makt, som är missnöjd med den svenska pressens hållning och på grund härav riktar krav mot den svenska utrikesledningen. Tyskland har i en rad fall, både i fråga om Sverige och andra länder, vänt sig mot i pressen gjorda uttalanden på ett sådant sätt, att fruktan för en väpnad aktion uppstått. Intet är naturligare än att fullfölja denna linje: man hotar på grund av att offentliga uttalanden i press och litteratur icke anses önskvärda och framkallar härigenom krigsfara och censur. De utländska påtryckningar, som hittills kunnat resultera endast i åtal, straff och konfiskationer, kunna sålunda, om regeringsförslaget antages, också leda till att den svenska opinionen officiellt censureras.

Följderna av censurens införande kunna ses ur två aspekter: en utrikespolitisk och en inrikespolitisk. Ur den förra synpunkten uppstår spørgsmålet, om en avspänning i förhållande till det hotande landet verkligen står att vinna på denna väg. För närvarande kan regeringen ställa sig avvisande mot vissa långtgående utländska krav på inskridanden mot den svenska pressen genom att hänvisa

till tryckfrihetsförordningens regler och sedan lång tid följd praxis, och framför allt kan den hävda, att den icke är ansvarig för gjorda uttalanden, då den saknar möjlighet att på förhand beivra dem. Införes censur blir läget ett annat. Varje uttalande, som anses olämpligt, har då granskats av officiella myndigheter, och en del av ansvaret måste återfalla på regeringen, som tillsätter och dirigerar dessa myndigheter. Regeringen kan icke skylla på pressens frihet, ty pressen är icke längre fri. Måste icke följden bli ständigt ökade krav från den främmande maktens sida och ständigt ökad undfallenhet från den svenska regeringens? Och försättes icke regeringen, om den på en viss punkt vill göra motstånd för att värna resterna av svensk tryckfrihet, i ett sämre läge än nu?

Det påstås, att den inrikespolitiska debatten icke beröres av propositionen. Men denna skillnad mellan inrikes- och utrikespolitisk debatt kan icke upprätthållas. Det är icke möjligt att effektivt kritisera kommunism och nationalsocialism i Sverige, om dessa rörelser måste behandlas som rent interna företeelser. I den mån censuren skyddar de utländska diktaturerna, skyddar den också de svenska diktaturrörelserna. Vi få kanske kritisera vår egen regering, som vi ha anledning att vara nöjda med, men icke de rörelser, som utgöra en fara för den demokratiska regeringen och den demokratiska regimen. (Även om regeringen enligt bemyndigande skulle upplösa diktaturpartierna, behåller denna tankegång sin giltighet.) Måste icke en censur, som framkallas av krigshot, undergräva motståndskraften just i förhållande till den nation som hotar oss?

Det enda motiv, som anförts och rimligen kan anföras för regeringens förslag på denna punkt är att rikets fred

Tryckfriheten under kriget

kan sättas i fara genom skriftliga uttalanden mot en främmande makt. Man torde icke härmed avse, att enstaka uttalanden i extrema organ skulle kunna leda till en krigisk aktion; så impulsivt lär icke politiken skötas i något land. Snarare torde menas, att en mera allmän kritik av en främmande stat kan uppfattas som ett bevis på att Sverige icke känner neutralt och att det därför icke heller kan väntas upprätthålla sin neutralitet; vederbörande främmande stat skulle på detta sätt kunna för-anledas att börja ett slags preventivkrig mot Sverige. Det är svårt att godta denna tankegång. Har icke Sverige under den senaste tiden visat sin vilja till neutralitet på ett sätt, som icke kan missförstås? Har icke den svenska pressen verkat för neutralitetspolitiken och i överensstämmelse med den diskretionens och återhållsamhetens linje, som regeringen anbefallt? Och finnes det någon som helst anledning att anta, att denna press i framtiden skall söka driva en aktivistisk politik? Riskerar man icke att genom en av främmande makts påtryckningar influerad censur göra en press, som redan är försiktig, neutral och följsam, till undergiven och därmed i grunden defaitistisk?

(Tiden nr 5, 1940.)

TRYCKFRIHETSPOLITIKENS SKÄRPNING

Då regeringen efter krigsutbrottet genomförde eller genomdrev begränsningar av tryckfriheten, riktades här-emot skarp kritik i denna tidskrift liksom i den offentliga debatten överhuvud. De då uttryckta farhågorna ha i viktiga hänseenden icke besannats. En ytterligare skärpning

Press och tryckfrihet

av tryckfrihetspolitiken har visserligen successivt kommit till stånd, men den har ej gått så långt som man fruktade. Framför allt har den möjlighet till censur, som 1941 års grundlagsändringar skapade, icke utnyttjats. Fortfarande förekommer inom en stor del av den svenska pressen en klar, om också försiktig kritik av främmande makters politik, särskilt i vad den gäller våra nordiska grannländer. Den anda av självuppgivelse, som fruktades bli en följd av restriktioner och eftergifter, har icke framträtt. Sannolikt är den svenska opinionen, under intrycket av den genomförda upprustningen och av händelserna ute i världen, mera beslutsam och mera hoppfull i sin försvarsvilja än tidigare. Då regeringen stundom påstås ha undertryckt tryckfriheten, innehålla dessa angrepp, vad den inre debatten angår, sin egen dementi; vad utrikesdebatten beträffar jävas de dagligen av innehållet i tidningar, som representera en utbredd eller förhärskande uppfattning.

Det sagda innebär ingen hyllning av regeringens tryckfrihetspolitik. Denna politik inger fortfarande oro och ovilja hos många, som oreserverat ansluta sig till regeringens neutralitetslinje, och efterföljande rader avse att framhålla och motivera dessa känslor.

Antalet ingripanden har oavslått ökat, detta måste vara grundvalen för alla resonemang. Enligt en nyligen given redogörelse (Svensk Juristtidning maj 1942) har konfiskation utan rättegång — praktiskt taget alltid enligt TF 3: 9 — från och med september 1939 till och med 24 april 1942 ägt rum i 233 fall. Av dessa kommo 17 på det första krigsåret (till och med 31 aug. 1940), 64 på det andra och 152 på de åtta första månaderna av det tredje krigsåret. Detta innebär dels en väldig ökning av kon-

Tryckfriheten under kriget

fiskationerna år för år och praktiskt taget månad för månad, dels, vilket måhända är viktigare, att den normala formen för ingripande mot tryckalster har blivit ett administrativt förfarande, medan det judiciella förfarandet med sina särskilda garantier skjutits åt sidan. Själva utgångspunkten för ingripandena har varit det stadgande i tryckfrihetsförordningen, enligt vilket konfiskation utan rättegång kan äga rum, då missförstånd med främmande makt sig yppat, d. v. s. den stora massan av ingrepp har ägt rum på grund av att en utländsk regering av den svenska regeringen krävt ett ingrepp; på eget initiativ kunna de svenska statsmakterna ej handla enligt TF 3: 9 och de ha endast i ett fåtal fall begagnat sin möjlighet att besluta åtal enligt andra grundlagsparagrafer.

Av den åberopade redogörelsen framgår också, att konfiskationerna alldeles övervägande gällt tidningar och skrifter, vilkas uttalanden eller framställningar varit misskagliga för Tyskland. Endast i omkring en tiondel av fallen har beslagttagandet skett på grund av att annan utländsk makt yppat missnöje.

Dessa förhållanden måste uppenbarligen i och för sig väcka kritik och oro. Deras innebörd är, att regeringens ingrepp alldeles övervägande ske på initiativ av en viss främmande makt och i dennas intresse. Olikformighet föreligger i två hänseenden. Å ena sidan intar Tyskland en annan ställning än andra främmande makter. Å andra sidan intar Tyskland en förmånlig position även i förhållande till Sverige. Sådana angrepp, som beivras när det gäller Tyskland, äro tillåtna när det gäller vårt eget lands styrelsesätt och förhållanden. Den mest gynnade nationen i svensk tryckfrihetspolitik är icke Sverige, utan Tyskland.

Press och tryckfrihet

Vilka synpunkter anföras, eller kunna till äventyrs anföras, till förklaring och försvar av detta läge? I fråga om den allmänna ökningen av konfiskationer skulle möjligen kunna hävdas, att de svenska tidningarna blivit mera oneutrala än tidigare. I stort sett är emellertid, som var och en vet, detta icke fallet; pressen har i det hela blivit alltmera försiktig och återhållsam. Ett undantag utgör endast kommunist- och nazistpressen så till vida, som den sedan juni 1941 delvis riktat sina angrepp mot andra håll än tidigare; numera angripa kommunisterna Tyskland i stället för England, medan nazisterna angripa Ryssland jämte de anglosaxiska staterna. I sina smädelser mot den svenska regimen mötas fortfarande de båda utländska partierna, även om kommunisterna för tillfället söka blanda sig med försvararna av den svenska friheten.

Att ingripandena till Tysklands förmån äro de ojämförligt talrikaste, beror utan tvivel till någon del på att framställningar rörande tysk politik icke äga motsvarighet i fråga om vissa andra länder. Vi ha, exempelvis, i pressen sett skildringar av tyska grymheter i Norge och ryska i Baltikum — och särskilt i fråga om de förra har regeringen inskridit — men några redogörelser för engelska grymheter på Island ha icke funnits att beivra. Det bör också erinras, att det officiella tyska förhålligandet av hårdhet och hänsynslöshet, liksom de officiella tyska uppgifterna om den förda politiken i främmande länder, skapat en bakgrund för uppgifter om tyska övergrepp och grymheter, som saknats i fråga om de anglosaxiska länderna. Då en statsledning systematiskt förkunnat våld och undertryckning, har det för många varit svårt att förstå, att den icke tillåter andra att erinra om den praktiska tillämpningen av denna förkunnelse. Allt detta har emeller-

Tryckfriheten under kriget

tid jämförelsevis liten betydelse i detta sammanhang. Det står utom tvivel, och har gång efter annan antytts av de svenska myndigheterna, att den berörda olikformigheten huvudsakligen beror på att den tyska regeringen begärt svenska ingripanden, anlitat den i TF 3:9 givna möjligheten, i helt annan omfattning än andra regeringar. Endast Tyskland har mera systematiskt sökt dirigera svensk presspolitik.

Att svenska förhållanden obeivrat kunna kritiseras på annat sätt än tyska, sammanhänger med att regeringen velat hålla svensk inrikespolitik utanför restriktionerna, möjligen också med att den här saknar en möjlighet till ingripande av samma art, som beträffande utlandet ges i TF 3:9. En sak är likväl att bevara en fri inrikespolitisk debatt, en annan att tillåta lögner och smädelser, avsedda att undergräva den svenska frihetsviljan till tjänst för främmande makter. Frågan kvarstår, varför regeringen här så sällan ingripit med åtal och varför den icke, om den anser sina maktmedel otillräckliga, begär utsträckta befogenheter. Denna synpunkt ägde ringa räckvidd, då konfiskationerna på utländsk begäran voro rena undantagsfall; den blir väsentlig, då dessa konfiskationer tendera att bli det dominerande draget i svensk presspolitik.

Uttalanden och åtgärder under senare tid tyda icke på att regeringen har förståelse för de farhågor, som många känna inför den berörda utvecklingen. Snarare ge de vid handen, att den restriktiva politik, som igångsattes under så stora beklaganden och med så många reservationer, bedrives alltmera på en gång energiskt och bekymmerslöst.

I interpellationsdebatten den 21 mars rörande den kända

masskonfiskationen av tidningar och tidskrifter yttrade justitieministern, att TF 3:9 hade använts och kunde användas även i sådana fall, då främmande makt icke gjort uttrycklig anmälan rörande ett tryckalster, men man på grund av tidigare anmälningar i samma fråga kunde presumera, att vederbörande artikel eller skrift förorsakat "missförstånd". Alltså, den svenska regeringen är beredd att konfiskera en tidning, trots att från utlandet ännu icke kommit en protest, då en sådan protest på grund av tidigare erfarenheter antas vara att vänta. Huruvida denna tolkning är juridiskt hållbar skall här ej diskuteras. Det egendomliga ligger främst däri, att justitieministern vill begagna den möjlighet, som här eventuellt kan påstås föreligga. I samma tal anförde ministern, att en protest från "främmande makt" kunde komma regeringen till handa med utomordentlig snabbhet; det vore ju tillräckligt med ett par telefonsamtal mellan Stockholm och "en främmande huvudstad" eller rentav med en direkt framställning från "en främmande legation". Ehuru sålunda blott några timmar krävas för att de villkor, som TF 3:9 närmast synes uppställa för en konfiskation, skola uppfyllas, anser sig justitieministern böra handla i förväg. Kan detta verkligen vara politiskt nödvändigt? Är trycket utifrån så hårt, att önskningarna måste uppfyllas, innan de uttalas? Uppstår missnöje i det främmande landet icke blott då dess direktiv icke följas, utan även därför att de överhuvud behöva framläggas? En tjänstvillighet av denna art synes blott kunna öka anspråken hos den betjänade; ett mindre ivrigt tillmötesgående lär icke gärna kunna upptas som en ovänlighet.

I samma debatt försvarade justitieministern masskonfiskationen av artiklar "med detaljerade uppgifter rö-

Tryckfriheten under kriget

rande grymheter i norska fängelser och koncentrationsläger". Det vore nödvändigt att sätta en gräns för publicerandet av skräckskildringar riktade mot en krigförande part; genom dylika skildringar upphetsades sinnena i vårt land och våra förbindelser utåt försämrades. Det skall icke förnekas, att inskridanden i berörda fall kunna vara motiverade; att här i ord uppdraga någon rimlig gräns synes vara omöjligt. Men det bör fastslås, att regeringen med sina ingripanden mot framställningar av grymheter gått längre än av tidigare uttalanden från auktoritativt håll kunde väntas. Till en början beivrades endast smädliga och kränkande uttryck. Ännu i oktober 1941 förklarade justitieministern, att TF 3:9 kunde bringas i tillämpning bl. a. beträffande "uppgifter om ogärningar, om vilkas trovärdighet man själv är ur kritisk synpunkt tveksam samt förutsägelser om fruktansvärda grymheter, som någon av de krigförande antas komma att begå". Nu synes den här antydda begränsningen vara bortfallen; även ostridigt riktiga uppgifter, vilkas publicering väcker reaktion hos en främmande makt, kunna leda till konfiskation. Om denna utvidgningstendens fullföljes, kommer den svenska allmänheten att undanhållas ett sakligt upplysningsmaterial av central betydelse. Att den svenska opinionen, såsom i debatten framhölls, icke kan hindra grymheterna, är intet skäl för deras hemlighållande. Med samma motivering skulle svenskarna kunna hållas i okunighet om det mesta som sker ute i världen. Och man kan aldrig bestrida möjligheten av att opinionen inom vårt folk kan i någon mån verka återhållande på förtryckaren eller åtminstone innebära ett stöd för de förtryckta. Vad angår stämningen inom Sverige vid underrättelserna om det som skett i Norge har antytts, att en indignation

Press och tryckfrihet

utan handling är billig. Man bör dock komma ihåg både att protesten är en handling och att en vanmäktig indignation är bättre än ett likgiltigt betraktande, även om detta höljer sig i "realismens" mantel.

En liknande tendens till mera restriktiv presspolitik kommer till uttryck i de på sista tiden diskuterade anvisningarna från Informationsstyrelsen och Pressnämnden, där det bl. a. heter: "Sarkasmer, ironiska och sårande uttryck samt insinuanta vändningar måste obetingat undvikas". För två år sedan, då de första ingripandena gjordes med anledning av smädliga uttalanden om främmande makter eller statschefer, anfördes icke sällan i debatten, att de svenska pressmännen måste lära sig att "skriva mellan raderna", att klargöra sin mening utan att direkt uttala den. De vapen, som här stå till buds, äro främst ironin och de insinuanta vändningarna. Tolkas anvisningen efter orden, få nu icke heller dessa medel — kända från envåldsregimer och diktaturer — begagnas. Får man icke öppet uttrycka sin åsikt, icke antyda den i omskrivningar och icke relatera fakta, som äro ägnade att utan varje värderande uttalande verka upprörande — då är tryckfriheten i allvarlig fara.

I anslutning till universitetskansler Undéns yttrande i den berörda debatten bör också betonas, att restriktionerna i fråga om tryckfriheten förete en naturlig acceleration, därför att regeringen kommer att inför utlandet alltmera framstå som ansvarig för svenska opinionens ytringar. För varje inskränkning regeringen beslutar eller genomdriver, vidgar den ramen för de åtgärder, som främmande makter kunna begära till skydd för sina intressen. Den allmänna opinionen måste därför stödja regeringens principiella önskan att upprätthålla tryckfriheten

Tryckfriheten under kriget

genom att i det konkreta fallet reagera mot dess ingripanden.

Till känslan av att statsmakterna icke ha förståelse för den kritiska opinionen i dessa frågor bidrar utan tvivel justitieministerns uppträdande i debatten kring desamma. Statsrådet Westmans framträdande har ett drag av intelligens och elegans; hans brist på talarförmåga i mera egentlig mening ger — mot bakgrunden av de allmänna fraser, som alltid flöda i en diskussion av detta slag — ett intryck av kyla och distinktion. Men alltför ofta ha hans anföranden — liksom utrikesministerns — en prägel, som kanske bäst karakteriseras av att åhöraren tvekar om det är fråga om oförbereddhet, trötthet eller nonchalans. Man undrar, om denna brist på energi och fasthet i uppträdandet är för handen endast då det gäller försvar och förklaringar inför den svenska publiken.

Svenskarna uppmanas av sina ledare att villigt bringa de offer, som nu äro nödvändiga, och att vara beredda till alla offer, om det yttersta provet ställes. Med samma kraft uppmanas de till försiktighet, återhållsamhet, en beräkande och reserverad hållning. På en gång krävas passion och behärskning, iver och lugn. Denna spänning är i viss mån nödvändig, ett bundet patos är bakgrunden till en politik, som vill bevara freden men också förmågan att strida. Men detta spända stämmningsläge är ömtåligt. Det utsättes för farliga påfrestningar, då den sakliga upplysningen begränsas eller undanhålles, då man vädjar till offerviljan utan att visa tilltro till omdömet. Regeringen synes, att döma av senare tids händelser, icke ha tillräcklig känsla för denna fara. Uttalandena rörande tryckfriheten, de oklara och delvis vilseledande meddelanden, som givits om överflygningarna, den tydliga benägenheten

Press och tryckfrihet

att ersätta faktiska uppgifter med myndiga och en smula salvelsefulla uppmaningar till lugn — allt detta har skapat en känsla av osäkerhet, som i längden försvagar regeringens auktoritet.

(Tiden nr 6, 1942.)

TRYCKFRIHETSRESTRIKTIONERNAS AVVECKLING

Vid innevarande riksdag har frågan om en avveckling av den under kriget genomförda speciallagstiftningen om tryckfriheten blivit aktuell. I en interpellationsdebatt den 9 februari meddelade justitieministern dels att regeringen icke skulle föreslå förlängning av förordningen om transportförbud, dels att inom regeringen övervägts ett förslag att upphäva den år 1941 i tryckfrihetsförordningen inskrivna beredskapslagstiftningen; enighet på denna punkt hade dock icke kunnat vinnas. Vidare har folkpartiet i motion framlagt förslag, som i huvudsak gå ut på återställandet av den ordning som gällde före kriget. Med tanke på det förändrade internationella läget, den uppenbara mildringen av regeringens tryckfrihetspolitik under senare tid och den starka opinion, som kommit till synes mot tidigare restriktiv praxis, torde man kunna räkna med, att den tryckfrihetens kris, som varit ett markant inslag i krigsårens politiska situation, nu är överstånden. Frågan uppstår då vilka slutsatser beträffande tryckfrihetspolitikens framtida gestaltning, som kunna dragas ur de senaste årens erfarenheter. En översikt av vad som skett är det första villkoret för ett ställningstagande till detta problem.

Tryckfriheten under kriget

Den svenska tryckfrihetsförordningen innehöll vid krigsutbrottet, i likhet med de svenska grundlagarna överhuvud, icke några generella regler, avsedda att anlitas i en extraordinär situation. Inga bestämmelser funnos om nödförordningsrätt eller s. k. konstitutionell fullmaktslagstiftning, icke heller funnos specialföreskrifter, som automatiskt trädde i kraft i ett kritiskt läge. Den lagstiftning och den på föråldrade bestämmelser byggda nya praxis, som under dessa förhållanden genomfördes, fick en prägel av osäkerhet och improvisation; detta torde icke den varmaste försvarare av regeringspolitiken rimligen kunna bestrida. De ingripanden som skett, ha icke blott enligt mångas mening varit ensidiga och alltför hårda, de ha därjämte verkat godtyckliga och planlösa.

De mest genomgripande grundlagsändringarna på området ha avsett att ge möjligheter till censur, utgivningsförbud och införsel förbud i fråga om skrifter. De förbereddes av en kommitté, som tillsattes redan i december 1939, antogos som vilande i slutet av 1940 års riksdag och trädde efter nytt riksdagsbeslut i kraft i juni 1941. Till de nya grundlagsbestämmelserna sluter sig en särskild tillämpningslag, lag med vissa bestämmelser om tryckta skrifter vid krig eller krigsfara. Det mest omstridda momentet i den nya lagstiftningen innebär som bekant, att censur (förhandsgranskning) kan införas vid krig eller krigsfara. För förordnande av censur fordras särskilt riksdagsbeslut, fattat med tre fjärdedels majoritet av de röstande i vardera kammaren. Enligt censurlagen skall beslutad censur användas för att förebygga meddelanden av skilda i lagen angivna slag. I första rummet tänkte man vid lagstiftningens genomförande utan tvivel på meddelanden, "vilka äro ägnade... att störa rikets förhållande

till främmande makt . . ." Det är detta speciella problem, som dominerat den svenska tryckfrihetsdebatten.

Censurlagstiftningen har aldrig tillämpats. Sannolikt är att den likväl haft icke ringa betydelse för tryckfrihetspolitiken. Statsmakternas befogethet att införa censur kan antas ha verkat återhållande på pressen, allra helst som det gång efter annan antytts, att censur kunde bli nödvändig, därest tidningarna icke iakttog en viss försiktighet i sina uttalanden om främmande makter. Ur taktisk synpunkt ha censurbestämmelserna varit förmånliga för regeringen så till vida, som man dels kunnat hota med deras tillämpning, dels mot bakgrunden av denna möjlighet kunnat framställa den faktiskt förda politiken som jämförelsevis mild och ur frihetssynpunkt ofarlig; de många konfiskationerna enligt tryckfrihetsförordningens § 3 9:o ha till och med kunnat försvaras som ett medel att undvika censur.

Redan innan 1939 års nyss berörda utredning avslutats, framlade regeringen, i februari 1940, förslag om införande av bestämmelser rörande s. k. transportförbud. Då detta förslag formellt icke innebar någon begränsning av tryckfriheten, även om det i realiteten tjänade detta ändamål, ansågs det möjligt att genomföra utan ändringar i tryckfrihetsförordningen. Enligt de föreslagna bestämmelserna, som antogs av riksdagen och infördes i en förordning av den 1 mars 1940 bemyndigades regeringen att vid krig eller krigsfara eller eljest under utomordentliga, av krig föranledda förhållanden förordna, att periodisk skrift icke finge befordras med offentliga trafikmedel. För dylikt beslut fordrades, dels att skriften vid upprepade tillfällen innehållit uttalanden ägnade att framkalla fara för rikets säkerhet eller att skada rikets

Tryckfriheten under kriget

förhållande till främmande makt m. m., dels att skriften i anledning av åtal förklarats brottslig av jury eller indragits av militärbefälhavare. Förordningen gällde för ett år, men har sedermera förnyats vid tre tillfällen och har sålunda förblivit gällande till den 31 mars i år. Kritiken av förordningens bestämmelser växte vid riksdagsbehandlingen stadigt i styrka; vid 1943 års riksdag betonade första lagutskottet de allvarliga betänkligheterna mot en förlängning av förordningens giltighetstid, och i kammardebatterna fastslogs, att man räknade med de extraordinära föreskrifternas snara avveckling. Det har gjorts gällande både att transportförbudet i praktiken äro skäligen ineffektiva och att dessa förbud, därest de verkamt förhindra en skrifts spridning, i själva verket på en omväg beskära tryckfriheten. Vid innevarande riksdag avstod regeringen från att begära en förlängning av förbudet utan att några speciella skäl härför anfördes.

Förordningen om transportförbud har tillämpats i ganska begränsad omfattning och har alldeles övervägande använts för att hindra spridningen av kommunistisk press. Enligt förordningen får transportförbud icke meddelas på längre tid än sex månader. Omedelbart efter förordningens ikraftträdande stadgades transportförbud på sex månader för fyra kommunistiska tidningar, Ny Dag, Arbetar-Tidningen, Norrskensflamman och Syd Svenska Kuriren. Samtliga dessa förbud förlängdes successivt och blevo (utom i fråga om Syd Svenska Kuriren som upphörde att utkomma 1942) gällande till den 27 mars 1943. Sedermera förlängdes förbudet endast för Arbetar-Tidningen som först i september 1943 åter fick befordras på vanligt sätt. Vidare meddelades i april 1940 transportförbud för Trots Allt; detta förbud förlängdes en gång

Press och tryckfrihet

med tre månader och blev gällande till den 25 januari 1941. Den nazistiska tidningen Sverige Fritt belades i april 1942 med transportförbud för sex månader, men under denna tid utkom intet nummer av tidningen och förbudet blev icke förlängt. Man kan utgå från att vederbörande transportförbud grundade sig på den bestämmelse i förordningen som stadgade möjlighet av förbud i anledning av uttalanden, ägnade att skada rikets förhållande till främmande makt.

Den enda ordinarie, även tidigare vid flera tillfällen begagnade möjligheten att ingripa gentemot publikationer, som innehålla angrepp mot främmande makter, är det judiciella förfarandet enligt tryckfrihetsförordningens § 3 9:0, 1:sta punkten. Här stadgas om straff för "smädliga, förgripliga eller till osämja med främmande makter syftande omdömen och yttranden om samtida nationer eller stater, med vilka riket är i fredligt förhållande, om deras varande överhet, regering och regeringssätt, högre ämbetsmän och sändebud, inre eller yttre förhållanden, företag eller underhandlingar". Denna bestämmelse har emellertid begagnats i förhållandervis liten och ständigt avtagande omfattning. Under första krigsåret anställdes enligt densamma 22 åtal, under andra krigsåret 11 och under vartdera av de tredje och fjärde krigsåren 3. Sedan mer än ett år har intet åtal anställts enligt bestämmelsen. Av de 39 åtalen ha 21 resulterat i fällande dom. Alldeles övervägande ha åtalen gällt kommunistiska tidningar: 26, varav 15 med fällande dom. Vid åtta tillfällen ha nazistiska publikationer åtalats, men endast i två av dessa har fällande dom uppnåtts. Bland övriga fall, då man använt den i § 3 9:0 givna möjligheten till judiciellt förfarande, märkas åtal mot professor Israel Holmgren

Tryckfriheten under kriget

och redaktör Ture Nerman, vilka resulterade i fällande dom.

Den ojämförligt viktigaste grunden för regeringens ingripande har varit det stycke i tryckfrihetsförordningens § 3 9:o som möjliggör konfiskation av skrift utan rättegång. I detta stycke stadgas, omedelbart efter den citerade bestämmelsen om straff för smädelser mot främmande makter: "Är skriften ej smädlig eller förgriplig men genom densamma missförstånd med utländsk makt sig yppat, må den, utan rättegång, genom beslut av konungen i statsrådet konfiskeras. I avbidan på sådant beslut må chefen för justitiedepartementet förordna om skriftens beläggande med kvarstad. Sådant kvarstad skall gälla högst åtta dagar." Före 1941 innehöll stycket endast den bestämmelsen, att skrift av angiven art skulle kunna konfiskeras utan rättegång; någon särskild befogenhet för justitieministern att giva provisoriskt kvarstadsförordnande var då ej stadgad. En liknande bestämmelse, som, möjligen med orätt, särhållits från stadgandet i § 3 9:o finnes i § 5 13:o tryckfrihetsförordningen. Denna sistnämnda bestämmelse, som endast vid ett par tillfällen begagnats, kan emellertid här lämnas å sido. Före 1939 hade de berörda bestämmelserna använts blott vid några få tillfällen och i varje fall icke tillämpats sedan 1800-talets mitt; de betraktades som helt föråldrade.

Möjligheten till konfiskation utan rättegång tillgreps i ett fall redan i september 1939 och begagnades under de närmast följande åren alltmera intensivt. Såvitt jag kunnat finna fattades under det första krigsåret (1/9 1939 —^{31/8} 1940) 17 dylika konfiskationsbeslut; under andra krigsåret var motsvarande antal 64, under tredje krigsåret, då den restriktiva tryckfrihetspolitiken kulminerade, 178;

Press och tryckfrihet

under tiden 1/9 1942—6/11 1943 förekommo däremot icke mer än 60 konfiskationsbeslut. Efter den 6 november 1943 har ingen konfiskation utan rättegång ägt rum. (Jfr redogörelserna i Svensk Juristtidning 1942 och Svensk Bokkalender 1944.)

De angivna uppgifterna sammanställda med uppgifterna om åtal enligt § 3 9:0, visa, att regeringen efter hand övergått från ett judiciellt till ett administrativt förfarande; i stället för att åtala vederbörande publikation har man konfiskerat den utan rättegång. Medan det totala antalet åtal enligt § 3 9:0 varit 39 har antalet konfiskationer utan rättegång varit omkring 320. Endast under det första krigsåret voro åtalen flera än konfiskationerna utan rättegång; under de följande åren ha åtalen varit försvinnande få i jämförelse med konfiskationerna.

Regeringens konfiskationsbeslut ha, liksom åtalen, övervägande drabbat kommunistiska tidningar; ett överslag ger vid handen att så skett i omkring 75 procent av alla fall. Under det fjärde krigsåret (till den 6 november 1943) konfiskerades exempelvis 46 kommunistiska och syndikalistiska, 8 nationalsocialistiska och 6 andra publikationer. Bland de demokratiska tidningar, som flera gånger drabbats av konfiskation, äro främst sådana, som systematiskt angripit den tyska politiken och regeringens eftergifter gentemot Tyskland: Göteborgs Handelstidning, Eskilstuna-Kuriren, Trots Allt. Symptomatiskt är att folkpartitidningar i relativt stor utsträckning konfiskerats, medan motsvarande åtgärder endast i enstaka fall förekommit i fråga om den press, som företräder de tre övriga partierna i regeringsblocket.

Nämnda omständigheter sammanhänga med det välkända faktum, att konfiskationerna i flertalet fall skett

Tryckfriheten under kriget

på framställning från tysk sida. För att närmare belysa detta i de officiella redogörelserna icke redovisade förhållande kan man beräkna, i vilken omfattning uttalandena i de tidningsnummer, som blivit konfiskerade eller åtalade, riktat sig mot skilda länder. En del dubbelräkningar uppstå visserligen härvid, i det att i ett och samma nummer angrepp kunna ha riktats mot flera länder, men resultatet av beräkningen blir ändock av intresse. Det visar sig att — för att endast omnämna de länder, som främst komma i fråga — vederbörande uttalanden i 10 fall gällt Förenta staterna, i 19 England, i 23 Ryssland, i 16 Italien, i 46 Finland och i 269 Tyskland.

Förfarandet med konfiskation utan rättegång kan enligt tryckfrihetsförordningens text användas, då ifrågasvarande skrift "ej (är) smädlig eller förgriplig". Det synes vara obestridligt, att enligt grundlagens mening åtal bör äga rum, då "smädliga eller förgripliga" uttalanden gjorts, medan konfiskation kan förekomma endast i andra fall, då skriften lett till missförstånd med främmande makt. Man skulle därför kunna vänta sig att konfiskationsmöjligheten anlitas huvudsakligen gentemot åsiktsdeklarationer utan smädlig karaktär. Så har — vilket ur praktisk-politisk synpunkt kan anses glädjande — icke varit fallet. Konfiskationer synas ha ägt rum huvudsakligen i anledning av två typer av artiklar eller notiser: dels sådana, som innehållit angrepp, vilka på grund av sin formulering kunnat betraktas som smädliga — och som alltså, strängt taget, kunna bli föremål för åtal men ej för administrativ aktion — dels sådana, som relaterat grymheter och våldsdåd, d. v. s. innehållit rent faktiska uppgifter. Ur denna synpunkt torde det kunna påstås, att konfiskationsförfarandet i stor omfattning begagnats

Press och tryckfrihet

på ett direkt grundlagsstridigt sätt. I detta sammanhang bör också erinras om att regeringen under våren 1942 i flera fall beslutade konfiskationer utan att "missförstånd med främmande makt sig yppat", alltså utan att något diplomatiskt inskridande ägt rum; man presume-
rade under hänvisning till tidigare fall, att vederbörande skrift gäve anledning till "missförstånd". Grundlagsstridigheten i denna metod är påtaglig.

Andra bestämmelser i tryckfrihetsförordningen ha endast i isolerade fall tillämpats. Detta gäller exempelvis stadgandet i § 3 8:o, om straff för smädelse av svenska myndigheter m. m., och i det 1941 nytillkomna andra momentet av § 3 9:o om straff för "falska rykten eller lögnaktiga uttalanden, ägnade att framkalla fara för rikets säkerhet". Regeringen har utan tvivel följt den vid flera tillfällen formulerade grundsatsen, att den "inre" debattens frihet icke skall begränsas. Av betydelse har däremot varit stadgandet i § 3 10:o, sådant det lydde före 1941; den här givna möjligheten att vid krig eller krigsfara förbjuda publicerandet av vissa underrättelser om försvaret anlitate regeringen i och med den bekanta kungörelsen den 12 april 1940 (nr 197). Den utvidgning av befogenheten att meddela publiceringsförbud, som infördes 1941, och enligt vilken "underrättelser, vilkas spridande är ägnat att skada rikets säkerhet" fördes under bestämmelsen, har emellertid icke lett till ytterligare åtgärder.

Något vid sidan om de egentliga begränsningarna av tryckfriheten ligga de i administrativ väg, men efter riksdagens hörande, beslutade bestämmelserna om pressnämnden. Denna nämnd, som består av representanter för pressen, tillsattes den 12 september 1941 och har till uppgift "att medverka vid upprätthållande av förbindelserna mel-

Tryckfriheten under kriget

lan pressen och myndigheterna samt att vara ett organ för självdisciplin inom pressen". Ett huvudsyfte vid nämndens inrättande var att åstadkomma en frivillig presskontroll, som skulle göra det onödigt att införa censur. Nämnden kan enligt sina direktiv bl. a. utdela varningar av olika skärpa. Av nämndens nyss publicerade redogörelse för dess arbete framgår, att ett antal dylika varningar meddelats; nämnden anser emellertid, att dessa haft ringa betydelse, och omtalar, att den sedan ett år undvikit formen av varning och i stället avgivit yttranden om de uttalanden eller meddelanden, som föranlett klagomål. Av intresse är också nämndens förklaring, att den hos regeringen dels i allmänhet uttalat sig mot administrativa åtgärder enligt § 3 9:o, dels i särskilda fall meddelat justitieministern, att enligt nämndens åsikt vederbörande ingripanden varit omotiverade. Nämnden uttalar sig för att "den svenska tryckfrihetsförordningen revideras så att, med borttagande av bestämmelser som kunna leda till administrativt godtycke och med hänsynstagande till de rön som vunnits under de utomordentliga förhållanden som de senare åren rått, den ensam kunde utgöra erforderligt regulativ för pressen även i tider då riket på grund av kritiska utrikespolitiska förhållanden befinner sig i farligt läge".

Av de gjorda erinringarna framgår, att den svenska utrikespolitiken under krigstiden kännetecknas särskilt av tre moment. Själva lagstiftningen har lidit av en påtaglig brist på koordination; sakligt och formellt föråldrade bestämmelser ha aktualiserats (konfiskationsförfarandet), nya föreskrifter, som stå illa samman med tryckfrihetsförordningens principer, ha genomförts utan grundlags-

ändring (transportförbudet). Vidare har det administrativa förfarandet trätt i förgrunden på bekostnad av det judiciella; regeringen har härigenom, vilket ur alla synpunkter synes föga lyckligt, kommit att inför utlandet och den svenska opinionen framstå som omedelbar kontrollör av den svenska pressen. Slutligen ha begränsningarna av tryckfriheten övervägande ägt rum på grund av framställningar från utländska makters, eller rättare en utländsk makts sida. Den förda politiken har därför blivit beroende av påtryckningar utifrån och den betydelse, man tillmätt dessa, har blivit beroende av krigsläget.

Det finns ingen anledning att upprepa de kritiska synpunkter beträffande denna politik, som tidigare vid flera tillfällen framförts i *Tiden* (senast i nr 6 år 1942). Praxis under det senaste året och den pressdebatt, som uppstått kring folkpartimotionen vid årets riksdag, tyda på att de av krisen betingade restriktionerna äro under avveckling. Ett bifall till folkpartiets motion, som i huvudsak kräver återställandet av före kriget gällande regler men tillika yrkar på upphävande av konfiskationsförfarandet enligt § 3 9:o, skulle innebära icke blott en återställelse utan ett betydande framsteg. Det synes emellertid, såsom motionärerna framhålla, önskvärt, att en mera allmän revision av tryckfrihetsförordningens i detta sammanhang viktiga bestämmelser företas, medan erfarenheterna från krisåren ännu äro i färskt minne. De restriktioner, som i kritiska lägen eller i varje fall under krig kunna vara erforderliga, borde härvid fastställas så klart och otvetydigt som möjligt. De särskilda beredskapsbestämmelserna kunde införas antingen i ett avsnitt av tryckfrihetsförordningen eller i en till denna anknuten speciallag.

(Tiden nr 4, 1944.)

REGERING, PRESS OCH UTRIKESPOLITIK

I den av medborgerlig frihet och representativ styrelse präglade staten har regeringen i princip icke ansetts äga med pressen att göra. Regeringen skall handha ledningen och bära ansvaret, pressen har att informera, debattera och kritisera. I realiteten har denna rollfördelning aldrig strängt kunnat upprätthållas. Regeringen har behövt folkopinionens och därmed pressens stöd; den har velat dirigera eller åtminstone påverka, icke minst i utrikesfrågor, där partilinjerna ofta är vaga eller obefintliga. Tidningarna å sin sida har behövt och begärt upplysning om styrelsens avsikter och handlingar och stundom till och med varit villiga att köpa nyheter med löften om politiskt understöd; de har under hänvisning till sin förmåga att skapa eller avspegla folkopinionen velat direkt påverka statsarbetet och uppträda som kritiska granskare av de styrandes verksamhet i det egna landet och främmande länder. Med demokratins genombrott och ökningen av pressens betydelse har dessa tendenser skärpts; det rent politiska problemet om förhållandet mellan regering

Press och tryckfrihet

och press har därmed fått en annan vikt och kommit i ett annat läge än tidigare.

Två komplex av frågor träder härvid i förgrunden. Det ena gäller pressens hållning till av det egna landets regering planerade eller företagna utrikespolitiska åtgärder. Det andra gäller pressens hållning till främmande länder, uttalanden och kampanjer som genom sin återverkan i andra länder indirekt kan bli av betydelse för hemlandet. Den antydda skiljelinjen är icke alldeles klar, men den är väsentlig.

Skälet till att regeringen i det förra fallet träder i förbindelse med pressen är uppenbart. Då exempelvis en överenskommelse med ett annat land förbereds, är det för regeringen önskvärt eller nödvändigt att få opinionen med sig, samtidigt som det ofta anses olämpligt att låta allmänheten få del av förhandlingarna. En naturlig medelväg blir att lämna informationer till pressen och att samtidigt fastställa mer eller mindre snäva gränser för användningen av dessa informationer. Om allt från de styrandes ståndpunkt går väl, anordnas propaganda för vissa syften utan att dessas ursprung blottas: man får publicitetens fördelar och undgår dess risker. Även vid andra mindre betydelsefulla tillfällen kan en direkt förbindelse mellan regering och press synas önskvärd; initierade förklaringar kan ges rörande styrelsens handlingar, man kan klarlägga landets läge och de egna avsikterna med en annan uppriktighet och fullständighet än i offentliga tal eller deklARATIONER. Det gemensamma för de här åsyftade fallen är att pressen får upplysningar, men icke full frihet att begagna dem, den blir en förmedlare mellan regering och folk enligt vissa instruktioner. Genom de regelbundna presskonferenser som i många länder hålles

Regering, press och utrikespolitik

mellan regeringsrepresentanter och tidningsmän kan metoden drivas till fulländning.

Att vissa fördelar är eller åtminstone kan vara förenade med en dylik ordning framgår av det redan sagda. Men även faror och svårigheter finns. Pressens reella självständighet kan begränsas. Genom regeringens möjlighet att dosera upplysningarna och att hindra eller begränsa publiciteten ställes tidningsmännen i ett osäkert läge och pressas mer eller mindre omedvetet att godta de synpunkter som erbjuds dem; alldeles särskilt blir detta fallet om informationer lämnas blott åt en privilegierad krets och en oppositionell hållning medför eller tros medföra uteslutning ur denna krets. Utrikesnämnden har vid ett tillfälle kallats en "förgylld råttfälla" med tanke på att den lätt blir ett redskap för regeringen, icke ett kontrollorgan gentemot denna. För pressen medför den ständiga kontakten med regeringen samma risk; den kan bli garant och propagandamedel i stället för observatör och kritiker. Härtill kommer att om en debatt släpps lös först då ett fullbordat faktum föreligger eller nära förestår denna debatt gärna får en irreal karaktär. I viktigare frågor talas det om att landet måste sluta upp kring regeringen för att ge denna auktoritet gentemot utlandet, i oviktiga frågor förklaras en realdiskussion meningslös.

I de stora demokratierna har en rad konkreta fall av antydd art inträffat. Mer än en av de amerikanska presidenterna har varit en mästare i konsten att genom en lämpligt avvägd publicitet leda opinionen. Icke heller i vårt land saknas exempel. Man kan peka på frågan om Ålands befästande genom en svensk-finsk överenskommelse 1938—39. Här underrättades pressen om läget flera månader innan allmänheten fick upplysning; sedan

Press och tryckfrihet

väl själva faktum, att förhandlingar fördes, blivit offentliggjort, erhöll pressen specialinformationer, som den icke ägde rätt att föra vidare; på denna taktik berodde sannolikt till icke ringa del att, av tidningarna att döma, en övervägande opinion inom kort godtog en plan som tidigare allmänt ansetts äventyrlig. En undersökning av förbindelserna mellan regering och press under det senaste världskriget kommer med säkerhet att ge en än klarare belysning av principfrågan.

De styrandes upplysningar åt pressen kan alltså — det är en annan sida av samma sak — i själva verket bli en form av mörkläggnings. Genom de konfidentiella informationerna hindras tidningarna att publicera även sådana nyheter i ämnet som de på annat sätt erhåller. Konsekvenserna kan bli egendomliga. Den engelske publicisten J. A. Spender, redaktör för den liberala *Westminster Gazette* 1895—1922, berättar att han ofta fick förtroliga upplysningar av sina vänner i ministärerna Campbell-Bannerman och Asquith. I många fall inträffade att samma meddelanden något senare kom från annat håll utan förbud för publicering. Spender ansåg sig emellertid skyldig att icke släppa ut saken i sin tidning förrän han av sin förste sagesman fått tillåtelse därtill. Ehuru han under många år var Englands i kabinettets hemligheter bäst invigde tidningsman, kunde han därför utåt stundom framstå som en av de sämst underrättade.

Då relationerna mellan regering och press sättes i system blir svårigheterna vida större. Man har i Amerika kritiserat presidentens presskonferenser därför att de kan leda till en subtil form av censur. Anordningen kan, skriver Villard i sitt arbete *"The disappearing daily"* (1944),

Regering, press och utrikespolitik

göra det omöjligt för tidningsmännen att informera allmänheten om viktiga åtgärder och planer genom att meddelanden om dem lämnas i förtroende. "Alla de journalister som konfidentiellt får höra om vissa saker från presidenten blir förpliktade till tystnad, även om de kanske tidigare fått samma upplysningar från en medlem av kabinettet, en framstående senator eller en främmande stats ambassadör." Än starkare uttrycker sig en engelsk tidningsman, Francis Williams, om erfarenheterna under senare år (*Press, parliament and people*, 1946). Regeringen har, skriver han, i under tysthetslöfte givna upplysningar sett "ett av de säkraste och mest beprövade medlen" att nå sekretess i frågor som de vill men icke tror sig på annat sätt kunna hålla hemliga. Presskonferenserna anses också i stor utsträckning ha blivit ett medel att hindra publicitet.

Det är svårt att finna någon generell lösning av detta dilemma. En tendens till motsättning mellan regering och press är ofrånkomlig; regeringen vill begränsa och dirigera nyhetsförmedlingen, pressen vill ha nyheter om regeringens planer och åtgärder med rätt att så snart och så fullständigt som möjligt tala om vad den vet. Att en viss sekretess kan vara nödvändig bestrides av ingen. Men skall det vara de styrandes eller pressmännens sak att bestämma var gränsen skall gå? Om statsledningen systematiskt informerar pressen och samtidigt ensam bestämmer om publicitetens omfattning, kan resultatet bli en sämre nyhetsförmedling än om inga förbindelser mellan regering och press etableras. Att styrelsens dosering av publiciteten sker i landets intresse är icke alltid säkert. Dels kan rena felbedömningar spela in. Dels ligger det nära till hands att reglera publiciteten på så sätt att regeringens

Press och tryckfrihet

arbete underlättas och dess prestige bevaras, d. v. s. att handla i de styrandes speciella intresse. Pressen avstår från rätten till självständig bedömning, publicisternas samveten vilar i ministrarnas portföljer. En sådan ordning kan undvikas blott genom likställdhet, genom ett gemensamt avgörande. Regeringen får ge sina informationer under betonande av skälen för sekretess, men med erkännande av pressens rätt att bedöma huruvida dessa skäl är tillräckliga.

Det andra problemkomplex som här skall beröras gäller regeringens och pressens ställning i fråga om regimer, personer och händelser i främmande länder. Den klassiska diskussionen i detta ämne fördes mellan representanter för den engelska regeringen och "The Times" i brev, tal och ledande artiklar i början av år 1852. Times hade skarpt angripit den napoleonska statskuppen i december 1851 och särskilt de våldshandlingar av vilka den åtföljts. Medlemmar av regeringen kritiserade tidningens hållning såsom ägnad att försvåra den brittiska politiken och att försämra förhållandet mellan England och Frankrike. Det främsta försvaret av Times' position kom i ledare av den 6 och 7 februari, skrivna av Robert Lowe, sedermera finansminister under Gladstone; härtill kommer en rad andra artiklar och privatbrev till utrikesministern lord Granville.

Times betonade de ofrånkomliga divergenserna mellan regering och press. "De två makternas syften och plikter är alltid skilda, många gånger diametralt motsatta." För regeringen gäller det att utan hänsyn till personliga känslor uppehålla goda förbindelser med andra länder så länge det egna landets väl så fordrar; pressen måste söka och

Regering, press och utrikespolitik

sprida kunskap om alla händelser av allmänt intresse och är skyldig att genom kommentarer och bedömanden vägleda den allmänna opinionen. "Pressens plikt är att tala, statsmannens att tiga... Regeringen måste visa yttre respekt mot andra regeringar, hur mörkt deras ursprung och hur gemena deras handlingar än är; men lyckligtvis är pressen icke bunden av dessa fjättrar och kan därför medan diplomater utbyter artigheter brännmärka det usla hjärta som klappar bakom ordnarna och utpeka blodfläckarna på den hand som håller spiran. Låt dem som vill det predika tystnad rörande de brott som de icke kan förneka och icke vågar urskulda; vi är uppfostrade i en annan skola och känner oss ej hindrade att djärvt tala om vad vi fritt får tänka." I ett privatbrev från samma tid skriver Times' redaktör, Delane, att utrikesministern icke behövde bekymra sig om det franska folket och dess institutioner annat än då det direkt gällde England. "Om det gamla skräckväldet återuppstod och femhundra huvuden om dagen föll på Concordeplatsen, skulle det icke angå honom så länge huvudena var fransmäns, men vi skulle icke anse oss klandervärda, om vi uttryckte hela mänsklighetens indignation."

Klarare än i dessa satser kan situationen knappast uttryckas. Man kan här tala om en fördelning av rollerna, som leder till ett slags yrkesmässig anpassning. De styrande och deras representanter måste i sitt uppträdande avspegla det formella och officiella förhållandet, oberoende av sina personliga känslor. En ambassadör eller minister som vid Hitlers och Görings återkomst från mordresan i juni 1934 hälsat dem annat än med vördnadsfull älskvärdhet skulle ha gjort sig omöjlig; en regeringsmedlem som vid samma tillfälle uppriktigt sagt sin

mening hade därmed visat sin olämplighet för en ansvarsfull post. En tidningsman i en demokratisk stat som icke uttryckte sin avsky var däremot — eller borde åtminstone vara — komprometterad för alltid. Att fasthålla gränslinjen är emellertid alltid svårt, i farliga lägen nära nog omöjligt. Pressens hållning återverkar på det egna landets ställning; regeringen oroas av de risker som kritik och angrepp mot främmande länder antas medföra och blir benägen att av publicisterna fordra den attityd av moralisk indifferens som för den själv är ofrånkomlig.

En tendens till spänning mellan statsledning och press ligger sålunda i den demokratiska regimens natur. Regeringen vill reglera nyhetsförmedlingen efter sitt eget sinne och om möjligt utnyttja pressen för att dirigera opinionen; pressen vill ha fullständiga informationer och rätt att fritt begagna dem. Regeringen ser med oro på uttalanden som innebär risk för yttre komplikationer; pressen vill vara fri i sitt bedömande likaväl som ohämmad i sin publicitet. I fråga om nyhetsförmedlingen kan pressen sägas arbeta på kortare sikt än regeringen; i fråga om opinionsbildningen är förhållandet det motsatta. Välmenande satser om att regeringen bör visa pressen förtroende för att i sin tur vinna dennas förtroende kan vara av värde som riktlinjer för det personliga förhållandet. Men ett mått av institutionell motsättning hör folkstyrelsen till.

Frågan om pressens ställning och funktioner i utrikespolitiska sammanhang har med dessa rader berörts endast från en begränsad synpunkt. Den skall i det följande något mera ingående diskuteras.

*

Vid ett försök att klargöra och från bestämda utgångspunkter bedöma pressens ställning i internationell politik är det angeläget att till en början analysera vissa allmänna uppfattningar i frågan — uppfattningar som ofta framförs med dogmatisk säkerhet, men oftare skymtar som icke redovisade utgångspunkter för omdömen och reflexioner.

En av dessa föreställningar, som i grunden bestrider det behandlade problemets betydelse, går i sin mest extrema form ut på att pressen icke kan avsevärt påverka de internationella förbindelserna. Pressen, säger eller antyder man, kan genom sina förslag och sin kritik åstadkomma en ytlig oro och irritation, men några svårare förvecklingar är den icke förmögen att frambringa; under inga förhållanden kan tidningskampanjer leda till krigsutbrott. Ty staterna ledes av sina intressen, konflikter uppstår blott på grund av reella motsättningar, tidningsuttalanden och andra opinionsyttringar betyder därför litet eller intet i den ena eller andra riktningen.

Det kan synas onödigt att år 1946 uppta denna tankegång. De senaste årens erfarenheter bör åtminstone ha visat att staterna icke alltid styrs förnuftigt, att deras handlingar icke på längre sikt än ögonblickets överensstämmor med det egna intressets krav. Men tankegången framträder så ofta som en självklar förutsättning för bestämda resonemang att det är nödvändigt att precisera den; här som i många andra liknande fall blir en precisering likvärdig med en vederläggning. Från idéhistorisk synpunkt saknar föreställningen icke intresse. Den är en utlöpare av en mystik som sedan mer än ett århundrade spelat en roll i debatten. Enligt de äldre engelska liberalerna handlade de enskilda individerna i sitt välförstådda

intresse, enligt marxisterna dirigeras klasserna av sina intressen, enligt en rad historiker och deras eftersägare tjänstgör det nationella intresset på samma sätt som direktiv. Bakom allt detta ligger en vag tro på en faktor som obönhörligt driver utvecklingen framåt i en rationell riktning. En teleologi, en tro på skeendets ändamålsenlighet — detta tankeförvirringens Gibraltar — behärskar sättet att tänka.

Endast genom konkreta undersökningar är det möjligt att närmare belysa frågan. Åtskilliga sådana undersökningar av stort värde har gjorts; en bok som särskilt bör anbefallas är Hale's huvudsakligen åt de tysk-engelska relationerna 1890—1914 ägnade arbete, "Publicity and diplomacy" (1940). Man har givit intressanta analyser av pressdiskussionen i samband med särskilda tvister och konflikter eller under längre perioder samt även formulerat några allmänna erfarenhetsatser. Känt är att den amerikanska pressens, främst Hearstpressens, hetsiga agitation mot Spanien anses ha bidragit till krigsutbrottet 1898; i en rad andra fall har pressens hållning på mindre starka skäl påståtts ha spelat en liknande roll. Utrikespolitiska motsättningar har i regel åtföljts av pressfejder, såsom mellan Frankrike och Tyskland respektive England och Tyskland under kriserna före det första världskriget. Den allmänna opinionen har härigenom drivits till ett lidelsefullt ställningstagande, och detta kan i sin tur ha påverkat regeringarna. I vissa fall har dock häftiga kampanjer kunnat föras mellan tidningarna i skilda länder utan att detta påtagligt försämrat det officiella förhållandet. Flera av de generella iakttagelser som gjorts är av intresse ur allmän nationalpsykologisk synpunkt snarare än för bedömandet av pressens ställning. Under

en pressfejd citerar den nationalistiska pressen i ett land huvudsakligen den nationalistiska pressen i motståndarlandet, och på detta sätt bringas upphetsningen att stiga. Varje lands press beskriver de egna politikerna som fredliga, hederliga och lättrogna, det andra landets som aggressiva, hänsynslösa och realistiska. Man säger att den nationella känslan i det egna landet är svag och propagandan för de egna intressena bristfällig, medan rakt motsatta förhållanden råder i det främmande landet. Under världskriget, skriver Georges Weill (*Le Journal*, 1934), inbillade sig varje nation att den egna propagandan var dåligt skött och att fiendens propaganda var fulländad.

Så mycket är klart att pressen icke har rätt att undandra sig ansvar för sina uttalanden i utrikesfrågor genom att förklara dem reellt betydelselösa. Pressen kan genom kampanjer mot ett främmande land bidra till uppkomsten av en aggressiv eller krigisk stämning, som blir en medverkande orsak till tvist eller väpnad konflikt. Uteslutet är icke heller, ehuru detta fall är mindre sannolikt, att presskritik i ett land kan framkalla fara för angrepp från ett annat land, vare sig på grund av att detta senare land känner sig hotat eller på grund av att dess av rationella överväganden obundna ledare känner sig förolämpade.

Men längre än till så ytterligt allmänna påståenden är det knappast möjligt att komma. Då stundom mera långtgående slutsatser dras i den ena eller den andra riktningen synes man betrakta journalismen som något från samhällslivet i övrigt isolerat, man beaktar icke att pressen handhar blott en del av den verksamhet varigenom opinionerna skapas och uttryckes och att det behövs en kombination av sakliga motsättningar och känsla av fiend-

skap för att åstadkomma tvistigheter eller krig. Någon anledning att anta att pressen på grund av inneboende tendenser skulle systematiskt verka i den ena eller den andra riktningen finns inte. Det har sagts att tidningarna blåser upp utrikespolitiska misshälligheter i vilka det egna landet är inblandat för att göra sensation och få sina upplagor ökade. Det har också sagts att de skjuter undan nyheter av detta slag därför att fruktan för krig avskräcker både läsare och annonsörer. Ingen av dessa motsäggande åsikter torde ha något fog. Den någon gång framskymtande tanken att pressen hetsar till krig därför att den till stor del ägs av kapitalister bygger på den förvrängda marxismen enligt vilken kapitalisterna med nödvändighet skulle önska krig.

Hur bör då pressen uppträda i utrikesfrågor? När det gäller att besvara denna fråga framträder i debatten några tämligen klart skilda synpunkter, som i korthet bör granskas.

En av dessa, som under krig och kriser tenderar att dominera, är kravet på lojalitet mot det egna landet, det vill säga den egna regeringen. Man säger att statsledningen bäst kan överblicka konsekvenserna av åtgärder och uttalanden, att en samling kring dess uppfattning är ägnad att stärka statens position utåt, medan inre splittring undergräver de styrandes auktoritet. En högt uppsatt tjänsteman i utrikesdepartementet har nyligen (Almanack för alla 1945) hävdad att utrikesledningen på grund av kunskaper och erfarenhet måste besitta en överlägsen förmåga; den vägledning den ger folkrepresentanterna — och detta måste i lika hög grad gälla tidningarna — behöver man icke frukta, ”ty de har ett osvikligt me-

Regering, press och utrikespolitik

del att pröva värdet av den sakkunskap som ställts till deras förfogande — i händelsernas egen gång”.

I föregående artikel har skälen varför en sådan uppfattning icke kan godtas delvis redan angivits. Det bör tillfogas att dess accepterande innebär den demokratiska debattens avskaffande på det viktigaste av alla områden. En öppen diplomati i den meningen att alla förhandlingar skulle föras inför offentligheten är visserligen otänkbar, och redan härav följer en begränsning i diskussionen. Men i stort sett kan inom utrikespolitiken samma principer tillämpas som t. ex. inom försvars- och socialpolitik. Riktlinjerna och målen, till stor del även medlen för handlandet kan vara föremål för allmän och fri debatt. Föreställningen att utrikesdepartementet sitter inne med hemligheter vilka är avgörande för bedömandet av läget brukar icke vinna bekräftelse då de diplomatiska aktstyckena rörande en viss kris publiceras — snarare blir man överraskad av det ringa mått av djupare insikt som varit för handen hos de styrande. Tanken att press och folkrepresentation bör avstå från ingående kritik och nöja sig med att i efterhand fastställa hur sakkunskapen skött sig är icke förledande; den sortens kontroll kan komma för sent — det är tillräckligt att peka på det finska exemplet.

Enligt en annan synpunkt, som företrädesvis begagnas i fråga om allmänna bedömanden av det utrikespolitiska läget, bör pressen i princip vara optimistisk. Opinionens vägledare bör, anser man, tro eller åtminstone låtsas tro på fred och samförstånd mellan folken, ty om folken tror på en lyckosam utveckling blir denna mera sannolik. Detta sätt att resonera har under de senaste årtiondena firat triumfer. Under 1930-talet framställdes på många håll tilliten till Nationernas förbund som en insats i fre-

Press och tryckfrihet

dens intresse, och vantro gjordes nära nog liktydig med krigshets. Även efter detta världskrig går samma tanke som ett ledmotiv genom böcker och artiklar. Man skall tro på att de tre världsmakterna blir eniga, annars visar man ovilja mot en sådan enighet. Om någon gång samförstånd uppnås är det skäl att jubla, om tvisterna är hårda skall man ändå vara glad, ty grälet rensar luften. Till och med den skepsis som den nya fredsorganisationen möter ger anledning till optimism, ty den visar en sund realism, ur vilken världsfreden spirar.

Naturligtvis ligger det något i denna form av Christian Science. Men icke tillräckligt för att den bör omfattas. Ty delvis beror världsfreden endast i ringa mån på massornas optimism, dels är denna optimism — liksom pacifismen överhuvud — meningslös, om den icke delas av alla folk. Kriget är ej, som stundom påstås, en följd av den onda viljan hos alla, utan snarare av maktlystnaden och intoleransen hos några få. På denna väg kan pressen därför icke komma från sin skyldighet att efter bästa förmåga upplysa och kommentera. Den jämförelsevis skeptiska inställning som råder beträffande Förenta nationerna är tilltalande såtillvida som den begränsar summan av mänsklig dårskap, men den är sannerligen ingen fredsgaranti.

En av många skribenter omhuldad tankegång på området kan betecknas som uppriktighetssynpunkten. Pressen bör, skriver Francis Williams, ge uttryck åt de misstankar och den misstro som eventuellt hyses av folket i det egna landet gentemot andra folk. Härigenom klargörs de svårigheter som tynger förhållandet mellan folken, och det blir möjligt att nå avspänning och samförstånd. Även i denna uppfattning ligger ett uns av

Regering, press och utrikespolitik

sanning. Men i det internationella livet, liksom i det privata, blir uppriktigheten lätt ett camouflage för bristande behärskning eller ren illvilja. De nationella fördomarna gentemot andra folk är så starka att deras ohämmade deklarerande säkerligen icke skulle stämma till försonlighet och tillgivenhet; detsamma gäller misstankarna om onda aviskter i det konkreta fallet. Enskilda personer emellan kan intimiteten vara så stor och framför allt sympatin så odiskutabel att uppriktighet i betydande grad är möjlig; det är svårt att tänka sig ett liknande förhållande mellan stater och folk. Även pressen måste därför till viss grad vara diplomatisk; den kan icke söka skydd bakom ärlighetskravet, lika litet som bakom den förmenta harmlösheten, optimismen eller regeringen.

*

Vid folkets politiska ställningstagande, som i demokratin blir riktningsgivande för handlandet, spelar utrikesfrågor i regel en undanskjuten roll. Det stora flertalet väljare är uteslutande, eller i varje fall i första rummet, intresserade av spörsmål som mera direkt berör deras egen och deras grupps levnadsförhållanden, såsom den politiska maktens organisation, beskattning och sociala reformer. Utrikespolitiken ter sig, utom i akuta krislägen, avlägsen och främmande, man saknar de kunskaper som är nödvändiga även för ett ytligt bedömande, partierna diskuterar inrikesproblem, som genom sin appell till intresset kan väntas samla de största väljarskarorna.

Denna situation föreligger i de stormakter som är livligt engagerade i världspolitiken likaväl som i de småstater vilkas enda strävan är att få leva i stillhet vid sidan

av makttävlan och brytningar. I Sverige har intet politiskt val i avsevärd grad bestämts av utrikesfrågor, icke ens valet 1920, då den aktiva pressopinionen förklarade förvärvet av Åland vara en central svensk angelägenhet. I allmänhet har de politiska partierna i sina valprogram icke berört internationella förhållanden; ett undantag utgjorde under en del av mellankrigsperioden en officiell bugning för Nationernas förbund. Väsentligen samma inriktning har kännetecknat de brittiska valen, ehuru undantagen här är något mera talrika och markanta. Då man använder uttrycket "utrikesfrågor", förklarade Disraeli, blir varje engelsman övertygad om att det gäller ett ämne med vilket han inte har något att skaffa. I Förenta staterna har presidentvalet endast vid tre tillfällen, 1844 (anxionen av Texas), 1916 (första världskriget) och 1940 (andra världskriget), i högre grad präglats av debatt kring den internationella politiken, och icke ens vid nämnda tillfällen har detta frågekomplex helt dominerat.

De med detta läge förbundna farorna har ofta påpekats. Harald Hjärne understryker i en uppsats år 1911 att en modern stat alltigenom är beroende av de internationella livsvillkoren. "Men för valmännen, som kallas att fälla sitt avgörande utslag, finns ej ens någon påminnelse om ett dylikt ansvar. För dem står det fritt att uppträda som om deras land och folk vore ensamma till i världen." Särskilt kännbar blir bristen på allmän utrikespolitisk insikt och opinionsbildning i försvarsfrågan, vars bedömande måste ske mot internationell bakgrund. Men kunskaper om utrikesläget och om förhållandena i främmande länder är nödvändiga även för att ta ställning till frågor som ur viss synpunkt kan betecknas som inrikespolitiska. Hur kan man, för att ta ett enda

Regering, press och utrikespolitik

exempel, fatta ståndpunkt till nationalsocialism och kommunism utan att veta hur de av dessa ideologier uppburna regimerna verkar i utlandet? Då partier uppträder vilkas verksamhet går ut på att omdana hemlandet efter utländskt mönster blir ett studium av detta mönster en plikt för alla.

Med hänsyn till att utrikesfrågorna så föga beaktas i den partipolitiska debatten blir pressens upplysningsverksamhet i dessa frågor av alldeles särskild betydelse. Det gäller, såsom en av det brittiska institutet för internationella frågor nyss utgiven publikation (*British security*, 1946) betonar, att klargöra att utrikesärendena icke är "ett obegripligt, mystiskt område utanför den vanliga människans fattningsförmåga och enligt sin natur med nödvändighet insvepta i sekretess. De är lika mycket tillgängliga för det sunda förnuftet, för en fri och öppen debatt och för den allmänna opinionens bedömande som andra politiska frågor". Pressen har ett speciellt ansvar på denna punkt även såtillvida som dess informationer och omdömen sannolikt påverkar opinionen — i den mån en sådan finns — på ett helt annat sätt än i inrikesfrågor. Ty i de sistnämnda har den vakne medborgaren en på iakttagelser och erfarenhet byggd kunskap, som helt saknas i fråga om utlandet och de internationella sammanhangen. Särskilt när det gäller mera avlägsna och okända länder kan de uppgifter som sprids i de stora tidningarna bli avgörande för allmänhetens uppfattning. Och slutligen måste beaktas att det ringa intresset för dessa frågor för närvarande leder till att tidningarnas ställningstagande i utlandet kommer att betraktas som ett uttryck för folkmeningen. Beträffande folkets inställning till socialpolitik eller beskattning kan man peka på röstsiff-

ror vid val och i representationen; beträffande uppfattningen om den nordiska frågan eller förhållandet till västmakterna och Ryssland blir pressens uttalanden på ett helt annat sätt tongivande och representativa.

En svårighet vid den publicistiska upplysningsverksamheten ligger i pressens egen natur, dess självklara koncentration på förmedling av nyheter. Ty med en nyhet menas i första rummet något som avviker från det normala och vardagliga. "Om en äkta man mördar sin hustru är det en nyhet, men inte om han kysser henne", som en amerikansk journalist uttrycker saken. Vad utrikesfrågor beträffar leder nyhetssynpunkter lätt till att yttre händelser — kunga- och ministermöten, fördrag, kriser — skjuts i förgrunden, medan mera permanent verkande faktorer kommer i skymundan. Då nationalsocialismen segrade i Tyskland var koncentrationslägren, förföljelsen mot judarna, förtrycket och likriktningen till en början "nyheter", men efter kort tid tedde sig dessa företeelser som ordinära inslag i tyskt samhällsliv, och pressens uppmärksamhet fästes mera vid tilldragelser av helt annan och för den nya regimen icke typisk art. Den som läste reportagen från olympiska spelen i Berlin, Görings bröllop och Goebbels lysande fester kunde lätt glömma regimen vardag av frihetsinskränkningar, upprustning och fostran till krig. Just genom sin fixering på det aktuella kan pressen alltså bli ett medel att skymma bort det väsentliga. Men i stor utsträckning kan denna fara undgås genom ständiga erinringar om den varaktiga bakgrunden till dagens händelser, genom allmänt orienterande artiklar, och på denna väg synes åtminstone de stora tidningarna i de demokratiska staterna alltmer medvetet ha slagit in.

Regering, press och utrikespolitik

Times skrev i en ledande artikel år 1854 att pressens ställning och funktion liknade den katolska kyrkans under medeltiden. Det ankom nämligen främst på tidningarna att "upplysa folkets omdöme och vädja till dess samvete". Om den tankegång som ligger bakom detta något patetiska uttryckssätt lär alla vara ense. Tidningarna har icke blott att förmedla nyheter och att från en bestämd politisk ståndpunkt uttala sin uppfattning, de skall också bedöma utifrån vissa allmänna värderingar, tjänstgöra som moraliska vägledare. Då det fortfarande någon gång talas om "världssamvetet" är det främst opinionen i den fria pressen som man tänker på.

Här återkommer det problem som i det föregående berörts ur speciella synpunkter, nämligen i vad mån och i vilka former pressen skall ta ställning icke blott till egentliga utrikesfrågor, utan till förhållanden och händelser i främmande länder. Frågan kan naturligtvis inte lösas genom någon formel, men den kan belysas genom några allmänna reflexioner.

Först och främst: det bedömande varom här är fråga behöver i regel icke få formen av hårda och förolämpande uttryck. Att kalla utländska statsmän, hur grova våldshandlingar de än begår, för skurkar eller blodhundar är icke blott olämpligt utan också onödigt. I många fall är det överflödigt att alls begagna omdömen i egentlig mening, det är tillräckligt med faktiska upplysningar. Ty de värderingar från vilka folk utgår i de humanitära och demokratiska staterna är trots allt så ensartade att en viss sakuppgift hos det stora flertalet utlöser samma reaktion. Om man vill kritisera antisemitismen, är huvudsaken icke att uttala sitt förakt, utan att uppvisa oriktigheten i de föreställningar på vilka rörelsen grundar sig.

Press och tryckfrihet

Åsiktsförtryck, rasförföljelse och tortyr väcker avsky hos läsaren, oberoende av om denna avsky uttalas av publicisten. Då hårda omdömen måste fällas, är det ofta mindre för att vägleda läsaren än för att ge honom den känsla av befrielse som följer med det öppna uttalandet av allas mening. Fall förekommer då informationer som icke beledsagas av klara värderingar blir tomma och verkningsslösa.

Man resonerar stundom som om pressen och överhuvud opinionen borde använda sitt moraliska omdöme endast på närliggande fall, i vilka ett resultat möjligen skulle kunna uppnås genom en reaktion. Här skymtar den egenomliga tanken att moralen skulle föreligga i en bestämd kvantitet, som genom slösaktigt begagnande snabbt blev förbrukad. För att bevara en aktiv moralisk opinion synes det tvärtom nödvändigt att generellt reagera mot övergrepp och orättvisor, vare sig de ligger nära eller fjärran. I nuvarande krisläge kan visserligen icke opinionens intresse riktas på mer än några få av de tragedier som utspelas. Men under tider då lugn och fred varit någorlunda säkrade har det varit en ära för västerländsk kultur att folken kunnat uppröras av fjärrliggande händelser, som icke angått deras egna omedelbara intressen. Opinionsstormarna i Dreyfusaffären och kring domarna över Sacco och Vanzetti symboliserar sådana höjdpunkter; det är ingen tillfällighet att den ena av dessa moraliska kriser inträffade under idyllen vid sekelslutet, den andra under den korta avspänningsperiod som kom några år efter det första världskriget.

Men är icke protester och kritiska kommentarer meningslösa, om de icke kan leda till en ändring i det för-

Regering, press och utrikespolitik

hållande mot vilket man reagerar? Här måste principiellt svaret bli nej. En till synes maktlös opinion kan ge uppmuntran och därmed hjälp åt personer eller grupper som blivit omänskligt behandlade — detta gäller den svenska indignationen mot tyskarnas grymheter i Norge. Den kan i många fall på lång sikt medverka till åstadkommande av en ändring, även om det omedelbara resultatet blir helt negativt. Den innebär under alla förhållanden en aktivisering av moraliska krafter, vilkas styrka kan bli avgörande i framtida lägen. Hur skulle Europa vara beskaffat, om icke de fria folken under 1800-talet givit medkänsla och sympati åt de undertryckta nationerna?

En reaktion av denna art betecknas ibland som billig. Den är det också i jämförelse med verkliga personliga uppoffringar. Men den är det icke i jämförelse med den likgiltighet som under hänvisning till politisk realism förhånar aktiviteten. Om denna inställning gäller i många fall de ord som Leo Mechelin i november 1904 nedskrev under försöken att anordna en protestaktion mot tsardömets finska politik: "Under en långvarig bana, som omfattat även statsmannavärv och diplomatiska uppdrag, har jag så ofta mött denna återhållsamma kyla, denna beräknande passivitet, vilka inför genomsnittsmänniskor gäller såsom bevis för politisk klokhet. Jag har därvid funnit att dessa egenskaper nästan alltid varit ett yttre skal över politisk tarvlighet."

De frågor som här berörts hänger nära samman med de speciella relationerna mellan pressen i demokratiska och i totalitära stater. Dessa relationer skall därför diskuteras i det följande.

*

Press och tryckfrihet

En av demokratins hörnstenar är pressens frihet, tidningarnas rätt att, med oväsentliga undantag, publicera varje nyhet och uttrycka varje åsikt. Denna frihet innebär icke blott att tidningarna inom det egna landet får verka oberoende av staten. Publicister från främmande länder äger att fritt studera politiska, sociala och ekonomiska förhållanden och att meddela vad de iakttagit. Kritik i den utländska pressen av personer, lagar och institutioner i hemlandet anses som en naturlig sak. En demokratisk politiker är van vid bittra angrepp från sina egna landsmän och förstår att han icke heller i utlandet är sakrosankt.

I diktaturen är pressen, liksom all opinionsbildning, behärskad av statsledningen. Den skall förkunna de idéer av vilka maktkoncentrationen rättfärdigas, vilket i praktiken blir de styrandes idéer, eftersom ideologin utformas och tillämpas av härskarna. Det är därför icke, såsom i de gamla enväldena, tillräckligt med en censur som hindrar kritik och stryker för de maktägande skadliga nyheter; pressen måste tjänstgöra som en i den statliga byråkratin infogad propagandaapparat. Med diktaturen följer också en sträng övervakning av nyhetsförmedlingen till utlandet, utövad genom kontroll över inrese-tillstånd, censur och utvisning av misshagliga journalister. Vidare reagerar den totalitära staten genom åtgärder som i det följande skall beröras mot kritik och spridning av för regimen obehagliga uppgifter i främmande länder.

Dessa förhållanden är väl kända. Men deras konsekvenser är icke alltid klart uppfattade, i varje fall icke inom demokratin. En sådan konsekvens är att pressens uttalanden får en helt annan innebörd i en demokratisk, respektive en totalitär stat. I demokratin kan man utgå

Regering, press och utrikespolitik

från att en allmän pressopinion avspeglar en betydande, om också icke med säkerhet allmän folkopinion, att en i pressen framförd mening har en viss stabilitet, att den enskilda tidningen ger uttryck åt en av ett antal personer hyst uppfattning. I diktaturen är detta icke fallet. Pressen är enstämmig, men dess uttalanden behöver icke stå i relation till någon opinion. Det kan hända att pressen uttrycker de härskandes avsikter, men det kan också hända att den uttrycker blott de avsikter som de härskande för tillfället vill antas hysa. Pressen kan, liksom en statsman i ett hemligt samtal, lova, smickra, förtala och hota utan att binda sig. Den kan lova fred för att lugna stater som man bereder sig att överfalla, den kan hota med krig för att skrämma ett främmande folk utan vapnens makt. En presskampanj kan vara avsedd för inre eller yttre konsumtion, dess uttalanden kan vara uppriktiga eller lögnaktiga, den kan vara ett led i en stort uträknad plan, vars mål det icke är möjligt att skönja, men den kan också dölja planlösheten bakom våldsamma utfall. Ingen stabilitet är säkerställd: genom några ord av härskarna förvandlas dagens vänner till morgondagens fiender och tvärtom. Vid ett visst mått av isolering kan nära nog vilka uppgifter som helst om utländska förhållanden spridas i det egna landet, liksom om det egna landet av hjälpredorna i främmande länder.

Än viktigare är emellertid att relationerna mellan en totalitär och en demokratisk stat i frågor rörande pressen tenderar att få en egendomlig och för demokratin riskabel karaktär. I diktaturen är det demokratiska statskicket och de idéer som verkar inom detta utsatt för permanent kritik — i och för sig en naturlig linje i regimens propaganda. De märkvärdiga former i vilka denna

kritik kan klädas, är väl bekanta; sålunda har de främsta diktaturstaterna — Ryssland, förut Tyskland och Italien — efter någon tid tillägnat sig honnörsordet demokrati och förklarat att de i traditionell mening demokratiska staterna i själva verket icke är ”äkta” demokratier. Denna kritik upptas av de partier som i skilda demokratiska länder företräder en diktaturideologi, och får härigenom större betydelse. Vidare angriper den totalitära pressen, ledd av utrikesledningen, med speciell energi vissa staters press och allmänna opinion för att framtvinga en ändring i pressens hållning. För statsstyrelsen i demokratin finns i enlighet med statsskicketts principer inga möjligheter och ingen anledning till aktiv reaktion mot angrepp av vare sig det ena eller det andra slaget.

För den demokratiska pressen i demokratin — till skillnad från den press som i hägnet av folkstyrelsens frihet representerar totalitära staters synpunkter och intressen — är kritik av diktaturens idéer en självfallen sak; den är så mycket mera angelägen som en verksam aktion mot de inhemska diktaturrörelserna förutsätter en kritisk analys av de samhällsformer som de avser att upprätta. Man ledes därigenom med nödvändighet över till klander av den ordning som kännetecknar särskilda diktaturer. Nationalsocialismen i Sverige kan ej gärna angripas utan att dess tyska förebild beaktas, kommunismen icke utan att hänsyn tas till dess förverkligande i Ryssland. Därjämte riktas mot diktaturstaterna och deras politik erinringar av principiellt samma beskaffenhet som ständigt framförs mot skilda demokratier och som i dessa stater uppfattas som ett naturligt inslag i ett fritt meningsskifte.

Den demokratiska kritikrätten erkännes emellertid icke av de totalitära regimerna. Man söker på olika sätt in-

skrida mot den: genom föreställningar hos regeringen, hotelser om repressalier, våldsamt presspolemik. Delvis beror väl detta helt enkelt på ovana vid kritik; en diktator, som varje dag inom det egna landet hyllas som mänsklighetens utvalde, måste finna det irriterande att denna insikt icke delas av alla. Delvis sammanhänger det med att en diktatur, vilken hemma omedelbart undertrycker varje tendens till missnöje, måste anse det naturligt att utåt använda samma taktik. Då diktatorerna är stora och mäktiga, betraktar de det demokratiska "oväsendet" — för att begagna ett uttryck av Goebbels — som en oförskömmhet, vilken omedelbart bör kvävas.

Inom demokratin grips man av oro inför denna reaktion. Bör icke pressen av omtanke om landets säkerhet visa försiktighet och återhållsamhet? I sådana kriser som vi upplevt under det senaste världskriget söker regeringen genom lagar, direktiv och övertalning förmå tidningarna till aktsamhet. I mindre kritiska lägen verkar regeringen blott genom förmaningar, men en tendens till frivillig mörkläggning, som i regel säkerligen är förestavad av de bästa motiv, framträder inom pressen. Det gamla slagordet om att landet får betala de fönsterrutor som tidningarna slår sönder används i nutiden blott för att tygla den demokratiska pressen i förhållande till diktaturen.

Det allmänna resonemanget om pressens uppgifter i en demokratisk stat gäller även här. Det bör emellertid på några punkter utvecklas och modifieras.

Först en mera speciell anmärkning. Från diktaturhåll anmärkes att pressen i demokratin ofta bygger sina uppgifter om den totalitära regimen på rykten eller i varje fall på icke officiella källor. Detta är riktigt. Men det är i huvudsak diktaturens egen skuld. Då en rad svenska

Press och tryckfrihet

tidningar på våren 1942 innehöll påståenden om tortyr av norrmän i nazistiska fångläger, sades det att här förelåg obekräftade rykten, och sådana borde icke publiceras. Men det ligger i diktaturens väsen och, kan man tillägga, i den moderna människans respekt för vissa värderingar att officiella meddelanden icke lämnas om att man torterar människor, avrättar dem utan dom eller rannsaking för politiska brott eller likviderar dem för att de tillhör en viss ras eller religion. Vår avsky för nazismen berodde intill våren 1945 eller, om man så vill, intill Nürnbergprocessen väsentligen på rykten, ty tyskarna meddelade inte genom sina telegrambyråer att de pinade och dödade millioner oskyldiga. Det kanske märkligaste med den moderna diktaturen är att den av ett slags oro inför den demokratiska humanismen icke är beredd att vidgå och ta ansvaret för sina egna handlingar; den respekterar med läpparna de levnadsregler som den i handling visar sig förakta.

På reflexioner av denna art finns i den demokratiska opinionen ett svar som i sin naivitet är ohyggligt. Om blott öppenhet uppnåddes i förhållandet staterna emellan, skulle, säger man, svårigheterna falla bort. Om diktaturen läte demokratiska tidningsmän få samma frihet som dess egna journalister åtnjuter inom demokratin, bleve farorna för missförstånd undanröjda och vägen vore öppnad för ett samarbete utan friktion. Förstår man då icke att varje totalitär regim ständigt begår handlingar som ur demokratisk och humanitär synpunkt är förkastliga och att sekretessen alltså är nödvändig?

Huvudfrågan är om den demokratiska pressen i förhållande till diktaturen skall följa andra principer än i förhållande till främmande demokratiska stater. Svaret

Regering, press och utrikespolitik

måste bli nej, om man icke önskar en demokratins själv-uppgivelse. En fri debatt är, principiellt sett, lika oundgänglig på denna punkt som på andra. Den är särskilt behöfelig därför att varje demokrati i samtiden inom sin ram hyser rörelser vilkas inspiratörer är främmande diktaturer. Eftergivenhet betyder att dessa rörelser på grund av sina främmande förbindelser når en fördel gentemot de rörelser som stöder det egna statsskicket. Den innebär vidare att trycket utifrån blir allt starkare; vad som i dag anses vara korrekt blir i morgon klandervärt, och till sist vågar pressen icke alls uttala någon kritik eller meddela några misshagliga nyheter. Den för, slutligen, med sig att en fortgående kritik riktas mot de stater vilka som humanitära demokratier står oss nära, medan dimma höljer de totalitära regimer vilkas styrelsesätt är motsatsen till vårt eget.

Diktatureernas vilja att mörklägga den demokratiska pressen döljes ofta under formeln pressfred eller internationell presskontroll. Redan Napoleon I sökte under den korta fredsperioden 1802—1803 förmå den brittiska regeringen att undertrycka i England utkommande emigranttidningar. Då han icke lyckades, rasade hans officiella organ, *Le Moniteur*: "Man borde aldrig tillåta att utländska regeringar angripes, ty på detta sätt kan oansvariga personer förstöra förhållandet mellan staterna." Den engelske utrikesministern lord Hawkesbury (sedan lord Liverpool) svarade att om kritik av främmande styrelser icke tillätes, vore all tryckfrihet upphävd; varje stat som ville utvidga sig på andra länders bekostnad eller som eljest ville begå en oförrätt mot andra skulle då vara säkrad mot avslöjanden och klander.

Senare diktaturer har gått på samma linje. Napoleon

III sökte genom den brittiska regeringen lägga band på den engelska pressens frihet. Inom Nationernas förbund föreslog en diktaturstat (Polen) bl. a. inrättande av en internationell domstol som skulle döma tidningsmän vilka gjorde sig skyldiga till för freden farliga strävanden. På demokratiskt håll betonade man lösligheten i dylika definitioner och nödvändigheten av total pressfrihet. Det nazistiska Tyskland arbetade — stundom med och stundom utan framgång — på pressöverenskommelser enligt vilka kritik av den nazistiska regimen i vederbörande länder skulle förhindras. Från ryskt håll har nyligen (jfr Göteborgs Handelstidning 23 mars 1946) hävdats att endast falska demokrater vore motståndare till all censur; en statlig eller mellanfolklig kontroll borde upprättas över pressen för att hindra krigshets och politiskt förtal mot fredsälskande stater.

Det egendomliga i förslag av senast antydd art är uppenbart. Pressen, men icke statsledningarna, skulle ställas under internationell kontroll! I realiteten måste en vare sig statlig eller mellanfolklig kontroll innebära att diktaturerna skulle kunna påfordra ingripanden mot den demokratiska pressen, medan de själva ginge fria — ty tanken att exempelvis den ryska statsledningen inför en internationell domstol skulle svara för sina tidningars uttalanden är orimlig. I sämsta fall skulle en "pressfred" leda till det läge vilket fil. d:r Johannes Wickman träffande karakteriserat (Pressen och freden, 1940): "En pressentente mellan en totalitär stat och ett land där yttrandefriheten ännu inte är helt förlorad avser att ge det sistnämnda landet en genom sin ofullständighet falsk bild av den totalitära grannens politik, att skapa en falsk trygghetskänsla, som insöver vaksamheten och bereder

Regering, press och utrikespolitik

marken för överrumplingar — detta i fredens och de vänskapliga förbindelsernas namn." I bästa fall skulle helt enkelt den demokratiska pressen kontrolleras, medan den totalitära lämnades "fri", det vill säga världen skulle bevittna det fantastiska skådespelet att totalitära regimer i utlandet lyckades införa censur över den demokratiska, av staten principiellt obundna pressen.

(DN 19, 22, 25 o. 28 maj 1946.)

PRESSENS FRIHET

Frågan om pressens och den enskilde tidningsmannens ställning har under de senaste åren diskuterats med särskilt intresse. I engelska och amerikanska arbeten har man ansett sig kunna fastställa vissa generella utvecklingstendenser: antalet tidningar har minskats, i stor utsträckning dirigeras grupper av tidningar av enskilda ägare, tidningarnas politiska aktivitet och deras politiska betydelse har begränsats. I England har, efter en livlig och belysande underhusdebatt, en allmän utredning om pressförhållanden begärts. De påståenden om den privatägda pressens brister och farlighet som härvid framkom har upprepats i Sveriges socialdemokratiska och kommunistiska tidningar. Även i andra demokratier, såsom Norge, Danmark och Schweiz, har ur delvis andra synpunkter pressförhållanden debatterats och kritiserats.

Orsaken till detta är i viss mån, särskilt i de sist berörda länderna, de speciella företeelserna under krigsåren. I länder som förblev fria — bland dem Sverige och Schweiz — infördes begränsningar av pressfriheten, som tidigare under lång tid icke förekommit och till och med ansetts

Pressens frihet

otänkbara. I av Tyskland ockuperade stater blev problemet aktuellt genom att tidningarna strängt censurerades eller ställdes i ockupationsmaktens tjänst, och även därigenom att den "illegala", nationella pressens insatser blev av stort värde för motståndsviljans upprätthållande. Men problemet om pressens ställning får i vår tid sin pregnans och sin räckvidd framför allt därför att det utgör en del av det större problemet om demokrati och diktatur. Den nyss berörda underhusdebatten i England kan exempelvis inte förstås annat än mot bakgrunden av sådana tankegångar som genom diktaturerna blivit naturliga: på båda sidorna säger man sig kämpa för friheten och mot alla diktaturtendenser, och det är under intrycket av kommunism, fascism och nationalsocialism som argumenten formas och motsättningarna skärps till hård kamp. En karakteristik av de olika pressregimerna måste därför föregå en analys av den aktuella debatten.

Ännu på 1700-talet var den statskontrollerade pressen regel: dels krävdes statligt tillstånd för att utge tidningar, dels underkastades dessa censur. Det första undantaget var England, där censuren upphävdes redan omkring 1700; principiellt obegränsad pressfrihet med konstitutionella garantier stadgades först i de amerikanska och franska författningarna i slutet av 1700-talet. Med pressfrihet menades vid denna tid, och menas i regel ännu, uteslutande frihet gentemot staten, d. v. s. legal rätt att utge tidningar utan tillstånd, censur eller möjlighet till indragning från statens sida; härtill kom att straff för uttalanden och uppgifter i pressen begränsades till ett fåtal fall (uppmaning till uppror; sedlighetssårande meddelanden, ärekränkning o. dyl.). Denna pressfrihet slog igenom i de flesta kulturländer under 1800-talet. En tredje

Press och tryckfrihet

form av pressregim uppkom med den statsdirigerade pressen. Den praktiserades mer eller mindre fullständigt redan under förra århundradet i vissa stater, så i Frankrike av de båda Napoleonerna och i Österrike under den reaktionära perioden efter 1849, men blev verkligt systematiskt genomförd först i 1900-talets diktaturer, kommunismens Ryssland, fascismens Italien och nazismens Tyskland. Denna regim skiljer sig från den under äldre tider rådande censurordningen därigenom att pressen icke blott övervakas utan även dirigeras; journalisterna blir ett slags statstjänstemän med skyldighet att lovsjunga regeringens handlande och att i detalj följa dess befallningar; vare sig censuren bevaras eller ej, blir den under en sådan regim av ringa betydelse. Jämte dessa huvudsystem för reglering av statens förhållande till pressen finns en del mellanformer, så t. ex. i Polen både före och efter det senaste världskriget och i Tjeckoslovakien sedan 1945. Det sistnämnda landets system är av särskilt intresse: endast partier och vissa andra organisationer får utge tidningar efter regeringens under bestämda villkor givna tillåtelse, enskilda personer eller bolag har icke rätt att bedriva tidningsrörelse.

De två huvudsakliga pressregimerna i nutiden är emellertid den frihet gentemot staten som kännetecknar demokratin och den absoluta bundenhet i förhållande till staten som karakteriserar diktaturen. Vilka idéer uppstår dessa båda system?

Principen om en gentemot staten fri press har för oss blivit så naturlig att dess förutsättningar sällan redovisas och diskuteras. Här såsom eljest tenderar historien att bli segrarnas historia: de åskådningar som övergivits eller undertryckts betraktas som självfallet orimliga. Men de

författare som länge förde en segerrik kamp mot det fria ordet, liksom mot friheten överhuvud, saknade icke förståeliga motiv för sin ståndpunkt. Skulle vem som helst ha rätt att sprida vilka uppgifter och åsikter som helst, även de mest grundlösa, intressebestämda, omoraliska och samhällsupplösande? Måste icke den stora massan av folket, som icke kunde skilja mellan sant och falskt, förnuftigt och absurt, skyddas genom staten? Är det rimligt att ingripa mot små penningbedrägerier, men icke mot det långt farligare bedrägeri som utkolporteringen av lögner och förvillelser innebär? Länge var skäl som dessa av betydelse även för de mera frisinnade. Då Milton skrev sin berömda broschyr om pressfriheten utgick han från att så uppenbart faska läror som katolicismen måste falla utanför toleransens ram. Och inom politiken hävdade statsmännen, även i det fria England, att fördragsamheten icke fick omfatta påståenden och tankar som alltför mycket avvek från de av staten och folket trodda eller godtagna.

Den liberala tankeriktning som främst förde tryckfriheten till seger byggde på två grundpelare: förnuftet och konkurrensen. Om alla uppfattningar får tävla, skrev Benjamin Constant, kommer den bästa att hemföra segern, likaväl som framgången inom den materiella produktionen tillfaller den som billigast kan tillfredsställa de mänskliga behov det gäller. "Då olika uppfattningar motiveras med samma omsorg och samma skicklighet", förklarade James Mill, "kan med moralisk säkerhet påstås att, även om några få missta sig, det stora flertalet bedömer saken rätt, och att alltså de starkaste skälen framkalla det starkaste intrycket." John Stuart Mills ryktbara motivering för friheten bygger endast ut dessa tankar.

Press och tryckfrihet

Om åsikter undertrycks, kan detta hända även riktiga åsikter. Även om den traditionella åsikten är den riktiga, vinner den blott i vitalitet genom kampen mot villfarelser. Debatten innebär, då den är fri, att nya åsikter, i den mån de är riktiga, vinner terräng på de gamla åsikternas bekostnad.

Uppfattningar som dessa har förlorat sin förmåga att övertyga. Vi vet att även de mest orimliga sakliga påståenden kan vinna tilltro trots konkurrensen med rimliga eller riktiga påståenden. Och vi vet framför allt att man i fråga om åsikter blott inom en snäv gräns kan tala om sant eller falskt, ty i åsikter ingår värderingar, och här kan man icke tala om sanning eller falskhet. Den moderna motiveringen för frihet är därför mer komplicerad. Den anknyter såtillvida till äldre debatt som den erkänner att den fria debatten tjänar till att upplysa och klargöra och därför — även om den icke säkert leder till ur världens eller samhällets synpunkt värdefulla resultat — åtminstone till en viss grad främjar sådana resultat. Den antar vidare att själva friheten för de flesta människor är och med stigande kultur för allt flera blir ett värde. Den betonar — och denna negativa motivering är kanske i praktiken den viktigaste — att varje inskränkning av friheten är godtycklig och att den lätt följs av andra inskränkningar. I en demokrati kan det te sig naturligt att den majoritet som håller på folkstyret förbjuder agitation för en annan styrelseform. Men varför skulle icke andra värderingar få samma helgade ställning? Genom att undertrycka något är man på glid att undertrycka allt — utom majoritetens eller riktigare majoritetsledningens åsikter.

Motiveringen för en statsdirigerad press är vida enk-

lare. I den härskande regimen har, sägs det, folkets innersta vilja kommit till uttryck. Att tillåta opposition mot denna vilja är att framkalla splittring och att därmed hindra folkviljans förverkligande. Härvid förutsätts naturligtvis att de härskande företräder folket, att de auktoritativt tolkar dess vilja. Med satser som dessa kunde Hitler och Mussolini försvara pressfrihetens totala undertryckande som en handling i den sanna frihetens intresse. Och i grunden samma resonemang gäller i den ryska diktaturen, även om man här länge talat om proletariatet i stället för om folket. Vi har ingen pressfrihet för mensjevikerna och socialrevolutionärer, yttrade Stalin i ett tal år 1927, ty de representerar "den besegrade och undertryckta bourgeoisins intressen. Vi har aldrig lovat pressfrihet åt alla klasser". Men med tiden har proletariatet kunnat identifieras med folket, och synpunkterna blir helt desamma som i de nationella diktaturerna. Det finns i dessa diktaturstater, för att tala med en nazistisk teoretiker, åsikter som gäller, åsikter som tolereras och åsikter som utrotas, men de tolererade åsikterna är få.

Vid sidan av dessa ideologiska ståndpunkter har emellertid diktaturernas talesmän angripit den demokratiska pressfriheten med mera konkreta argument. Man talar om att tidningarna koncentreras hos ett fåtal, särskilt hos enskilda personer, att de användes till propaganda mot majoritetens vilja, att de är förespråkare för privata intressen. Mussolini förklarade de fascistiska journalisterna vara fria, eftersom de blott behövde lyda statsledningen, medan tidningsmännen i andra länder "är tvungna att lyda plutokratiska grupper, partier och personer". På samma sätt har de kommunistiska ledarna fördömt den gentemot staten fria pressen såsom ett redskap

Press och tryckfrihet

för kapitalisterna i deras kamp mot proletariatet. Dyliga synpunkter återfinnas, om också i vagare och mindre dogmatisk form, i den socialdemokratiska kritiken av pressen i demokratin. De förtjänar därför att undersökas.

*

I det engelska underhusets debatt den 29 oktober 1946 talades mycket om de "monopolistiska tendenserna" inom den moderna pressen. Härmed ville man säga dels att antalet tidningar tenderade att minskas samtidigt som deras totalupplaga ökades, dels att äganderätten till de existerande tidningarna samlades på allt färre händer. Ett motstycke inom pressen påstods alltså föreligga till de av Marx förkunnade koncentrations- och ackumulationstendenserna inom den enskilda företagsamheten överhuvud. Marx ansåg sig kunna fastställa att det samlade kapitalet växte och kom i händerna på en allt mindre grupp av kapitalister, och sannolikt är att vissa socialdemokrater i sina resonemang om pressen direkt påverkades av de marxiska teorierna. I andra länder har liknande påståenden gjorts. Är de riktiga, och i vad mån innebär de i så fall en hållbar kritik av den moderna pressen?

Riktigt är utan tvivel att tidningarnas samlade upplagor praktiskt taget överallt och kontinuerligt växt. Undantag från denna regel utgör såvitt bekant endast den nazistiska diktaturen, där pressens rikriktning åtminstone under någon tid minskade säljbarheten. Satserna om minskningen av antalet tidningar och om deras samlande på allt färre ägare måste däremot, av alla tillgängliga

uppgifter att döma, tas med stor reservation. De båda frågorna bör behandlas var för sig.

Den gamle framstående amerikanske tidningsmannen Villard (bl. a. under många år redaktör för *The Nation*) skrev för ett par år sedan en bok med den betecknande titeln "Den försvinnande dagstidningen" (*The disappearing daily*). Hans huvudtes är att tidningarna, efter att till en början snabbt ha vuxit i antal, nu tenderar att bli färre. År 1920 fanns i U. S. A., skriver han, 2 042 dagliga tidningar, 1930 var antalet 1 933 och 1943 hade det sjunkit till 1 754. Dagstidningarna är på väg att försvinna, blir den även utifrån dessa siffror väl kraftiga slutsatsen. Självklart är dock att även om antalet tidningar undergått en minskning, detta icke behöver vara bevis på någon monopolistisk tendens. Det är t. ex. möjligt att tidigare flera småtidningar än nu utgavs som en biprodukt av ägarens tryckeriverksamhet; att sådana tidningar på grund av nutidens större krav på pressen blir oförmögen till konkurrens innebär icke någon koncentrations- eller monopoltendens i ordets rimliga mening.

I England har, om man ser frågan på längre sikt, antalet tidningar obestridligt minskats och sammanslagningar i ganska stor omfattning förekommit. Denna utveckling har, såsom skilda utredningar visar, försiggått under de senaste femtio åren. I den förut nämnda underhusdebatten anfördes från arbetarpartiets sida att samma tendens fortfarande var stark. Sålunda påstod Davies att det sammanlagda antalet tidningar i det egentliga England sedan 1921 sjunkit från 151 till 95. Aitken, lord Beaverbrooks son, uppgav helt andra siffror, och en ansedd tidningsman, Wilson Harris (redaktör för *Spectator*), anförde att de stora tidningarna under senare år upprätthållits och att

minskningen av tidningarnas antal i stort sett upphört. Om någon monopolistisk tendens kunde det i alla händelser inte bli tal, då en rad stora tidningar av olika partifärg var spridda över hela landet och konkurrensen därför var minst lika stark som tidigare.

Endast från ett par andra länder finns mera ingående uppgifter. Enligt Brøchers nyligen utgivna arbete "Dagspressen" skulle de självständiga danska tidningarna år 1945 vara något färre än tio eller tjugو år tidigare samtidigt som antalet "avläggare" — tidningar som utkommer på skilda platser med i huvudsak samma innehåll — i motsvarande grad vuxit; avläggsystemet har särskild betydelse i den socialdemokratiska pressen. Det totala antalet danska dagstidningar (vartill här räknas även de några gånger i veckan utkommande) skulle, skriver Brøcher, år 1945 vara 261, varav hälften avläggare. Antalet dagligen (eller sex gånger i veckan) utkommande svenska tidningar var år 1910 64, år 1925 105 och år 1945 129. Medräknas även tidningar som utkommer två, tre eller fyra gånger i veckan, blir motsvarande siffror 206, 281 och 247.

Det sagda visar att i varje fall någon stark allmän tendens till minskning av tidningarnas antal icke kan konstateras; talet om en utveckling i monopolistisk riktning är fullkomligt grundlöst. I samband med debatten kring dessa frågor har även frågan om värdet av små respektive stora tidningar diskuterats. Flera engelska arbetarrepresentanter har med en från deras utgångspunkter svårbegriplig entusiasm talat om de små tidningarnas stora uppgifter. Man kan helt instämma med dem såtillvida som ett stort antal mindre tidningar är av värde med tanke på de lokala intressena och nyttan av en allsidig debatt.

Pressens frihet

Men att på denna grund fördöma de stora tidningarna är icke gärna möjligt. Dessa har i fråga om nyhetstjänsten större möjligheter och fyller redan härigenom en särskild uppgift. Att dessa tidningar — jämte avläggare — åtminstone i vissa länder gått mycket starkt framåt under senare tid beror naturligtvis dels på att de nationella intressena i nutiden har relativt stor betydelse i förhållande till lokala frågor, dels på tidningsteknikens och kommunikationernas förbättring. Att en eller flera tidningar går framåt behöver ej innebära att andra går tillbaka: hitintills har den totala läsekretsen stadigt ökats, och detta förhållande har möjliggjort ökad spridning för det stora flertalet tidningar.

Icke heller kan någon generell monopolistisk tendens i fråga om äganderätten till tidningar fastställas. I U. S. A. har Hearstpressen under de senaste årtiondena gått tillbaka, och de tidningsgrupper som nu finns har en vida mera anspråkslös omfattning. I England finns en rad starka tidningsringar, som närmare skall diskuteras nedan, men någon stegring av deras betydelse har icke ägt rum under senare år; snarare kan det påstås att tidningsringarna blivit mindre framträdande, särskilt genom Northcliffegruppens uppdelning. I andra länder från vilka uppgifter finns — såsom de nordiska staterna och Schweiz — existerar inga större tidningskombinationer. Att ett och samma företag ger ut en morgontidning och en aftontidning av självständig karaktär — i stället för flera upplagor av samma tidning, som tidigare tycks ha varit mera vanligt — är knappast en företeelse att räkna med i detta sammanhang.

*

Press och tryckfrihet

Den kritik av pressen som framkommit särskilt inom socialdemokratien grundar sig sannolikt huvudsakligen på andra motiv än de oklara föreställningarna om monopolistiska tendenser. Pressen är mindre radikal, i varje fall mindre socialistiskt färgad än väljarkåren, och detta anses på många håll innebära ett slags orättvisa.

Detta förhållande är så välkänt att en närmare bevisföring är överflödig. Överallt synes situationen vara densamma: de mera radikala och särskilt de socialistiska tidningarna är jämförelsevis svaga. Några markanta exempel: Vid 1936 års amerikanska presidentval var i femton undersökta större städer 71 procent av tidningarna (om man utgår från upplagorna) mot den radikala Roosevelt, men endast 31 procent av väljarna röstade på Roosevelts republikanska motkandidat. Vid andra undersökta val har läget varit detsamma. En överväldigande majoritet av de stora engelska tidningarna är konservativa eller liberala; den enda stora arbetartidningen, Daily Herald, har mindre än två millioner exemplar, medan på de tre eller fyra största borgerliga tidningarna kommer över åtta millioner. I Schweiz, Danmark och Norge har konservativa och liberala tidningar flera gånger så stora upplagor som den socialistiska pressen. I Sverige kan beräknas att de socialistiska tidningarna omfattar mindre än en femtedel av hela pressen. På många håll är de liberala tidningarna särskilt starka. Icke minst är detta fallet i Sverige. I Stockholm torde dessa tidningar svara för omkring 75 procent av de samlade upplagorna, medan folkpartiet har mindre än 25 procent av rösterna.

Här måste emellertid viktiga distinktioner göras. De borgerliga tidningarna — för att använda denna sammanfattande beteckning — torde i regel vara mindre

starkt politiskt engagerade än sina motståndare. Många av dem ägnar så ringa intresse åt politik att de kanske snarast borde betecknas som opolitiska. Ett exempel bland många är Englands största tidning, lord Beaverbrooks Daily Express. Endast en spalt om dagen innehåller åsiktsdeklarationer, och gemenligen är dessa föga partipolitiskt färgade. Den engelske publicisten Francis Williams säger att läsaren av dylika organ tar lika litet hänsyn till vad de säger i politiska frågor som en varietépublik skulle påverkas om en akrobat plötsligt avbröt sina konststycken för att ge en kort föreläsning i national-ekonomi. Det är överdrivet, alltför överdrivet, men det pekar på ett väsentligt och obestridligt faktum, som gör siffermässiga redogörelser för tidningarnas politiska hållning i viss mån missvisande.

I detta sammanhang bör också påpekas att man måste skilja på politiskt inflytande av olika art. Williams påstår i sin uppmärksammade bok (*Press, Parliament and People*) att egentligen endast några få tidningar, såsom Manchester Guardian och Times, har större politisk betydelse. Men det inflytande som dessa utmärkta tidningar utövar är i stort sett ett helt annat än det här är fråga om. De påverkar säkerligen endast i ringa grad den partipolitiska utvecklingen och överhuvud den breda opinionen; betydelsen av deras insatser ligger främst däri att de genom klokhet, kunskap och objektivitet i speciella frågor vägleder en politisk elit inom skilda partier. Det bör härvid hållas i minnet att Times utgår i omkring 200 000, Manchester Guardian i 60 000—70 000 exemplar; efter engelsk måttstock är alltså båda tidningarna små.

Varpå beror då den "motsättning" mellan tidningsopinion och folkopinion som, även om hänsyn tas till

svårigheterna att fixera läget, otvivelaktigt är för handen? Varför köper, annorlunda uttryckt, så många radikaler, särskilt socialdemokrater, tidningar vilkas politiska åsikter de icke gillar?

Ibland besvaras frågan helt enkelt med allmänna fraser om kapitalismens makt och penningens förmåga att överallt göra sig gällande. Det är prat, dunkelt på gränsen till det meningslösa. Tidningarna är lika tillgängliga för alla och utbjuds, bortsett från enstaka undantag, till samma pris. Rimliga är däremot andra förklaringsgrunder, som här skall refereras utan bestämt ställningstagande. De radikala tidningarna, säger man, är alltför ensidigt intresserade av politik; de flesta läser tidningar för nyheternas, icke för åsikternas skull. Inom socialdemokratin i skilda länder föreligger dels en tendens till likriktning, dels en allt genomträngande politisk tendens, som avskräcker läsarna. Dessa tidningar betalar, delvis av principiella skäl, relativt låga löner, vilket leder till att medarbetarna antingen blir mindre kvalificerade eller till stor del ägnar sig åt uppgifter utanför tidningen. Överhuvud drivs de borgerliga tidningarna bättre därför att de till en del betraktas som affärsföretag och måste löna sig, medan subventionerna från partiet och andra organisationer gör den socialdemokratiska pressen mindre aktiv och expansiv utanför det politiska området. Att vissa av dessa anmärkningar är befogade görs sannolikt genom erfarenheterna med Daily Herald; denna gick dåligt så länge den var en ren partitidning, men har blivit ett blomstrande företag sedan halva aktiestocken överlätits åt ett enskilt konsortium och tidningen kommit att skötas mera affärsmässigt, framför allt med större inriktning på nyheter och underhållning.

Pressens frihet

Den anförda tendensen visar i varje fall att tidningarna icke har det bestämmande inflytande på opinionsbildningen som tidigare ofta påståtts. De bestämmer icke väljarnas val mellan olika partier, även om de starkt kan påverka ställningstagandet till konkreta frågor och även om den allsidiga pressdebatten är ett huvudmedel i folkupplysningens och idéutvecklingens tjänst. Detta förhållande sammanhänger säkerligen med det av den engelske statsvetenskapsmannen Ernest Barker understrukna faktum att de socialistiska partiernas propaganda underlättas genom de starka organisationerna inom arbetarklassen, främst fackföreningarna. Monopolställningen inom dessa föreningar är den socialistiska agitationens stora trumf, och härtill finns ingen motsvarighet inom konservativ och liberal politik.

En annan livligt debatterad fråga är förhållandet mellan tidningsmännen och tidningsägarna, antingen de senare är partier, bolag, stiftelser eller enskilda personer.

*

Då man talar om pressens frihet åsyftas i regel friheten gentemot staten, och det är av värde för debattens klarhet om detta hävdvunna uttryckssätt bibehålles. Men obestriddligt är att frihetsproblemet när det gäller pressen även har andra viktiga sidor. I den engelska underhusdebatten i oktober 1946 förklarade en talare att även frihet för tidningsmännen, för de politiska cheferna likaväl som för reporters, borde tryggas.

I allmänhet lär härmed menas att var och en skall få skriva efter bästa förstånd och samvete, att direktiv eller påtryckningar utifrån inte får vara bestämmande. Att

upprätthålla klara distinktioner är i det enskilda fallet utomordentligt svårt.

Strängt taget borde en undersökning av frågans innebörd ta fasta även på förhållandet mellan medarbetarna inom en tidning. Tidningar har funnits och finns inom vilka ett slags diktatur är rådande. Det berättas om Times' berömde redaktör Delane att han varje kväll utdelade skilda ledarämnena till tidningens huvudskribenter med ingående instruktioner om hur de skulle behandla sitt ämne. Skribenterna placerades därefter i sina rum, utan möjlighet till kontakt med andra medarbetare, och avlämnade efter välförrättat värv sina artiklar till chefredaktören för granskning och godkännande. Här förelåg en ofri ordning inom själva tidningen. I regel lär väl frågan lösas på mera demokratiskt sätt: genom konferenser och enskilda samtal, ur vilka en bestämd och av alla godtagen mening framgår. Men klart är att någon måste ha avgörandet i sin hand, att ingen tidning kan skötas efter principen att var och en skriver oberoende av de andra. Kravet på frihet inom tidningen innebär icke mera än att ingen skall vara skyldig att skriva mot sin övertygelse; framför allt tänker man nog i detta sammanhang på att en reporter skall söka ge en opartisk bild av det förhållande eller det händelseförlopp han skildrar och att han alltså icke skall genom tillrättaläggning av materialet stödja tidningens politiska avsikter. Dessa får komma fram — och måste i viss utsträckning komma fram — vid valet av ämnen, men icke i den sakliga framställningen av dessa ämnen.

Med tidningsmannens frihet menas likväl i första rummet tidningschefens eller tidningschefernas frihet i förhållande till tidningsägaren. Det är här som en rad problem

Pressens frihet

av allmän betydelse uppstår. Beträffande äganderättsförhållandet finns huvudsakligen tre möjligheter: tidningen kan ägas av partier eller andra med visst program arbetande organisationer, av enskilda grupper eller personer (formellt används i allmänhet bolagsformen) och av särskilda stiftelser, upprättade just för att omhänderha tidningens skötsel.

Den första formen av äganderätt förekommer inom alla politiska riktningar, men är ojämförligt vanligast i fråga om socialistiska tidningar. I en rad länder, bland dem Sverige, är den socialdemokratiska pressen helt eller delvis ägd av partiet eller av detta närstående fackliga sammanslutningar. Intet är naturligare; någon annan möjlighet att bygga upp de politiskt aktiva tidningar som behövs har knappast funnits. Fördelen med en dylik partipress — ur allmän synpunkt — är att ansvarsförhållandet är utomordentligt enkelt och klart; en tidningschef måste i stort sett åtnjuta partiets eller vederbörande specialorganisations förtroende och framstå som auktoriserad representant för partiet eller organisationen. Den uppenbara konsekvensen härav, nämligen att en tidningsman måste lämna sin befattning om han ändrar politisk åskådning, är ingenting anmärkningsvärt; inom så gott som alla tidningar lär den principen vara självklar att en politiskt skribent måste träda tillbaka om hans uppfattning undergår en väsentlig, generell förändring.

Faran ligger i likriktning genom dirigerering eller mer eller mindre omedveten påverkan från partiets eller organisationens ledning. Att denna fara framträtt i Sverige kan icke gärna bestridas av någon person som i efterhand — då stridsfrågorna förlorat sin aktualitet och ett opartiskt bedömande är möjligt — genomgått en stor del av

den svenska pressen för längre perioder. Ingenstädes, utom naturligtvis hos kommunisterna, finner man en sådan följsamhet, en sådan förmåga att snabbt byta ståndpunkt i överensstämmelse med ledningens ändrade hållning som inom socialdemokratien. Debatt förekommer naturligtvis, särskilt i perifera frågor, men körsången dominerar. En mängd exempel av utrikes- och inrikespolitisk art kan dras fram; man kan peka på diskussionen kring Ålandsfrågorna 1919—1921 och 1938—1939, kring socialiseringsfrågan 1920 — då socialiseringsplanerna var aktuella — omkring 1930 — då ledningen undanskjutit dem — och efter 1945 — då de än en gång stod på dagordningen. Särskilt påfallande är den totala uppslutningen kring de personer som har nyckelposterna inom partiet. En sådan kritik som från liberalt håll för några årtionden sedan riktades mot statsminister Staaff och utrikesminister Löfgren eller som en del av högerpressen framförde mot ministären Trygger är inom socialdemokratien otänkbar. En glad förtröstan, stundom kryddad med älsklig förtroelighet, stundom stegrad till from hänförelse är den korrekta hållningen. Den familjära tonen (Per Albin, Tage) kan endast ytligt beslöja hängivelsens fullständighet; på samma sätt talar den katolske bonden om och till sina fruktade, älskade och dyrkade helgon.

Förhållandet är en naturlig följd av partiets och därmed partiledningens makt över pressen och pressmännen. Men det skärps genom speciella omständigheter. I Sverige, liksom i vissa andra länder, blir de socialdemokratiska tidningsmännen vid särskild förtjänst eller nitälskan riksdagsmän eller får andra förtroendeposter i långt större omfattning än publicisterna inom andra partier. Ett riksdagsmannaskap eller annat högre uppdrag betraktas som

en naturlig befordran, som ett led i en framgångsrik parti-karriär. Detta eggas till följsamhet för dem som ännu står utanför; att de som befinner sig i riksdagen är minutiöst solidariska med partiet är självklart. Med detta sammanhänger att den socialdemokratiska pressmannens kvalifikationer i regel är övervägande politiska. Utanför partiet skulle han därför i många fall förvandlas till en nullitet; hans uttalanden har endast intresse genom sin representativa karaktär. Bundenheten måste stärkas genom att valet står mellan obegränsade möjligheter vid partitrohet och degradering till intet vid schism med partiledningen.

Detta innebär, väl att märka, inte att de socialdemokratiska journalisterna skulle tvingas att skriva mot bättre samvete. Var och en vet att en politisk miljö av här antydd art påverkar den enskilde på ett vida mera subtilt sätt. Det blir småningom självfallet att i allt ha samma mening som partiledningen, att följa majoriteten; behovet att skapa sig en självständig uppfattning skrumpnar bort. På detta sätt förklaras att t. ex. riksdagsledamöterna i utskott och kamrar så ofta uppdelas efter partilinjor även i de mest likgiltiga frågor.

Beträffande den privatägda pressen, särskilt den som ägs av en eller några få personer, föreligger andra betydande svårigheter att lösa frihetsproblemet. Starkast har dessa kanske framträtt i England. Raden av presslorder — Northcliffe, Burnham, Camrose, Beaverbrook, Rothermere, Kemsley, Iliffe — har blivit symbolisk för möjligheten att göra pressen till redskap för enskilda kapitalister. Men samma problem existerar överallt i demokratiska stater: en stor del av tidningarna ägs av enskilda. I de fall, ganska vanliga i vårt land, då ägaren och tidningsmannen är samma person, uppstår dock icke någon

svårighet, och endast från diktaturpartiernas sida torde angrepp riktas mot en sådan ordning. Det läge som kan och bör diskuteras kännetecknas av att ägaren — eller ägarna — är andra personer än den inför publiken och staten ansvariga tidningsledningen.

I många fall medför detta läge att tidningschefen blir ett redskap för tidningsägaren. Åtminstone vissa presslorder är i realiteten — trots att deras namn icke ens förekommer i tidningen — ledare för de av dem ägda organen. Vid ett samtal med en engelsk tidningsägare fick jag för ett år sedan den mest auktoritativa bekräftelse härpå; vid en fråga om chefredaktörens ställning förklarade ägaren som en självklar sak att han varje morgon gav instruktioner om tidningens politik. Man utgår i England allmänt från att t. ex. lord Beaverbrook och lord Camrose — ägarna till respektive Daily Express och Daily Telegraph — dirigerar sina tidningar, ehuru de inte formellt är tidningschefer och sällan eller aldrig skriver någonting.

De flesta är ense om att finna en sådan ordning olämplig och rentav motbjudande. De motiv som härvid anförs är något växlande. Man anser det oriktigt att en person används som medel att formulera en annans åsikter, en inställning som utgår från känsla för det intellektuella arbetets egenart och respekt för dess värde. Man anser att den eller de som utåt framstår som ansvariga ledare också i realiteten skall vara det. Systemet ger möjlighet för en person att i praktiken sätta sin prägel på ett stort antal tidningar och att sålunda få en helt annan maktställning än en vanlig tidningschef. Härtill kommer att en tidningsägare av detta slag måste vara storkapitalist och

att han befaras använda sin tidningsring för att främja sina privata intressen.

Även den som helt ansluter sig till dessa synpunkter måste erkänna att kritiken ofta varit överdriven. Beaverbrook och Rothermere har jämförts med Goebbels; liksom Goebbels kan de, sägs det, genom en grupp tidningar tvinga sin uppfattning på publiken. Men en avgörande skillnad ligger däri att Goebbels hade propagandamonopol, medan de engelska tidningslorderna är utsatta för den skarpaste konkurrens; den som inte tycker om Daily Express kan köpa Daily Herald, och om den ena tidningen är ovederhäftig, påpekas dess blamager omedelbart av den andra. Det måste också beaktas att flertalet tidningslorder är gamla tidningsmän; de känner sig därför som tidningsledare lika mycket som tidningsägare och finner sin funktion att vara chefredaktörernas chef naturlig.

Men i stor utsträckning — alldeles övervägande exempelvis i de nordiska länderna och Schweiz — är situationen en helt annan. Den okände chefen för Daily Telegraph är ett språkrör för lord Camrose, men Layton i News Chronicle är icke ett redskap för tidningens ägare, familjen Cadbury. Tidningsägarna följer i detta andra typfall metoden att ge en person — som givetvis förutsättes företräda en allmän åskådning — chefskapet för tidningen och att åt denne överlåta ansvaret för tidningens hållning. Försök att ge direktiv för tidningens uppträdande betraktas som ett intrång i tidningschefernas verksamhet och kommer inte i fråga. Politiskt blir tidningen helt den ansvariga ledningens, icke ägarens, sak.

En sådan ordning kan medföra betydande fördelar. Bundenheten vid partiet blir icke tillnärmelsevis så stark som i partiägda tidningar. Tendensen till allmän, fri och

öppen debatt främjas, ty det är främst genom en sådan debatt — icke genom representativ ställning i förhållande till ett parti — som tidningen får en politisk profil och en politisk betydelse. Tidningen som självständigt språkrör blir arbetets mål, icke önskan att göra karriär inom en partihierarki. Att några av vårt lands mest särpräglade och orädda tidningsmän — såsom Segerstedt, Zweigbergk, Hellberg och Fogelqvist — arbetat i denna miljö är icke förvånande; man har svårt att tänka sig dem som ledare av en ren partitidning.

Men även om den nyss angivna principen är självfallen för båda parterna, är förhållandet mellan ägare och tidningschef uppenbarligen ömtåligt. Inga regler kan uttömmande fixera en sådan situation. I vissa lägen kan, även med de bästa föresatser, konflikter inträffa. Det väsentliga är att den enskilda tidningsmannen håller på sin självständighet och är beredd att hellre träda tillbaka än att uppge den. Att den allmänna opinionen genom debatt i hithörande frågor blir inställd på försvar av tidningsmannens frihet och på kritik av den ”dirigerade” tidningschefen är uteslutande till fördel. I den mån motståndare misstänkliggör en tidningsmans självständighet endast genom en hänvisning till att tidningen ägs av enskilda personer är det däremot fråga om låg demagogi.

Endast i största korthet skall nämnas att vissa tidningar ägs eller åtminstone i sista hand sköts av ett slags stiftelser. I Times tillsätts exempelvis tidningsledningen av innehavarna av vissa nyckelposter i Englands politiska och kulturella liv. En sådan metod, hittills tillämpad endast i några få fall, kan säkerligen ge förträffliga resultat; att den inte mera allmänt kan användas faller av sig självt.

Pressens frihet

Den väsentliga slutsatsen är att man icke bör rekommendera, än mindre fastställa, en viss ordning på detta område som den enda riktiga eller tillåtliga. Här som överhuvud i fråga om pressen har friheten hittills givit goda, om än icke ideala resultat. Likriktning är olycklig i fråga om äganderättsförhållandena likaväl som i fråga om åsikter. Med en alltigenom privatägd press skulle sannolikt de svårigheter som ovan berörts starkare framträda. En press ägd uteslutande av partier och organisationer skulle tendera att bli sekterisk och trångsynt, att göra uppdelningen i skilda åsiktsgrupper än strängare och stabilare, att minska utrymmet för den fria debatt utanför de politiska fållorna som är kärnan i demokrati och kultur. Låt den allsidiga och ömsesidiga kritiken vara bote-medel för svagheter, och ingenting annat.

(DN 14, 17 o. 19 jan. 1947.)

II

IDÉHISTORIA

INTRESSEBEGREPPET I POLITIKEN

Tanken, att ett motiv, eller det väsentliga motivet, för en handling är den handlandes fördel eller nytta eller intresse, framträder redan i den grekiska filosofien; den är så närliggande, att den kan antas ha uppstått samtidigt med reflexionen över orsakerna till mänskligt beteende. Tänker man sig att den enskilde ledes av sitt intresse, följer härmed lätt tanken, att även en grupp, som i en viss situation handlar enhetligt, behärskas av ett gemensamt intresse. Gruppen betraktas som ett slags över-individuell personlighet. Föreställningar om klassintresse, statsintresse, "det allmänna intresset", bli av betydelse. Genom överbetoning och schematisering blir det här, som på andra punkter, möjligt att från ett enkelt, oklart och rimligt uttryckssätt komma över till ett relativt invecklat, klart och orimligt system.

Intressebegreppet synes emellertid först under senare tid ha blivit väsentligt i politiska åskådningar. Tanken att staten bör handla, eller alltid handlar, i överensstämmelse med ett särskilt statsintresse, skymtar visserligen under antiken, men utbildades då icke till en teori med

universella anspråk.¹ Under medeltiden dominerade de religiöst baserade tankelinjerna den politiska debatten. Först omkring 1500 utformade Macchiavelli läran om statsintresset. Huru denna lära sedan utvecklades av olika tänkare, har Meinecke ur vissa synpunkter skildrat i sitt berömda arbete. Vad som framför allt fångat uppmärksamheten är frågan om statens förhållande till individen; läran om statsintresset har varit en lära om statens obegränsade makt över medborgarna. Till denna lära hör emellertid också tanken, att staten i förhållande till andra stater ledes, och bör ledas, uteslutande av statsintresset.

I det följande skola dessa frågor om statsintresset icke beröras. Min avsikt är blott att erinra om hur föreställningen om individens eller den inomstatliga gruppens nödvändiga handlande i eget intresse lagts till grund för vissa under senare tid viktiga politiska åskådningar.

Möjligen är Hobbes den förste författare, för vilken tanken, att den enskilde alltid handlar i sitt eget intresse, blivit ett avgörande led i en politisk konstruktion. Enligt Hobbes' psykologi sträva människorna utan hänsyn till andra efter egen fördel. På denna uppfattning, kombinerad med den på ett originellt sätt utformade fördragsteorien, bygger Hobbes postulatet om statsmaktens absoluta karaktär. Viktigare i detta sammanhang är, att kravet på statsmaktens överlämnande åt en enda person, en enväldig monark, icke stödjes vare sig med principen om ett kungadöme av Guds nåde eller med de vid denna tid vanliga fördragsteoretiska resonemangen utan i första rummet med en hänvisning till individernas benägenhet att handla i sitt eget intresse. Varje styrande, skriver Hobbes, bestämmes väsentligen av sitt privata intresse, även om han som "politisk

Intressebegreppet i politiken

person" tror sig vilja främja det allmänna intresset.² "Härav följer, att i de fall, då det allmänna och det privata intresset äro intimast förbundna, det allmänna intresset bäst tillgodoses. Under en monarkisk styrelseform är emellertid det privata intresset detsamma som det allmänna. En monarks rikedom, makt och ära beror utslutande på hans undersåtars rikedom, krafter och anseende. Ty en kung kan icke vara rik eller ärad eller trygg, om hans undersåtar äro fattiga eller ringaktade eller på grund av nöd eller tvedräkt alltför svaga för att föra krig mot hans fiender..." I en demokrati eller aristokrati är de styrandes intresse icke på samma sätt identifierat med det allmänna intresset, och deras handlingar kunna därför antas i många fall syfta till vinnandet av en privat fördel, som är direkt stridande mot statens väl. Hobbes kan med denna tankegång sägas ha formulerat den moderna monarkismens teori. Det är här tillräckligt att erinra om att nutidens främste apologet för monarkismen, Maurras, endast mera utförligt framställer de av Hobbes formulerade grundsatserna.

Intressetorien hos Hobbes leder på denna punkt till helt andra slutsatser än dem, som senare från samma teori drages av utilitaristerna. Även hos Hobbes framträder emellertid, jämte tron på nödvändigheten av att tygla individernas hänsynslösa självhävdelse genom en stark statsmakt, tanken att de privata intressenas spel inom den av staten uppdragna ramen leder till gagn för det allmänna. Hobbes fordrar en stark och av individerna oberoende statsmakt, men han vill inskränka dess verkningskrets till de områden, som han anser vara i egentlig mening politiska. I ekonomiska frågor, uppfostringsfrågor o. s. v. skall enligt hans åskådning fullständig frihet fin-

nas för det privata intresset. I detta hänseende är han en föregångare till liberalismen.

Under 1700-talet blir tanken, att intresset är den egentliga drivfjädern till handlandet, av utomordentlig betydelse. Den rationalistiska linjen inom upplysningstidens psykologi förutsätter, att varje människa genomgående drives av begär efter lust, lycka eller nytta. Särskilt klara uttryck för denna uppfattning finnas hos de franska s. k. materialisterna, såsom Helvetius och Holbach.³ Försök göras att bygga upp en ny morallära på denna teori; man söker bevisa, att det privata och det allmänna intresset i grunden äro identiska och anser sig därigenom kunna vinna en fastare grundval för etiken än den tidigare moral sense-filosofien. Inom ekonomien hävda Adam Smith och andra en parallell tankegång; det på egen vinning inriktade arbetet säges, såsom styrt av en "osynlig hand", verka till fördel för det allmänna. Inom politiken blir det vanligt att utgå från att det välförstådda intresset leder handlandet, och från denna utgångspunkt uppbyggas, oberoende av och stundom under direkt avståndstagande från tidigare härskande fördragsteorier, nya politiska åskådningar.⁴ I det hela ingår intresseteorien som ett led i den frambrutande världsliga framstegstron; ur ett vidare perspektiv, vid vilket det här ej finnes anledning att dröja, är teorien ett av de många uttrycken för den nya tanken, att målet är förbättring och förädling av människornas jordiska tillvaro. På ett speciellt sätt markeras här frigörelsen från religionen.

Klarast och mest konsekvent framträder den berörda tankegången i dess politiska aspekt i den engelska utilitarismen och särskilt i Benthams författarskap. Jag skall därför något närmare beröra Benthams åsikter rörande

Intressebegreppet i politiken

”det egna intresset” och de slutsatser i fråga om statsstyrelsen, han utifrån dessa kommer till.

Det för Bentham grundläggande postulatet, att politisk verksamhet bör syfta till ”största möjliga lycka för största möjliga antal”, kan omskrivas med satsen, att staten eller samhället bör verka i de enskilda individernas intresse. Att Bentham utgår från denna uppfattning, framgår genomgående av uttalanden och resonemang i hans skrifter. Såsom ett särskilt klart exempel må nämnas några satser i ”An introduction to the principles of morals and legislation”.⁵ Bentham uppställer frågan vad som menas med samhällets intresse (the interest of the community). I sitt svar framhåller han, att ”samhället är en fiktiv kropp, sammansatt av de enskilda personer, som man anser sig kunna beteckna som dess lemmar”. Samhällets intresse är därför summan av de särskilda samhällsmedlemmarnas intressen. Det är meningslöst att tala om samhällets intresse, om man icke förstår vad som är individernas intresse. ”En sak säges främja en individs intresse, eller ligga i hans intresse, då den är ägnad att öka den totala summan av hans lust, eller, vilket är detsamma, att minska den totala summan av hans lidande”. En politisk åtgärd står i överensstämmelse med nyttoprincipen, då den är ägnad att öka samhällets, d. v. s. samhällsmedlemmarnas lycka.

Grundvalen för Benthams hela politiska konstruktion är färdig, då denna tankegång kompletteras med en annan, nämligen att varje person i sin politiska verksamhet, liksom i sitt enskilda liv, är benägen att handla i sitt på angivna sätt fattade intresse. Därmed är bevisningen given för att demokratin, då alla — med i detta sammanhang oväsentliga undantag — ha samma möjlighet

att öva inflytande på statsstyrelsen, främjar samhällets eller varje enskild samhällsmedlems intresse.

I fråga om denna andra hörnsten i Benthams politiska åskådning är hans framställning emellertid icke så ensartad och okomplicerad som beträffande det första ledet. Bentham talar i många skilda sammanhang om intresse som motiv för handlandet och framför härvid i hög grad skiftande och stridiga påståenden. Några exempel skola belysa de väsentliga glidningarna i hans användning av ordet intresse såsom avgörande för den enskildes handlingsätt.

På ett ställe i "Rationale of judicial evidence" förklarar Bentham, att motivet till varje handling ligger i ett intresse.⁶ "Ett *motiv* är ett *intresse* betraktat såsom varande i ett tillstånd av aktivitet — såsom, vid tillfället i fråga, verkligen utövande sitt inflytande på vederbörande sinne." Här synes han närmast se intresset såsom blott den psykiska bakgrunden till ett motiv; intresset är den passiva, mera varaktiga sidan av det tillstånd, vars aktiva och aktuella sida betecknas med ordet motiv. Därmed är klart, att handlande på grund av intresse är något helt annat och vida mer allmänt än handlande till egen fördel el. dyl. Allt handlande är intressebetonat, men därmed utsäges blott, att det är motiverat av något, icke att det — i det vanliga språkbrukets mening — är i den handlandes intresse. Bentham framhåller också, att t. ex. en hämnadeakt måste sägas vara framkallad av ett intresse, trots att den uppenbarligen icke i vanlig mening behöver vara till nytta för den handlande. Men även i detta sammanhang förmärkes hos Bentham en benägenhet att övergå från en mera allmän till en mera speciell användning av ordet. Bl. a. säger han, kanske

Intressebegreppet i politiken

närmast som en kommentar till det vanliga språkbruket, att ordet intresse — ”när jag säger att *detta är mitt intresse* eller att *det ligger i mitt intresse att göra så och så*” — pekar icke blott på uppnåendet av det mål, som föreligger i den givna situationen ”utan på den allmänna verkan av denna händelse på summan av mitt välbefinnande”. Här antydes den för Benthams hela resonemang avgörande glidningen.

I överensstämmelse med tanken, att intet motiv finnes utan ett intresse, står Benthams i den nu berörda framställningen liksom i flera andra skrifter framhävda skillnad mellan olika slag av intressen. Han talar om tre huvudsakliga typer av intressen: själviska (self-regarding), sociala och antisociala. Med de förstnämnda avses sådana intressen, som gälla vederbörandes egen fördel i mera inskränkt mening; väsentligen tänker Bentham härvid på yttre, materiella fördelar, främst egendom. Med sociala intressen menas känslor för något utanför det egna jaget, såsom en vän, fosterlandet, mänskligheten. Med antisociala intressen synes Bentham avse känslor av fientlighet mot någon eller något, alltså motsatsen till sociala intressen. De själviska intressena betraktas emellertid som dominerande; i många sammanhang är det tydligt att Bentham med intresse helt enkelt menar själviskt intresse.⁷ I ”The book of fallacies” skriver Bentham exempelvis, att, med undantag för vissa sällsynta och kortvariga tillfällen, det själviska intresset övervinner det sociala intresset; en individs själviska intresse är för honom mera bestämmande än alla andra personers intressen tillsammans.⁸ I de få fall, då en individ offerar sitt eget intresse för andras, är det i regel fråga om närstående personer; uppoffringar för samhällets eller majoj-

ritetens skull äro så sällsynta, att de överhuvud icke böra tagas med i räkningen vid politiska analyser. Att det själviska intresset dominerar, är i grunden nödvändigt. Om icke de flesta handlade i sitt eget intresse, skulle släktet dö bort.

Någon gång betonar Bentham, att en skillnad kan föreligga mellan en individs verkliga intresse och hans föreställning om vad som ligger i hans intresse. I "Table of the springs of action" skriver Bentham, att varje motiv motsvaras av ett "verkligt eller inbillat intresse".⁹ I inledning till "Constitutional Code" uttalar han, att varje människa vid varje tillfälle är benägen att handla på det sätt som, "enligt den uppfattning av läget som han för ögonblicket har", är ägnat att i högsta grad befördra hans egen lycka (his own greatest happiness).¹⁰ Dylika reservationer äro emellertid rena undantag. I regel utgår Bentham från identitet mellan föreställt och verkligt, subjektivt och objektivt intresse.

I politiska frågor ha individer, som inta samma sociala ställning, i huvudsak samma intressen och komma därför enligt Bentham att i allmänhet handla på samma sätt. Denna uppfattning genomgår Benthams hela politiska skriftställarskap men kommer särskilt klart fram i inledningen till "Plan of parliamentary reform".¹¹ Den enda ledtråden till det politiska handlandet är, skriver Bentham, intresset. För att få reda på hur en person kommer att handla i ett givet fall bör man uteslutande beakta vederbörandes intressen, men icke ta någon hänsyn till hans förklaringar och försäkringar eller till hans indignerade tillbakavisande av påståendet att det egna handlandet är beroende av intresset. Dessa regler om hur handlandet skall förutsägas kunna dock ge missvisande utslag

Intressebegreppet i politiken

i det enskilda fallet. En viss person kan, ”på grund av de individuella egendomligheternas oberäkneliga spel”, handla på ett avvikande sätt. Men detta gäller icke en grupp (a body of men) och ju större gruppen är, desto säkrare äro de anvisningar, som ges av de angivna reglerna. Hertigen av Richmond var anhängare av allmän rösträtt, men det kan med säkerhet påstås att flertalet hertigar aldrig annat än på grund av fruktan kommer att godtaga en dylik reform. — Denna synpunkt driver dock Bentham aldrig så långt, att han talar om gruppintresse, klassintresse el. dyl. Då han framhåller, att inom en viss grupp det gemensamma intresset skapar samma inställning hos flertalet, är det fråga om ett slags kvantitativ beräkning, icke om någon tendens att i gruppen se en överindividuell enhet. Den enskilda individen är genomgående utgångspunkten för hans resonemang.

Bentham diskuterar, såvitt bekant, ingenstädes frågan om skillnaden mellan kortfristiga och långfristiga intressen. Han synes utgå från att, åtminstone i regel, handlande i enlighet med intresset är ett handlande, som i stort sett är till den handlandes fördel, som alltså är ägnat att öka hans lycka överhuvud. I sina allmänna politiska resonemang räknar Bentham alltså icke med, att en handling, varigenom en omedelbar fördel uppnås, på lång sikt kan vara till nackdel för den handlande.

De gjorda erinringarna visa att Bentham genom en rad skilda glidningar och generaliseringar kommer fram till den för hans politiska krav grundläggande uppfattningen, att var och en — med vissa oväsentliga undantag — handlar till sin egen varaktiga materiella fördel. Han utgår enligt sin rationalistiska psykologi från att ett bestämt, mer eller mindre medvetet fattat motiv ligger

bakom varje handling. Då han mera omsorgsfullt redogör för innebörden av begreppet intresse, framställer han visserligen intresset såsom endast ett slags logiskt nödvändigt bihang till motivet; det innebär då ingen specifik förklaring till handlandet. Men i regel fattar han intresset på ett annat sätt, såsom en benägenhet att eftersträva yttre fördelar. Intresse blir detsamma som själviskt intresse, och själviskt intresse detsamma som materiellt, väsentligen ekonomiskt intresse. Bentham identifierar föreställt och verkligt intresse, förklarar den sociala ställningen vara avgörande för intressets inriktning och underlåter att skilja mellan kortfristigt och långfristigt intresse. På detta sätt resultera hans kring begreppet intresse koncentrerade analyser i en författningspolitisk åskådning av utomordentlig klarhet och ensidighet.

Denna åskådning, vars innehåll här blott skall antyd-
das, är mest fullständigt redovisad i "Constitutional
code".¹² En styrande person eller grupp begagnar stats-
makten endast i sitt eget intresse. Sålunda kommer målet
för en enväldig monarks styrelse "att vara största möjliga
lycka för hans eget jag... Han kommer att i sin egen
hand i största möjliga utsträckning samla alla yttre me-
del till lycka, alla föremål som äro allmänt åtrådda,
och detta på bekostnad av och genom att offra alla andra
samhällsmedlemmars lycka". Monarkins naturliga tendens
blir därför "att överallt och allestädes frambringa största
möjliga olycka för största möjliga antal". I en begränsad
monarki, i en aristokrati, i varje statsskick, där de sty-
rande icke utgå från folket, blir situationen i huvudsak
densamma; "ett folk som styres på något av dessa sätt
är ett folk som styres av sina fiender". Det "onda in-

Intressebegreppet i politiken

tresset" (the sinister interest) blir här med nödvändighet dominerande. Om alla styra, eller, vilket i en stor stat är den enda möjligheten, om representanter för alla styra, bli däremot allas intressen tillgodosedda. "Det enda styrelsesätt som har eller kan ha största möjliga lycka för största möjliga antal till mål och resultat är... en demokrati..." Under ett sådant system blir "det allmänna intresset" (the universal interest) rådande, d. v. s. styrelsen har som mål och resultat flertalets eller allas intresse. Även i en sådan stat behövas dock starka garantier och kontrollmedel för att icke de styrande skola verka endast i sitt eget själviska intresse.

Benthams uppfattning om de skilda statskickens värde sammanhänger nära med hans allmänna politiska och ekonomiska idéer. En demokrati, en styrelse i det allmänna intressets tjänst, måste enligt hans mening bli en starkt begränsad styrelse. Medan en monark eller en aristokrati anses vara benägen att genom pålagor, sinekurer och ingripanden av skilda slag plundra de styrda, antas en demokrati leda till att skatterna bli milda, statstjänsterna få och statsverksamheten obetydlig — väsentligen inriktad på rättsordningens uppehållande. En sådan ordning anses nämligen överensstämma med det allmänna intresset. I "Manual of political economy" skriver Bentham, att, om man vill öka produktion och konsumtion, principen är att "ingenting bör göras eller försökas av styrelsen".¹³ Samhällets rikedom består av samhällsmedlemmarnas samlade rikedom; varje människa strävar, generellt sett, att öka sin förmögenhet; i stort sett är det ingen, som bättre kan bedöma en persons intresse än han själv. Säkerhet och frihet är det enda den privata företagsamheten kräver. "Den begäran, som jordbruket, industrin

och handeln riktar till styrelserna, är lika anspråkslös och rimlig som den Diogenes ställde till Alexander: 'Jag ber dig gå undan så att solen får skina på mig.' Om staten styres i det allmännas, d. v. s. alla enskildas intresse, kommer alltså vidast möjliga ram att givas för den enskildes verksamhet i eget intresse.

Det ligger i sakens natur, att Bentham icke alltid konsekvent tillämpade den egendomliga uppfattning, som här berörs. Då han betonar debattens värde, måste han utgå från, att den kan påverka ställningstagandet och därmed också från att intresset icke under alla förhållanden entydigt bestämmer handlandet. Detsamma är förhållandet, då han talar om de vidskepliga eller eljest oriktiga föreställningarnas politiska betydelse. Dessa och andra liknande uttalanden framstå emellertid som avsteg från en i det hela med stor konsekvens förfäktad åskådning.

Benthams tankegång återkommer i koncentrerad, delvis tillspetsad form i James Mills ryktbara artikel om "Government" i Encyklopædia Britannica.¹⁴ I anslutning till Locke förklarar Mill att den väsentliga orsaken till att människor slutit sig samman i samhällen är önskan att trygga äganderätten. Om ingen rättsordning finnes kan den starke beröva den svage produkten av hans arbete. Endast i en stat kan detta förhindras. Största möjliga lycka uppnås genom att varje människa tillförsäkras största möjliga del av sin arbetsprodukt. Från dessa utgångspunkter diskuterar Mill skilda styrelsesätt. De maktägande verka, därest detta icke genom särskilda garantier förhindras, endast i sitt eget intresse. Någon gräns för deras begär att skaffa sig själva fördelar samt att för detta ändamål förtrycka och utsuga befolkningens massa finnes icke. I en enväldsmonarki är den naturliga

Intressebegreppet i politiken

tendensen att organisera "icke blott en sådan grad av utplundring, att samhällsmedlemmarna (naturligtvis med undantag för dem, som draga fördel av eller utgöra verktyg för plundringen) endast behålla det för uppehållet oundgängliga, utan även en sådan grad av grymhet, som är nödvändig för att upprätthålla den djupaste skräck". Det enda rationella statsskicket är en representativ styrelse, under vilken väljarnas intresse sammanfaller med hela samhällets intresse. Valrätt måste härvid tillkomma alla män över en viss ålder; om rösträtten inskränkes till de ekonomiskt välställda grupperna, komma dessa att styra den stora massan i sitt eget intresse. En hög rösträttsålder, t. ex. fyrtio år, är ej farlig, ty de vuxna ha barn, med vilkas intresse de identifiera sitt eget. Av samma skäl är rösträtt för kvinnor onödig; kvinnornas intressen sammanfalla med deras fäders och mäns. Genom kort valperiod skapas trygghet för att de valda icke kunna utnyttja sin ställning till de väljandes förfång. Sålunda har man, skriver Mill, "upptäckt de medel, genom vilka säkerhet kan vinnas om identitet i intresset mellan representanterna och samhället i dess helhet".

På denna punkt i sin framställning gör dock Mill en reservation. Han erkänner, att det förda resonemanget innefattar en viktig svårighet. "Hela denna slutledningskedja är beroende av principen att människans handlingar stå i överensstämmelse med deras intresse. Om denna princip godtas, anse vi bevisföringen fullständig och ovedersäglig. Själva principen synes också vara starkt grundad. Det är obestridligt att människornas handlingar beror av deras vilja; att deras vilja beror av deras önskningsar, och att deras önskningsar alstras av deras föreställningar om gott och ont, med andra ord av deras intres-

Idéhistoria

sen... Emellertid kunna dessa föreställningar vara riktiga eller oriktiga. Om de äro riktiga, komma vederbörande persons handlingar att överensstämma med hans verkliga intressen. Om de äro oriktiga, komma de icke att överensstämma med hans verkliga intressen utan komma att motsvara ett förment intresse." Med helt annan klarhet än Bentham betonar alltså Mill skillnaden mellan subjektivt och objektivt intresse.

Den påpekade svårigheten rubbar dock, anser Mill, icke huvudlinjen i hans tankegång. Om ett fåtal styra, komma de ju ständigt och systematiskt att handla i sitt eget speciella intresse, d. v. s. i strid mot samhällets intresse. Om lika politisk makt tillkommer alla, blir ett handlande, som icke står i överensstämmelse med samhällets intresse, möjligt blott genom rena misstag. De samhällsskadliga handlingarna måste därför i varje fall bli mindre talrika i en demokrati än under något annat styrelsesätt. Härtill kommer, att full identitet mellan statens handlingar och samhällets verkliga intressen kan vinnas i en demokrati genom att samhällets medlemmar bibringas den kunskap, den insikt, som kommer dem att begripa sitt verkliga intresse. Mill anför också, att, redan innan detta utvecklingsstadium har uppnåtts, samhällets verkliga intressen i det väsentliga kunna väntas bli tillgodosedda i en demokrati. Ty medelklassen, vars intressen Mill är benägen att likställa med samhällets, utövar ett så stort inflytande på massan av befolkningen, att denna, som i och för sig kan antas sakna insikt om sitt verkliga intresse, kommer att handla i överensstämmelse med detta.

Den berörda användningen av ordet intresse blev, liksom andra moment i utilitaristernas teorier, tidigt föremål för kritik. Redan 1767, alltså innan Bentham fram-

Intressebegreppet i politiken

trätt, påpekade Ferguson, att ordet ofta begagnades i vaga och skiftande betydelse.¹⁵ "En känsla eller passion av vad slag som helst säges stundom innebära, att vi ha intresse av dess föremål...", skriver Ferguson. "Denna term *intresse*, som i allmänhet knappast åsyftar mera än vårt begär efter egendom, användes stundom i stället för nytta överhuvud, och denna likställes med lycka; med tanke på dessa tvetydigheter är det icke överraskande att vi sakna möjlighet att fastställa, om intresse är det enda motivet för mänsklig handling eller det rättesnöre, genom vilket vi skilja det som gagnar från det som skadar oss." Ferguson säger sig själv vilja använda ordet endast då det är fråga om sådana ting, som "hänföra sig till våra yttre villkor och bevarandet av vår fysiska person". Om man icke anses berättigad att tala om "ointresserad" godhet, kan man icke tala om "ointresserade" passioner av något slag. Tydligt är dock att hat, indignation och ursinne ofta förmå människor att handla i strid mot deras välförstådda intresse.

En mördande kritik av Mills encyklopedi-artikel presterades av Macaulay i *Edinburgh Review*.¹⁶ En stor del av uppsatsen ägnas åt kritik av Mills påståenden utifrån hans egna utgångspunkter. Även om alla handlade i överensstämmelse med sitt intresse, behövde därför icke, såsom Mill påstod, en demokrati innebära styrelse i allas intresse. Rimligare vore att tänka sig, att i ett sådant statskicks majoriteten skulle förtrycka och plundra minoriteten och att den skulle utnyttja det närvarandes möjligheter utan tanke på kommande generationers lycka. Då Mill hävdade, att medelklassen i realiteten bestämde de breda lagrens uppfattning, kullkastade han sin egen teori. "Kommer den stora massan (the people) att handla i strid

mot sitt eget intresse? Eller kommer medelklassen att handla mot sitt eget intresse? Eller är medelklassens intresse identiskt med den stora massans intresse? . . . Om någon av dessa tre (frågor) besvaras jakande, faller hela hans system till marken." Och vidare: varför skulle icke rösträtten begränsas till medelklassen, om denna även under allmän rösträtt utövade den verkliga makten?

Det mest väsentliga i Macaulays analys ligger emellertid i hans principiella kritik av intressebegreppets användning hos Mill. Det är omöjligt, skriver Macaulay, att härleda en politisk vetenskap från den mänskliga naturen. "Vilket påstående beträffande den mänskliga naturen finnes, som är absolut och generellt riktigt? Vi känna blott ett enda: och det är icke blott sant utan tautologiskt (identical), nämligen att människor alltid handlar i eget intresse (from self-interest). Denna fusion förkunna utilitaristerna med så stor stolthet som om den vore ny och så stor iver som om den vore betydelsefull. Men i själva verket betyder den, då den tolkas, endast att människor, om de kunna, göra som de önska . . . I grunden är saken alldeles lika betydelsefull som den stora sanningen, att vad som är, är." Macaulay framhåller vidare, att om påståendet, att människor handla i eget intresse, användes på något annat sätt än i den berörda, rent tautologiska meningen, d. v. s. om ordet "eget intresse" inskränkes så att något tänkbart motiv för mänskligt handlande uteslutes, upphör satsen att vara tautologisk men den upphör också att vara sann. På denna punkt, liksom på andra, gör Mill sig skyldig till rent taskspeleri, i det han använder ett ord först i en och sedan i en annan betydelse.

På samma sätt som Macaulay och sannolikt under in-

flytande av denne resonerade Disraeli i ett några år senare publicerat arbete.¹⁷ Liksom Macaulay godtar Disraeli det uttryckssätt, enligt vilket alla handlingar äro ett uttryck för det egna intresset. "Men jag innefattar i det egna intresset, och jag antar att varje noggrann tänkare gör detsamma, varje motiv som kan tänkas påverka en människa." Principen om det egna intressets dominans blir då utan varje betydelse. "Att säga att en människa handlar i eget intresse är endast att förklara, att han verkligen handlar då han handlar." Om det däremot påstås att det egna intresset driver varje människa att bli tyrann och rövare, är det tillräckligt att hänvisa till den dagliga erfarenheten för att klargöra påståendets oriktighet.

I de socialistiska och kommunistiska teorier, som utbildades under 1800-talets förra hälft, finner man ur den här anlagda synpunkten starka inflytelser såväl från den franska upplysningstidens materialism som från utilitarismen. I allt högre grad framställes emellertid gruppen eller klassen, i stället för den enskilde individen, såsom bärare av det välförstådda intresset. Jag skall här endast stanna vid Marx' lära, i vilken föreställningen, att klassen är en enhetlig, av medlemmarnas gemensamma intresse kännetecknad kategori, når sin högsta potens, och vari tillika antas, att klassintresset i grunden sammanfaller med det allmänna intresset.

I "Die heilige Familie" (1845) betonar Marx "sammanhanget mellan 1700-talets materialism och 1800-talets engelska och franska kommunism" samt åberopar som bevis härför uttalanden av Helvetius, Holbach och Bentham om intresset och dess dominerande betydelse för det mänskliga handlandet.¹⁸ En sats, som kombinerar ett in-

nehåll från Bentham med en formuleringsmetod från Hegel, lyder: "När det välförstådda intresset är grundvalen för all moral, kommer det an på att människornas privatintresse sammanfaller med det mänskliga intresset". I andra sammanhang ställes intresset mot idén, så i den berömda frasen om att "Die Idee blamierte sich immer, soweit sie von dem 'Interesse' unterschieden war". I "Die deutsche Ideologie" (1845—1846) framträder klassintresset (med dess anknytning till produktionssättet) såsom väsentlig faktor i det historiska skeendet.¹⁹ Individerna inom en klass ha visserligen sinsemellan stridiga intressen, men de gemensamma intressen, vilka de äga i förhållande till andra, antaga en självständig, för deras sociala uppträdande bestämmande karaktär. Den härskande klassens på den egna fördelen inriktade verksamhet döljes av de allmänna idéer klassen producerar och förfäktar. Skenet av idéernas herravälde försvinner först med klasserna själva, ty då är det ej längre behöfligt att framställa ett särintresse såsom identiskt med det allmänna intresset. Detta sker med den proletära klassens seger. Proletariets klassintresse har, betonar Marx ytterligare, ur två synpunkter en särskild universalitet. Borgarklassens intressen innesluta i sig vissa nationella intressen, men för proletariatet är över hela världen samma intresse helt avgörande. Vidare har proletariatet intet speciellt klassintresse att befordra, ty det skall icke, såsom tidigare klasser, efter segern bilda en härskande klass. I "Das Elend der Philosophie" (1847) utvecklar Marx ytterligare tanken på klassintresset som bestämmande historisk faktor.²⁰ Ur vissa synpunkter kan han här sägas driva sin klasskampsteori till mera extrema konsekvenser än någonsin eljest. Endast under skeden av klasskamp finnas två klas-

Intressebegreppet i politiken

ser i egentlig mening (klass för sig själv). Dessemellan finnes endast en klass, den härskande, som gentemot alla undertryckta har ett gemensamt intresse. De undertryckta (eller en del av dem) konstituera sig som klass först då en kamp mot den härskande klassen tas upp och först då bli deras gemensamma intressen klassintressen i egentlig mening.

Beträffande intressebegreppets betydelse i Marx' fullt utbildade historieuppfattning äro blott ett par erinringar behövlige. Klasserna framstå hos Marx som ett slags över-individuella organismer. Under den epok, den skrivna historien omfattar, ha skilda klasser, representerande nya produktionssätt, i tur och ordning kommit till makten. Varje härskande klass verkar i sitt eget intresse, men då det av vederbörande klass företrädda produktionssystemet är det under föreliggande förhållanden bästa, kan tillika klassen, ehuru den undertrycker och utsuger andra grupper, på visst sätt anses verka i det allmännas intresse. Med den proletära klassens seger följer klassamhällets avskaffande och ett utnyttjande av naturtillgångarna i allas gemensamma intresse. Marx' lära innefattar alltså dubbla harmoniföreställningar. Den hittillsvarande utvecklingen kännetecknas, trots klasstriderna och den politiska och ekonomiska maktens koncentration hos en härskande klass, av ett med hänsyn till produktionskrafterna under varje period maximalt utnyttjande av naturens tillgångar. Här kan man tala om en dynamisk harmoni. I framtiden skall med proletariats seger följa dels ett absolut sett maximalt utnyttjande av produktionskrafterna, dels en användning av produktionsresultatet till allas bästa. Framtiden kommer alltså att kännetecknas av en statisk harmoni, under vilken allas intressen bli

tillgodosedda i en annan och mera total mening än tidigare.²¹

I Marx' ur ett mindre perspektiv skrivna historiska arbeten talas icke endast om en härskande och en revolutionär klass utan en rad sociala klasser — aristokrater, stor- och småborgare, stor- och småbönder, proletärer o. s. v. — urskiljas. Som regel hävdar Marx, att de skilda klasserna handla i sitt eget välförstådda intresse. I ordalag, som erinra om en förut citerad sats av Bentham, betonar han, att man alltid måste göra skillnad mellan grupper "fraser och illusioner" och deras "verkliga intressen"; de senare tänkas här som de i grunden bestämmande. Tilllika gör Marx emellertid gällande, att idéer, som en gång motsvarat vissa intressen, i viss mån kunna bli avgörande för handlandet, även sedan intressena fått en annan inriktning. Han utgår alltså från möjligheten av en ideologisk eftersläpning och erkänner därmed — på samma sätt som James Mill i den refererade uppsatsen — att handlande i strid mot det objektiva intresset under vissa förutsättningar äger rum.²²

Såväl den utilitaristiska som den marxistiska intresse-teorin har inom vederbörande tankeriktningar på skilda sätt förtunnats och uppmjukats. Då John Stuart Mill motiverade demokratin, använde han tanken om människornas handlande i eget intresse långt mera försiktigt och mindre ensidigt än Bentham och James Mill.²³ I den marxistiska debatten har man här, som på andra punkter, ofta sökt förvandla mästartens originella men ohållbara tankegångar till en kedja av banaliteter.²⁴ Föreställningen, att individerna eller grupper eller klasserna med nödvändighet handla till egen fördel påträffas likväl ständigt,

Intressebegreppet i politiken

i mer eller mindre klara uttryckssätt, även i moderna, högt reflekterade och från mera direkt sammanhang med utilitarism och marxism frigjorda inlägg. Intresset säges ytterst vara bestämmande, intressen förklaras vara viktigare än idéerna, de sistnämnda betraktas som uteslutande en förklädning för intressena o. s. v.²⁵ Att man i sociologiska och socialpsykologiska sammanhang i många fall använder intressebegreppet i andra betydelser än här berörda och utan att tänka sig intresset som någon för allt handlande bestämmande faktor, är utan vidare klart.²⁶

Belysande för de svårigheter som uppstå vid en mera konkret behandling av tanken på gruppintressenas dominerande betydelse för handlandet är en för några år sedan hållen debatt mellan engelska nationalekonomer om "klasskampens ekonomiska grundval".²⁷ Den liberale ekonomen Robbins skilde i sitt anförande mellan subjektiva och objektiva intressen. Ett subjektivt intresse föreläge, om en grupp genom en viss åtgärd eller en viss politik trodde sig kunna vinna bestämda ekonomiska fördelar, ett objektiva intresse, om verkligen på angivet sätt dessa fördelar kunde uppnås. Det vore möjligt, yttrade Robbins, att i regel identitet föreläge mellan subjektiva och objektiva intressen. Men det funnes ingen i sakens natur liggande anledning att tro, att folk aldrig misstog sig. I den allmänna debatten sammanblandades ständigt det subjektiva och det objektiva intresset. "Hur ofta höra vi det ej påstås att, vare sig arbetarna verkligen ha något att vinna genom klasskampen eller ej, de i varje fall tro detta, och alltså klasskampen är för handen? Och vidare, om det invändes, att i det eller det läget någon känsla av detta slag icke funnits, svaras det att i varje fall de

föreliggande förhållandena äro sådana att en klasskamp verkligen är för handen, vare sig detta inses eller icke." Den marxistiske ekonomen Dobb uppställde — efter en analys av klassbegreppet, vilken i detta sammanhang ej behöver refereras — frågan: "Är det, då man talar om ett ekonomiskt intresse såsom grunden till en motsättning, ett verkligt eller ett föreställt intresse som lämpligen bör avses; är det det kortfristiga eller det långfristiga intresset som bör betraktas som avgörande?" I den första punkten förklarade Dobb, att enligt hans tro "inbillade intressen kunna behärska några människor en viss tid men sällan de flesta människor under lång tid." Genom ett urval bleve det verkliga intresset under erfarenhetens tryck småningom dominerande. I varje fall måste ett gemensamt intresse, som vore starkt nog för att överskugga individuella och lokala intressen, vara av objektiv natur. I den andra punkten, som uppenbarligen nära sammanhänger med den första, yttrade Dobb, att man med klassintresse snarare menade ett långfristigt än ett kortfristigt intresse; huru lång tid ett intresse omfattade vore beroende av "det historiska skedets natur och det perspektiv, utifrån vilket en viss klass betraktade händelseförloppet". I allmänhet vore det lokala intresset kortfristigt och "det mera fundamentala klassintresset" långfristigt. Enligt ett kortfristigt intresse kunde en grupp arbetare liera sig med en trust för att exploatera konsumenterna eller alla arbetare ansluta sig till regeringen för att behärska Indien eller annektera Abessinien, medan arbetarnas långfristiga intresse ledde dem till samverkan sinsemellan. Dobb ansåg emellertid förutsättningen för det sistnämnda intressets seger vara att åtminstone under någon tid identitet före-

Intressebegreppet i politiken

låge mellan det "omedelbara" intresset och det "yttersta" intresset, t. ex. arbetarnas medelbara intresse av att samverka för löneförhöjning med deras yttersta intresse av att frångå företagarna deras egendom. Det vore väsentligen under sådana förhållanden som ett klassmedvetande framträdde. — Det är uppenbart, att Dobbs uttalanden icke innehålla någon som helst motivering för de påståenden han gör.

Idén, att individerna eller grupperna med nödvändighet handla i sitt eget intresse, till sin egen fördel, har trots sin påtagliga orimlighet spelat en stor roll både i politiska åskådningar och i den populära debatten. Utgångspunkten för de utilitaristiska och marxistiska varianterna av intresseteorien synes ha varit den linje i 1700-talets psykologi, enligt vilken strävandet att öka sin lust är det centrala motivet för allt individuellt handlande. Denna tankegång insattes på olika sätt i åskådningar, som på världslig grund upptogo de förut religiöst motiverade föreställningarna om harmoni och ändamålsbestämmdhet. Särskilt nära till hands har det legat att tillämpa tanken på vissa kollektiva enheter, såsom klasser eller stater, eftersom i dessas natur ansetts ligga strävan att främja ett gemensamt intresse. Tillämpad på individen, möter intresseteorien omedelbart svårigheten, att andra motiv än den egna fördelen uppenbart föreligga för den enskildes handlingar och att många sådana handlingar överhuvud icke kunna sägas vara framkallade av ett motiv i här ifrågavarande rationella mening. Tillämpad på gruppen, möter teorien icke denna svårighet i de fall, då intressegemenskapen antas vara det för gruppen konstitutiva.

Även här måste emellertid teorien förutsätta identitet mellan subjektivt och objektivt, liksom mellan kortfristig och långfristig intresse. Dess hävdande innesluter påståendet, att i grunden allt sker till det bästa.

(*Tiden* nr 5, 1943.)

¹ Jfr härom och för det närmast följande *Meinecke*, Die Idee der Staatsräson, 2 Auflage, 1925, s. 31 ff, och *Beard*, The idea of national interest, 1934, s. 4 ff.

² *Hobbes*, Leviathan, 1904 (1651), s. 131; jfr för det följande särskilt s. 149 f., 245 f. — Hobbes förklarade senare, att det nu berörda momentet i hans lära var det enda, som han icke lyckats till full evidens bevisa (*Stephen*, Hobbes, 1904, s. 202).

³ Jfr citaten i *Marx—Engels Gesamtausgabe*, Erste Abteilung, Band 3, 1932, s. 309 f.; samt *Helvetius*, Oeuvres complètes, Tome II, nouvelle édition, 1784, s. 110, 212 f.; *Holbach*, Système social, Tome premier, 1773, s. 78 f. — Beträffande utilitaristernas uppfattning om sina föregångare se *The Westminster Review*, n:o 21, 1829, s. 258 f. — *Hume* berör frågan om intresset i *Essays*, vol. I (1898), s. 109 f., 130. — En redogörelse för ordets användning hos *Eisler*, Wörterbuch der philosophischen Begriffe, Band I, 1927.

⁴ Goda exempel i *Hamiltons*, *Madisons* och *Jays* inlägg i debatten om 1787 års amerikanska författning, samlade i *The Federalist*.

⁵ *The works of Jeremy Bentham* (utg. av *Bowring*), 1843, I, s. 2.

⁶ *Works*, VI, s. 257 f., jfr I, s. 207.

⁷ På liknande sätt som i fråga om intresse talar *Bentham* om "self-preference"; jfr den särskilt oklara framställningen i *Works*, X, s. 80 f. — Typiskt är *Benthams* yttrande om sig själv: "I am a selfish man, as selfish as any man can be. But in me, somehow or other, so it happens, selfishness has taken the form of benevolence" (*Mac Gunn*, Six radical thinkers, Second impression, 1910, s. 18).

⁸ *Works*, II, s. 482 f.

⁹ *Works*, I, s. 212.

¹⁰ *Works*, IX, s. 5; jfr s. 45.

¹¹ *Works*, III, s. 526 f.

¹² *Works*, IX, särskilt s. 47, 127 f., 134 f.

¹³ *Works*, III, s. 33, 35.

¹⁴ *Supplement to the fourth, fifth, and sixth editions of the Encyclopædia Britannica*, Volume fourth, 1824, s. 491 ff.

¹⁵ *Ferguson*, An essay on the history of civil society, 1767, s. 22 f.; jfr s. 53.

¹⁶ Utilitarian logic and politics (*The Edinburgh Review*, vol. XLIX, 1829, s. 159 ff.); för citaten se s. 184 ff.

Intressebegreppet i politiken

¹⁷ Vindication of the English constitution (*Disraeli*, Whigs and whiggism, 1913, s 116 ff.).

¹⁸ *Marx—Engels Gesamtausgabe*, Erste Abteilung, Band 3, 1932, s. 306—310, 253.

¹⁹ *Marx—Engels Gesamtausgabe*, Erste Abteilung, Band 5, 1932, särskilt s. 35 ff., 49 f., 64 f., 225 f.

²⁰ *Marx*, Das Elend der Philosophie, 1885, särskilt s. 118, 179 f.

²¹ Jfr beträffande denna tankegång, som här ej kan närmare utvecklas, *Hägerström*, Social teleologi i marxismen, 1909; *Tingsten*, Den svenska socialdemokratiens idéutveckling, 1941, I, s. 84 ff.

²² Jfr *Tingsten*, Idékritik, 1941, s. 173 ff.

²³ *Mill*, Utilitarianism, Liberty, Representative government, 1912, s. 208 ff.

²⁴ Jfr t. ex. *Cunow*, Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie, 1921, II, s. 210 ff.

²⁵ Jfr exempelvis *Dicey*, Lectures on the relation between law and public opinion in England during the nineteenth century, 1930, s. 14 f.; *Weber*, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Zweite Aufgabe, 1922, I, s. 252; *Hägerström*, Socialfilosofiska uppsatser, 1939.

²⁶ T. ex. art. Interest i *Encyklopædia of the social sciences* (Mc Iver).

²⁷ *Class conflict and social stratification*. Report of a conference... 1937 (The social sciences, third series), 1938, särskilt s. 112 ff., 150 ff.

ENGELSK KOLONIALDEBATT

Enligt de åskådningar, som före den ekonomiska liberalismens genombrott behärskade den europeiska kolonialdebatten, voro kolonierna i första rummet medel att öka moderlandets rikedom. Denna tanke präglade jämväl den brittiska inställningen, även om den engelska politiken, åtminstone vad beträffar de av européer befolkade områdena, var mindre bestämd av rena exploateringssynpunkter än de kontinentala kolonialmakternas. Kolonierna betraktades som ett ekonomiskt komplement till moderlandet; genom ett invecklat system av bestämmelser sökte man vinna monopol på den koloniala handeln och reglera koloniernas näringsliv på sådant sätt, att det icke kunde konkurrera med den brittiska produktionen. Den ekonomiska liberalismen kritiserade dessa strävanden och förnekade utifrån sina utgångspunkter kolonisystemets värde. Därmed inleddes ett nytt skede i engelsk kolonialdebatt.

I sitt ekonomiska huvudarbete, avslutat strax innan den avgörande konflikten mellan moderlandet och de amerikanska kolonierna utbröt, framlade Adam Smith den nya åskådningen.¹

Engelsk kolonialdebatt

Handelsmonopolet innebar, skrev Smith, stora olägenheter för kolonierna, och i realiteten gagnade det ej heller England. Visserligen gav den exklusiva rätten att handla på vissa områden England en relativ fördel gentemot andra stater, som saknade denna rätt. Men om i stället allmän frihandel rådde, skulle England likaväl som andra länder profitera härav, ty kolonialprodukterna fingo en större marknad och kunde följaktligen frambringas i större mängd och för lägre pris. Vidare drogs genom monopolet kapital i alltför stor utsträckning till den koloniala handeln, och de stora inkomster, som i förhållande till kapitalinvesteringen kunde vinnas genom denna handel, medverkade till att i fråga om engelska industrier i allmänhet hålla profiten och därmed priserna på en högre nivå än som vid fri handel på kolonierna hade varit fallet. Ekonomiskt vore därför det handelsmonopol, som betraktades som det väsentliga medlet att draga fördel av kolonierna, värdefullt blott för en liten grupp affärsmän, medan det skadade "landets allmänna intressen". Härtill kom, att kolonialsystemet ledde till ständiga krig och alltså till väldiga utgifter för moderlandet utom de summor, som direkt krävdes för koloniernas försvar. Det vore likväl hopplöst, ansåg Smith, att föreslå koloniernas uppgivande. Nationer avstå aldrig frivilligt från ett område. "Sådana offer äro, ehuru de ofta kunna vara förmånliga för intresset, alltid kränkande för en nations stolthet; och de äro, vilket kanske är av än större betydelse, alltid stridande mot den härskande klassens privata intresse, ty denna klass skulle härigenom berövas förfoganderätten över många inbringande förtroendeposter och fråntagas många möjligheter att vinna rikedom och utmärkelse..." Om emellertid England kunde

besluta sig för ett sådant steg, skulle det icke blott befrias från stora utgifter utan sannolikt kunna av kolonierna utverka ett avtal om fri handel, som för folkets massa vore förmånligare än det bestående monopoliet. Mellan England och dess forna, av engelsmän befolkade kolonier skulle uppstå ett sådant förhållande som rått mellan de grekiska städerna och från dem härstammande nya samhällen.

Hos Adam Smith's efterföljare möter i skilda variationer samma grundåskådning. Malthus diskuterade kolonisering som ett eventuellt medel att motverka tendensen till överbefolkning, men kom till negativt resultat.² Ricardo berörde endast frågan om handel på kolonierna och kom härvid i stort sett till samma slutsatser som Smith.³ Senior behandlade kolonialfrågan mera ingående och även från andra än rent ekonomiska synpunkter.⁴ Han betnade bl. a., att de fördelar, kolonierna medförde för en viss stat, huvudsakligen berodde på att de flesta stater förde en mot sina egna intressen stridande protektionistisk kolonialpolitik; om allmän frihandel, som låge i allas intresse, genomfördes, skulle innehavet av kolonier icke innebära någon som helst ekonomisk vinning. Den klass, som mest profiterade av kolonierna, vore de rika, som placerade sina söner på välbetalda poster i kolonialförvaltningen. I det hela utgjorde kolonierna en börda för moderlandet, främst genom de väldiga utgifter deras administration och försvar medförde. Efter hand skulle kolonierna komma att helt, eller så gott som helt, frigöra sig från moderlandet. Styrdes de från London, gjorde de uppror för att vinna frihet, finge de en viss självstyrelse, krävde de allt större oberoende. "I allmänhet", slutar Senior, "kan det sägas att ett av de förhållanden, som

främst försvaga en stor företagsam sjömakts styrka och minska dess välstånd, är dess risk att bli bunden och nedtyngd och utmattad genom uppkomsten av parasitära besittningar. Det tycks vara varje sådan nations öde att förspilla sina krafter först på att skapa dylika besittningar, sedan på att skydda dem, och slutligen på fåfänga ansträngningar att kvarhålla dem."

Bentham drev i skilda sammanhang den mot alla kolonialpolitik kritiska linjen till dess yttersta konsekvenser.⁵ I "Principles of international law" förklarade han, att kolonier ökade faran för krig, att de sällan eller aldrig vore till ekonomisk fördel för moderlandet samt att de koloniala tjänsterna vore en källa till korruption. För kolonierna själva medförde beroendet av ett främmande land regelmässigt dålig styrelse. Kolonialsystemet innebure därför, att "koloniens verkliga intressen offrades för moderlandets inbillade intressen". England borde efterhand uppge alla sina kolonier. I en skrift, "Frigör edra kolonier", som han några år senare, 1790, riktade till den franska nationalförsamlingen, motiverade han ingående samma krav. "Ni böra", sammanfattar han, "frigöra edra kolonier, emedan ni ej ha någon rätt att styra dem, emedan de helst icke vilja bli styrda av eder, emedan det strider mot deras intressen att styras av eder, emedan ni icke vinna något på att styra dem, emedan ni icke kunna behålla dem, emedan utgifterna för att försöka behålla dem skulle vara ruinerande, emedan edert eget statsskick skulle skadas av att ni behölle dem, emedan edra principer förbjuda er att behålla dem och emedan ni skulle handla till hela världens bästa genom att skiljas från dem." Det framgår härav, att Bentham åberopade även frihetens och demokratins grundsatser för

sitt krav på ovillkorlig och omedelbar emancipation av kolonierna.

I ett arbete, som åtminstone till större delen är skrivet senare än de båda berörda skrifterna, nämligen utkastet till nationalekonomisk handbok, upprepar Bentham den ekonomiska liberalismens kritik av kolonialpolitiken. Men han framhäver nu även andra icke-ekonomiska tankegångar, som tala till kolonialpolitikens förmån, och slutsatserna få en helt annan karaktär än tidigare. På frågan, om nya kolonier böra grundas, svarar Bentham obetingat nej ur ekonomisk synpunkt. Han tillägger emellertid, att kolonierna kunna mottaga befolkningsöverskottet från moderlandet, och, om de styras väl och ej hindras i sin utveckling, småningom kunna bilda nya folk, vilka genom språk, vanor, släktskap och politiska inflytelser äro knutna vid moderlandet. På frågan, om redan förvärvade kolonier böra frigöras, svarar Bentham från samma utgångspunkt ja, för det fall att ekonomiska överväganden ensamt skola vara bestämmande. Men andra hänsyn måste tagas. Om en koloni övergives, uppstår frågan, om den kan fortleva som självständigt samhälle, och om, därest detta är möjligt, förhållandena i detta samhälle icke komma att försämrast. "Är det icke nödvändigt att de (koloniernas invånare) få skydd och ledning, med tanke på det tillstånd av relativ svaghet och okunighet, i vilket de leva? Är icke deras nuvarande beroende deras enda säkerhet mot anarki, mord och plundring? Sådana äro de synpunkter, utifrån vilka denna fråga måste tagas i betraktande." Bentham avslutar sin framställning med påståendet, att svårigheterna i stort sett försvinna, om man upphör att betrakta kolonierna som medel till ekonomisk vinst. I så fall behöver man icke

frukta fientlighet och självständighetskrig. "Om förnuf-tet ensamt finge råda, komme den vanliga orsaken till tvist att verka i motsatt riktning mot förut — moder-landets önskan bleve att se sina barn starka för att de därmed kunde vinna frihet och kolonierna skulle frukta förlusten av den beskyddande makt, som gäve dem inre lugn och skydd mot yttre fiender."

Bentham kom alltså från en rent negativ kritik av kolo-nialsystemet fram till en villkorligt positiv uppfattning. Den positiva ståndpunkten utvecklas emellertid natur-ligt ur den negativa och innesluter det väsentliga mo-mentet i denna. Enligt en tankegång, som skymtar redan hos Adam Smith och i Burke's tal under det amerikanska självständighetskriget, tänker sig Bentham, att moderlan-det genom att politiskt och ekonomiskt ge kolonierna stor frihet skall kunna binda dem vid sig med starkare band än maktens och den exklusiva handels. Den utveckling Bentham sålunda genomgick, är i väsentliga punkter den-samma som den engelska opinionens och den engelska kolonialpolitikens under 1800-talet.

Det synes stå utom tvivel, att de politiskt ledande kret-sarna i England under större delen av 1800-talet utgingo från att kolonierna förr eller senare skulle frigöras och att enligt en utbredd, om än icke härskande uppfattning en sådan utveckling vore till gagn för båda parterna. Att klart fastställa innebörden av de uttalanden som fälldes av statsmän och kolonialämbetsmän är emellertid icke möjligt. Den diskussion, som förts om exempelvis Disraelis, Gladstones och Cobdens mening i denna fråga, är såtill-vida ofruktbar, som dessa och andra politiker betonade skilda synpunkter vid olika tillfällen och överhuvud knap-past hyste någon mera varaktig och genomtänkt uppfatt-

ning. Ibland talade man om de band, som förenade England och kolonierna — särskilt naturligtvis de av britter befolkade områdena — och framhävde då starkt den positiva linjen. Vid andra tillfällen underströk man, att kolonierna icke borde behållas med våld och uttryckte sig härvid gärna i allmänt skeptiska och negativa ordalag. Det väsentliga är att man ofta med jämnmod, stundom med tillfredsställelse, räknade med kolonialsystemets framtida avveckling. Kolonierna betraktades mera som en tyngande börda än som en tillgång för moderlandet.

Några exempel.⁶ De tre understatssekreterare, som under tiden 1836—1871 hade den närmaste ledningen av kolonialpolitiken — Stephen, Merivale och Rogers, samtliga liberaler — arbetade visserligen för stabilisering av det engelska kolonialväldet men tänkte sig, att dess upplösning var ofrånkomlig. Rogers skrev 1885, alltså efter den moderna imperialismens framträdande, att han alltid tidigare ansett det självklart, "att våra koloniers bestämmelse är oberoende och att från denna utgångspunkt kolonialdepartementets åliggande är att se till att vår förbindelse, så länge den varar, blir så gagnelig som möjligt för båda parterna och vår skilsmässa, när den kommer, så vänskaplig som möjligt." För stämningen inom konservativa kretsar är det belysande, om än icke typiskt, att Disraeli — några årtionden senare en personifikation av den nya imperialismen — år 1852 kunde skriva till en framstående partikamrat: "Dessa eländiga kolonier komma alla att bli oberoende om några få år och äro blott en kvarnsten kring vår hals." Macaulay yttrade i underhuset 1833, att den dag indierna under den engelska styrelsens vård växt ifrån den bestående ord-

ningen och begärde frihet skulle bli den "stoltaste dagen i engelsk historia." Mest extremt uttryckte sig Manchestermännen. Till frihandelns välsignelserika verkningar, skrev Cobden, hörde lösandet av banden mellan England och kolonierna. Att tala om armé och flotta såsom nödvändiga för koloniernas försvar vore orimligt. "Var är den fiende (?) som skulle vara så vänlig att stjäla sådan egendom? Lika nödvändigt vore det då att rusta för försvar av vår nationalskuld."

Uttalanden som de sist citerade återspegla säkerligen icke, det bör än en gång betonas, den härskande opinionen. I officiella yttranden av ansvariga statsmän, såsom Melbourne, Derby och Palmerston, är tonen genomgående mera positiv i fråga om koloniernas värde. Men den skeptiska uppfattningen beträffande kolonialsystemets framtida möjligheter synes ha varit allmän. Ingen regering, vare sig konservativ eller liberal, verkade för en utvidgning av det brittiska kolonialväldet.

Denna inställning till kolonialpolitiken, som starkt kontrasterar både mot 1700-talets merkantilism och det senare 1800-talets imperialism, betingades uppenbarligen av många skilda förhållanden. De gamla nordamerikanska koloniernas frigörelse framstod som ett bevis på att alla kolonier, då de nått en viss utveckling, måste önska att vinna full självständighet. Englands industri och handel behäskade under denna tid världsmarknaden i större utsträckning än vare sig förr eller senare, och särskilda med en politisk förening förknippade förmåner för handeln syntes därför vara av ringa eller ingen betydelse. Jämte dessa och andra faktiska förhållanden voro utan tvivel de liberala och demokratiska idéerna av stor direkt betydelse. Den ekonomiska liberalismen undergrävde tron

på koloniernas värde. Frihandeln och negativismen i kolonialfrågan voro skilda sidor av samma sak. Den politiska liberalismen verkade i samma riktning. Dels så att den med liberalismen förbundna nationalitetsidéen krävde lika-berättigande och självständighet för varje utbildad nation. Även de primitiva folken betraktades som nationer i vardande, vilka småningom skulle nå den mognad, som berättigade dem till inträde i de fria staternas krets, och den brittiska styrelsen ansågs skickad att genom en uppfostrande förvaltning påskynda denna utveckling. Dels så att man från liberalismens utgångspunkter måste begära, att krav på självstyrelse inom det brittiska väldets ram, framställda av högt utvecklade folkgrupper, omedelbart erkändes. Det var icke gärna möjligt att vägra britterna i kolonierna politiskt inflytande, då britterna i England ägde detta, och en stark begränsning av rösträtten efter engelskt mönster kunde i kolonierna på grund av dessas mera egalitära sociala struktur icke gärna komma i fråga. Det har sagts, att de av engelsmän befolkade kolonierna under detta skede fingo självstyrelse, därför att man räknade med koloniernas frigörelse från moderlandet. Med kanske större rätt kan ett omkastat resonemang tillämpas: därför att man ansåg sig böra ge kolonierna självstyrelse, räknade man med att de inom kort skulle göra sig helt självständiga. Alltnog, under detta skede slår den koloniala självstyrelsens princip igenom i de områden, som sedermera fingo karaktären av dominions. I de kanadensiska, australiska och sydafrikanska kolonierna infördes parlamentarisk demokrati, under bevarande av en viss väsentligen kontrollerande makt hos engelska statsorgan. I en rad andra kolonier förbereddes en lik-

nande anordning genom upprättande av representativa institutioner.

Från denna kolonialpolitiska åskådning var, såsom Benthams utveckling visar, steget icke långt till en ny positiv inställning, förebådande en linje i sekelslutets imperialism. Den framträder, om också i regel vagt och trevande, i många uttalanden av levande politiker. Den man som först med auktoritet framförde tanken, att kolonial självstyrelse kunde stärka i stället för försvaga sammanhållningen inom det brittiska väldet, var lord Durham, i det ryktbara betänkandet år 1839 om Kanadas styrelse.⁷ I betänkandet föreslogs, dels att de kanadensiska kolonierna — som då styrdes separat — skulle sammanföras i en union, dels att den nya kolonin skulle erhålla så gott som fullständig självstyrelse i inre angelägenheter. Durham ansåg, att den ökade styrka och det större oberoende, som Kanada härigenom skulle få, komme att motverka alla strävanden till separation. Den kanadensiska nationalkänsla, på vilken han hoppades, skulle, då orsakerna till irritation och underlägsenhetskänsla gentemot England försvunne, väl förlikas med lojaliteten mot England. Möjligheten för framstående kolonister att vinna ledande platser i den inhemska styrelsen skulle tillfredsställa en ärelystnad, som eljest lätt bleve inriktad på frigörelse från det engelska styret.

Denna tankegång blev småningom allmänt godtagen. Den mer eller mindre utsträckta självstyrelsen för kolonierna kom att betraktas som ett medel att bevara imperiet, icke som ett steg i riktning mot dess ofrånkomliga upplösning. Man har därför kunnat göra gällande, att den skepsis i fråga om kolonialpolitikens möjligheter, som

rådde under 1800-talets tidigare del, i själva verket var en betingelse för kolonialväldets bestånd.

De idéer, stämningar och handlingstendenser, som sammanfattas i ordet imperialism, bröto igenom i engelsk opinion och politik på 1870- och 1880-talen. Ur praktisk-politisk synpunkt kan utgångspunkten sägas vara Disraelis valtal före 1874 års val, i vilka han anklagade liberalerna för ligkiltighet mot och vanskötsel av kolonierna och förkunnade en ny aktiv inställning. En rad böcker om kolonierna och deras samhörighet med moderlandet — såsom Dilke's "Greater Britain" (1869), Seeley's "The expansion of England (1883) och Froude's "Oceana, or England and her colonies" (1885) — vunno en framgång, som bevisade och samtidigt medverkade till tänkesättets förändring. I korthet kan imperialismens ideologi karakteriseras som en medveten strävan att bevara, konsolidera och utvidga imperiet. Väsentligen verkade man härvid på två skilda linjer.

Å ena sidan gällde det att stärka imperiets sammanhållning. De självstyrande, huvudsakligen eller till stor del av inflyttade engelsmän befolkade kolonier, som man nu började kalla dominions, stodo ur denna synpunkt i första rummet. Planer framlades på en imperiell federation, med ett imperieparlament som högsta lagstiftande organ; denna tanke upptogs likväl aldrig som handlingsprogram av någon regering och förlorade efter några årtionden sin aktualitet. Det visade sig möjligt att knyta moderlandet och dominions fastare samman trots att de gamla legala banden försvagades och några nya icke tillkommo. Dominions, av vilka de största (Canada 1867, Australien 1901, Syd-Afrika 1909) förenades i federationer, fingo karak-

tären av fullmyndiga stater, vilkas erkännande som lika-berättigade medlemmar av "de brittiska nationernas samhälle" år 1931 blott bekräftade en sedan länge erkänd situation. Gång efter annan visade dominions sin ovillkorliga solidaritet med moderlandet. Genom imperiekonferenserna skapades ett organ för debatt och uppgörelser.

Å andra sidan innebar imperialismen en tendens till kolonial expansion. I den konkurrens om ännu icke ockuperade områden i Afrika, som började omkring 1880 mellan de europeiska stormakterna, var England icke initiativtagare men vann på grund av sina speciella förutsättningar de största framgångarna. Mellan 1884 och 1900 förvärvades områden i Afrika och Asien med 57 millioner invånare. Denna väldiga utvidgning bottnade icke i någon systematisk erövringspolitik. Varken Gladstone eller Salisbury var i detta hänseende imperialist. Överhuvud kan man icke spåra vare sig en enhetlig vilja eller någon generell yttre orsak bakom expansionen efter 1880. I en del fall voro finansintressen, i andra militära hänsyn, i åter andra religiösa och humanitära motiv de omedelbart bestämmande. Kapitalister likaväl som missionärer voro pådrivare gentemot regeringen och organisatörer av folklig propaganda. Det väsentliga i detta sammanhang är att den allmänna opinionen, pressen, parlamentet och regeringen, trots alla meningsskiljaktigheter, i stort sett visade större benägenhet än några årtionden tidigare att godta de skäl, som kunde förebringas för en kolonial aktion. Särskilt anmärkningsvärt är att efter allt att döma den aktiva kolonialpolitiken väckte sympati och stundom entusiasm hos en stor del av de breda lagren. I det hela var det fråga om både ekonomiskt och mänskligt billiga företag. Endast frivilliga eller värvade solda-

ter användes, och i förhållande till förluster och utgifter bjödo kolonialkrigen på en myckenhet av sensation och romantik.

Mellan 1874 och 1905 satt det konservativa partiet vid styret i nära tjugotre år och imperialismen framstår redan på denna grund väsentligen som en konservativ angelägenhet. Det står också utom tvivel att Disraeli och Salisbury förde en vida mer aktiv imperie- och kolonialpolitik än Gladstone och att de imperialistiska stämningarna starkast verkade inom det konservativa lägret. Någon markerad skiljelinje mellan de båda partierna fanns likväl ej. Flera av de politiker, som tidigast verkade för imperialistiska idéer, voro liberala och till och med radikala liberaler, så W. E. Forster och Charles Dilke. Joseph Chamberlain, jämte Disraeli imperialismens mest lysande politiska namn, hade tillhört den radikala falangen inom det liberala partiet; att han år 1886 skilde sig från Gladstone och slöt sig till de liberala unionisterna, berodde åtminstone till stor del på den känsla för imperiets enhet, som tio år senare gjorde honom till Englands mäktigaste och mest verksamme kolonialminister. Rosebery, utrikesminister i Gladstones fjärde regering och sedan premiärminister, framträdde redan dessförinnan som en av imperietankens ledande förkunnare. Under boerkriget kritiserades visserligen regeringens aggressions- och annexionspolitik av ett antal liberala politiker, främst Campbell-Bannerman, men flera av partiets främsta män — utom Rosebery särskilt Asquith, Grey och Haldane — ställde sig såsom "liberala imperialister" på regeringens sida. Då de tre sistnämnda år 1905 inträdde i ministären Campbell-Bannerman, var detta en garanti för imperiepolitikens kontinuitet. Även inom den socialis-

Engelsk kolonialdebatt

tiska Fabian Society yppades ur planerings- och effektivitetssynpunkt sympatier för imperialism och expansion.

Viktigare är att fastställa, att den liberala och humanitära traditionen — tanken på uppfostran till civilisation och till framtida självstyrelse — bildade ett starkt inslag i imperialismens ideologi. Primitivt nationalistiska, militaristiska och av darwinism färgade s. k. maktfilosofiska tankegångar framträdde visserligen hos några författare. Men vad man sammanfattningsvis kan kalla de liberala dragen ge den brittiska imperialismen dess grundton och särprägel.⁸ Härmed avses icke, att de engelska ideologerna, diktarna och politikerna påstå sig vilja tjäna mänskligheten genom att konsolidera och utvidga det brittiska väldet. Motsvarande föreställning torde i nutiden framträda hos alla härskande och erövrande folk, även om den stundom blott innefattar tanken, att man bör förhjälpa den bästa delen av mänskligheten, det egna folket, till styret. Vad som här åsyftas är, att den engelska tron på en mission i mänsklighetens tjänst präglas av liberala idéer om medel och mål.

Som imperialismens mest uppmärksammade men tillika mest naiva och extrema teoretiker brukar man nämna Benjamin Kidd, som på 1890-talet publicerade två under en kort tid utomordentligt populära arbeten, "Social evolution" och "The control of the tropics". Kidd, vars förstnämnda bok prisades av bland andra Alfred Marshall och Viktor Rydberg,⁹ betraktas numera allmänt som en intellektuellt obetydlig författare, och hans böcker nämnas som exempel på den litterära och vetenskapliga framgångens efemära natur. Det i detta sammanhang intressanta är den humanitära och liberala tendensen i Kidds skrifter.¹⁰ Kidd anser, att vissa folk, de västerländska fol-

ken — varmed han i första rummet menar engelsmän och amerikaner, i andra rummet européer väster om Ryssland — äro kallade att, åtminstone tills vidare, styra världen. Han tänker sig icke, att dessa folk biologiskt, rasmässigt, äro överlägsna de andra. Den faktor som skapat högtstående folk, är miljön i trängre mening, den sociala utvecklingen. Framför allt har religionen härutinnan varit av betydelse. Den har skapat en stark grupp-känsla och gruppkaraktär. Särskilt i England har den möjliggjort en politisk och social utjämning utan hårda konflikter. Demokrati, ett betydande mått av jämlikhet, en känsla av ömsesidigt ansvar och en vilja till uppgörelse och samhällelig effektivitet ha gjort britterna — och i mindre grad andra västerländska folk — skickade att ta ledningen. Det är här ej, betonar Kidd, fråga om några stora och lysande egenskaper; vad som behövs är "humanitet, styrka, karaktärsfasthet och omedelbar plikt-uppfyllelse utan tanke på storslagna och utopiska mål". I korthet kan det sägas att Kidd i den energiska, på kort sikt arbetande, av en religiöst färgad ansvarskänsla burna förvaltningsverksamheten ser det väsentliga. Som bakgrund till denna tankegång tjäna vagt beskrivna demokratiska och egalitära ideal.

Mera direkt inriktat på imperialismens problem är det andra av Kidds nämnda arbeten, "The control of the tropics". Han utgår här från grundsatserna i "Social evolution" och tillämpar dem på den kolonisation av tropikerna, som på grund av dessas ekonomiska betydelse anses ofrånkomlig och som redan till stor del åvägabragts. Kidd skiljer mellan två former av kolonisering. Den ena innebär besittningarnas utnyttjande som ett slags plantager, uteslutande i ägarens-ockupantens intresse. Denna

Engelsk kolonialdebatt

form var tidigare — före de nordamerikanska koloniernas frigörelse — den av England brukade och den kännetecknar fortfarande övriga europeiska staters kolonialpolitik. Den andra formen är den moderna engelska och präglar främst politiken gentemot besittningarna med engelsk befolkning; man sköter styrelsen i de styrdas intresse och förutsätter, att dessa så småningom skola nå en sådan politisk och social mognad, att begränsad eller fullständig självstyrelse blir möjlig. Detta system ha engelsmännen velat tillämpa även i tropikerna men det är här ej användbart utan vissa modifikationer. Européer kunna ej aklimatisera sig i tropikerna, och kolonier i äldre brittisk mening kunna därför icke etableras i dessa trakter. En god styrelse kan inom överskådlig framtid icke tänkas uppbyren av infödingarna själva. Man måste därför administrera kolonierna genom tjänstemän utsända från England, men förvaltningen bör enligt engelska principer taga hänsyn till de inföddas intresse, sträva att höja och uppfostra dem. ”Det första steget till lösning av det problem som är framför oss är helt enkelt att förstå, att vi i vårt förhållande till tropikernas *naturliga* invånare ha att göra med folk, som representera samma stadium i mänsklighetens utveckling som barnet i individens utveckling.” Slutsatsen av detta resonemang blir att ”förvaltningen av tropikerna har karaktären av ett civilisatoriskt förtroendeuppdrag (a trust for civilization) och måste skötas med full känsla för det ansvar, som ett dylikt förtroendeuppdrag innebär... Om han (den vite mannen) alls har någon rätt i dessa områden, är det i civilisationens namn; om vår civilisation alls har någon rätt där, är det emedan den representerar högre mänskliga ideal, en högre typ av social ordning”. Då kolonierna

skola förvaltas i hela mänsklighetens intresse, måste den "öppna dörrens" politik ovillkorligen följas; koloniala tullar få icke införas och överhuvud får den koloniserande makten icke tillförskaffa sig några handelspolitiska förmåner gentemot andra makter.

Hos andra författare, som äro representativa för den moderna imperialismens förkunnelse, möta liknande idéer i skilda kombinationer och med växlande betoning av olika synpunkter. John Ruskin, som här liksom på andra punkter fullföljde Carlyles tankegångar i liberal riktning, verkade särskilt som professor i Oxford efter 1870 för ungdomens fostran till ansvar för imperiet.¹¹ England borde "för hela världen bli en ljusets källa, en fredens medelpunkt . . . , som, medan andra nationer voro upptagna av hårda och bullersamma tvister, dyrkades för sitt sällsamma arbete i det mänskliga samförståndets tjänst"; för detta ändamål borde England genom sina "mest energiska och värdiga män" bilda kolonier "så snabbt och inom så vidsträckta områden som möjligt". Seeley betonade, att imperiet skapats utan plan eller medvetet syfte — "in a fit of absence of mind" — men förklarade, att England nu icke kunde undandraga sig det ansvar det åtagit sig.¹² Enligt Dilke måste de anglosaxiska länderna sammanslutas och stärkas i världens intresse; engelsk rätt och engelska styrelseprinciper måste upprätthållas såsom "nödvändiga för mänsklighetens frihet".¹³ Froude talade om det engelska folkets mission, som kunde uppfyllas blott genom imperiets bevarande.¹⁴ "Enligt teologiens uttryckssätt gäller det räddningen av vår nationella själ . . . ännu en gång stå vi inför det gamla valet mellan en omedelbar ekonomisk fördel, förutsatt att denna kan

Engelsk kolonialdebatt

vinnas genom att vi låta imperiet upplösas, och vår andliga frälsning.”

Kipling är den brittiska imperialismens erkände diktare. Med större framgång än någon annan har han uttryckt och utbrett de vaga föreställningar och känslor, som varit den nya imperiepolitikens stämmningsgrund. Men samtidigt har man inom vida kretsar både utanför och i England bidragit att bringa imperialismen i vanrykte; man har talat om hans cynism, hans känslsamhet, hans vulgaritet. Det förtjänar erinras, att Kiplings föregångare som imperieskald var den kanske mest typiske liberalen av de stora viktorianska diktarna, Tennyson.¹⁵ Redan på 1870-talet fängslades Tennyson av tanken på en imperiell federation med England som centrum; brev och dikter tyda på, att han i en sådan sammanslutning såg början till en världsstat, ledd av de anglosaxiska folken — ”a warless world, a single race, a single tongue”. I Kiplings dikter möter även för den liberal-humanitära sidan av brittisk imperialism karakteristiska tankegångar.¹⁶ I den berömda och förhånade ”The white man’s burden” dominerar samma uppfostringstanke, som framförts av Kidd och andra.

”Take up the white man’s burden —
Send forth the best ye breed —
Go bind your sons to exile
To serve your captives’ need;
To wait in heavy harness,
On fluttered folk and wild —
Your new-caught, sullen peoples,
Half-devil and half-child.”

Denna tro på kolonialpolitiken som en pacifikatorisk och civilisatorisk mission återkommer ständigt hos Kipling. Ett annat ledmotiv är tron på de självstyrande koloniernas sammanhållning med moderlandet såsom likaberättigade medlemmar av imperiet. Härvid göres ingen skillnad mellan nationaliteter; fransmännen i Kanada likaväl som boerna i Syd-Afrika hälsas som medborgare i de nationer, som äro under bildande i det brittiska väldets hägn. Liksom Kidd betraktar Kipling imperialismen som religiöst sanktionerad, som en mission i egentlig mening med åtföljande ansvar inför försynen; starkast kommer denna tanke fram i "Recessional", skriven vid avslutningen av drottning Victorias diamantjubileum 1897.

I de ledande statsmännens försvar för imperie- och kolonialpolitiken framställes denna genomgående som ett led i ett humanitärt framstegsarbete. Chamberlain förklarade, att i den moderna kolonialförvaltningen känslan av förpliktelse trätt i stället för känslan av äganderätt.¹⁷ Om Englands förvaltning icke medförde fred, rättssäkerhet och stegrat välstånd i de behärskade områdena, vore den icke längre rättfärdigad. Att dylika allmänna deklamationer icke hade en ren propagandistisk karaktär, framgår dels av den faktiska utvidgningen av den koloniala självstyrelsen, dels av att kritik av kolonialförvaltningen ur humanitära synpunkter ofta framfördes och inom alla politiska grupper tillmättes betydelse. I debatterna i dessa sistnämnda frågor möta ofta skilda meningar rörande det föreliggande konkreta fallet, men icke i fråga om principerna för den koloniala förvaltningen.

De vittnesbörd, som givits av de främsta prokonsulerna och imperiebyggarna, förete samma kombination av nationalism och humanism. Cecil Rhodes, det sydafrikanska

Engelsk kolonialdebatt

väldets grundare och vid sekelskiftet den aggressiva expansionspolitikens främste representant, påverkades under sin studietid i Oxford av Ruskin och den då blomstrande evolutionistiska framstegstron.¹⁸ Utvecklingen gick ut på att frambringa "den människotyp, som är mest skickad att ge världen fred, frihet och rättvisa och att göra denna typ förhärskande". Anglosaxarna närmade sig mest denna "Guds idealtyp" och målet vore att ge detta utvalda folk en universellt ledande ställning. Förenta staterna och det brittiska imperiet skulle slutas samman i en enhet, vars delar representerades i ett gemensamt, omväxlande i London och Washington sammanträdande parlament. De civiliserade nationer, som ingingo i imperiet, borde i allt vara likställda; att Rhodes menade allvar med denna grundsats, bestyrktes av hans politik som premiärminister i Kapkolonien. Lord Cromer, Egyptens administrator under mer än tjugu år, skrev ett arbete om "gammal och ny imperialism", där han hävdade, att den engelska strävan att fostra besegrade och underlägsna folk till självstyrelse vore en nyhet i världsväldeas historia.¹⁹ Därmed uppstode ett speciellt dilemma för den brittiska politiken. Engelsmannen "söker att förverkliga två ideal, vilka tendera att ömsesidigt utesluta varandra — den goda styrelsens ideal, som innebär upprätthållande av hans egen överhöghet, och självstyrelsens ideal, som innebär att han helt eller delvis avstår från sin maktställning". Lösningen låge i utbildningen till och det successiva införandet av självstyrelse, men Cromer betraktade tydligen den engelska ledningen såsom nödvändig för lång tid framåt. Ut-talanden av Curzon, vicekonung i Indien, samt Milner och Selborne, administratörer i Syd-Afrika, gå i samma riktning.²⁰

Idéhistoria

De nu refererade uttalandena, som utan tvivel äro representativa, giva vid handen, att även under imperialismens glansperiod kolonialpolitiken framställdes som en verksamhet i koloniernas eget liksom i hela mänsklighetens intresse. Principen om uppfostran till civilisation och slutlig självstyrelse står i förgrunden. Det är emellertid uppenbart att, vad de icke europeiska folken i kolonierna beträffar, självstyrelseprogrammet ställdes på mycket lång sikt. I överensstämmelse härmed fingo de representativa institutioner, som infördes inom vissa områden, en starkt begränsad betydelse.

Under de senaste årtiondena, och alldeles särskilt under det nuvarande världskriget, framträder en ny fas i den brittiska kolonialdebattens utveckling. Vid behandlingen av denna fas skall jag också något gå in på de reala förhållanden, som ligga bakom idéerna.

*

Englands i egentlig mening imperialistiska skede brukar anses avslutat med boerkriget. Det måste i varje fall sägas vara likviderat med 1905 års regeringsskifte och vänsterns väldiga seger vid valen på nyåret 1906. Även om en rad liberala imperialister inträdde i Campbell-Bannermans ministär och där vunno en ledande ställning, fanns inom det segrande partiet intet av den principiella expansionsvilja, som kännetecknat Joseph Chamberlains kolonialministertid, och föga av intresse för en imperiell federation, omfattande moderlandet och dominions. Överhuvud kan en omsvängning i den allmänna opinionen, skönjbar i den politiska litteraturen likaväl som i lyrik och romaner, konstateras. De sociala frågorna tränga i

förgrunden. I talangfulla politiska arbeten kritiseras den imperialistiska åskådningen.²¹ Den nationella entusiasmen under boerkriget förbytes i tvivel på krigets berättigande, och den liberala regeringen skyndar att söka gottgöra oförrätten mot boerna genom att förläna Syd-Afrika full självstyrelse. Kolonialkonferenserna ge ringa resultat, eftersom en närmare ekonomisk förbindelse imperiet emellan förutsätter uppgivandet av en liberal huvudprincip, frihandeln. Imperialisterna av 1900 års typ stämplas som "jingoes", Kiplings dikter betraktas med ironi av den nya generationen intellektuella, vilka i den victorianska aeran väsentligen se självbelåtenhet, trångsyn och hyckleri.

Reaktionen mot imperialismen innebar likväl icke någon återgång till de lill-engelska tänkesätten från gammal-liberalismens glansperiod. Det är ett slags syntes mellan 1800-talets båda härskande åskådningar, som kännetecknar debatten under det nya seklet. Man förhårligar icke längre den koloniala expansionen men man talar icke heller om kolonialsystemets avveckling såsom önskvärd eller nödvändig. Enligt den centrala linjen i debatten böra kolonierna fostras till självstyrelse, men målet ter sig — vad de icke europeiska kolonifolken beträffar — så avlägset att det nästan saknar realitet; med allt större tillit räknar man vidare med, att även vid fullständig självstyrelse gemenskapen med England och imperiet skall kunna upprätthållas. På denna linje, som innebar en omedveten kompromiss, enas i stort sett alla partier, och kolonialpolitiken blir under de följande årtiondena endast i enstaka och begränsade fall en politisk stridsfråga.

Den under det imperialistiska skedet utformade uppfattningen om kolonialstyrelsen som ett förmynderskap

eller förvaltarskap i kolonialfolkens och tillika i mänsklighetens intresse har ingått som en självfallen beståndsdel i den härskande ideologien. Genom det efter världskriget införde systemet med mandat under Nationernas förbunds kontroll fick denna ideologi även ett slags internationell sanktion. I en rad officiella brittiska uttalanden har den framhävts och preciserats. Som exempel kan nämnas en år 1923 avgiven regeringsförklaring rörande förvaltningen av Kenya. "Hans Majestäts regering", heter det i denna, "anser sig utöva ett förtroendeuppdrag (a trust) till förmån för den infödda befolkningen . . .; syftet kan sägas vara att skydda denna befolkning och främja dess utveckling . . . Det är Storbritanniens mission att oavlåtligt verka för afrikanens utbildning och uppfostran till en högre intellektuell, moralisk och ekonomisk nivå". Det mest berömda, i debatten under senare år ständigt återopade uttrycket för denna tankegång är lord Lugards märkliga arbete "The dual mandate in British tropical Africa", publicerat 1922; Lugard, som varit administrator av skilda områden i Västafrika, är den ryktbaraste av samtidens imperiebyggare. I "The dual mandate", som utgör en ingående och utomordentligt klarläggande framställning av den brittiska förvaltningen inom det angivna området, framhåller Lugard gång efter annan att denna förvaltning avser dels att draga in tidigare utnyttjade naturtillgångar i världsproduktionen, dels att tillgodose den infödda befolkningens intressen.²² Det är civilisationens uppgift att utrota slaveriet, att upprätta domstolar, att hos de infödda skapa förståelse för individuellt ansvar, för frihet och rättvisa och att lära deras styresmän att tillämpa dessa principer, samt, framför allt, att införa en sådan uppfostran, som är ägnad att främja lycka och

framsteg." Lugard har också med särskild framgång tilllämpat den form av kolonialförvaltning, som kallas "indirekt styrelse" och som innebär, att man regerar infödingarna med hjälp av deras egna hövdingar; denna anordning säges ofta beteckna ett stadium i självstyrelseprincipens genomförande.

Rörande den faktiska utvecklingen under årtiondena före det andra världskriget äro endast ett par erinringar behöfliga.²³ Dominions, som helt eller till avsevärd del bebos av europeiska invandrare, ha i skilda etapper blivit formellt och reellt självständiga stater; de äro därmed avförda ur den i egentlig mening koloniala debatten. Av okunnighet eller tanklöshet talar man stundom om Australien, Kanada och Syd-Afrika som brittiska besittningar; det bör numera, sedan dominions' möjlighet att hålla sig utanför ett av England fört krig blivit klarlagd, för alla vara tydligt, att dylika uttryckssätt äro fullständigt missvisande. I åtskilliga kolonier har de inföddas inflytande på styrelse och förvaltning ökats, men dominionställning har icke tilldelats något område, där total självstyrelse skulle leda till att icke-europeiska folkgrupper bleve härskande. År 1917 deklarerade visserligen statssekreteraren för Indien Montagu, att målet för den engelska politiken vore dominionställning för Indien, och författningsreformerna 1919 och 1935 ha inneburit väsentliga utvidgningar av de inföddas möjligheter till politiskt inflytande, men de engelska myndigheterna ha bevarat så stora befogenheter, särskilt för extraordinära situationer, att de fortfarande kunna sägas ha en dominerande position. I några besittningar har en tidigare beviljad självstyrelse begränsats eller upphävt; sålunda återinfördes en auktoritär styrelse på Malta år 1930, och New Foundland förvandlades

Idéhistoria

1933 provisoriskt, på de inhemska statsorganens egen begäran, från dominion till koloni. Det bör slutligen tilläggas, att Storbritanniens övergång från frihandel till protektionism under 1930-talet möjliggjort en starkare handelspolitisk förbindelse mellan moderlandet å ena sidan, dominions och kolonierna å den andra. Icke sällan betecknas tullsystemets partiella utsträckning till kolonierna som ett brott mot "trust"-principen såtillvida som härigenom grundsatsen om förvaltningen i mänsklighetens samfällda intresse lider intrång.

Sedan krigsutbrottet 1939 har debatten kring kolonierna och själva det koloniala systemet i hög grad intensifierats. Väsentligen beror väl detta förhållande på det allmänna behov av självrannsakan och självförsvar, av ett eldande framtidsperspektiv i nuets svårigheter, som framträder i en stor nationell kris. Det har emellertid också mera konkreta orsaker. Även om kolonierna i stort sett anslutit sig till den brittiska krigsansträngningen, ha oroande tendenser icke saknats. Den infödda befolkningen i Malajstaterna och Birma synes till stor del ha ställt sig passiv eller till och med välvillig till den japanska ockupationen. I Indien ha kongresspartiets skiftande och delvis stridiga uttalanden i varje fall visat stark obenägenhet att under det rådande systemet aktivt verka för beredskap och försvar. Härtill kommer, att publicister och politiker i Förenta staterna kritiserat den brittiska imperialismen och krävt tillämpning av självbestämmningsrättens och demokratis grundsatser i Asien och Afrika likaväl som i Europa och Amerika. I båda de stora allierade demokratierna göras antydningar om att den andra partens legitimationspapper icke äro alldeles klara; engelsmännen

Engelsk kolonialdebatt

kunna peka på sydstaternas negrer likaväl som amerikanerna på Indien.

Krigsårens debatt, i vilken någon avsevärd skillnad mellan de stora partierna icke kan förmärkas, innebär i huvudsak en precisering och utveckling av förut framförda synpunkter.²⁴ Först och främst går den ut på att, om också med åtskilliga reservationer, försvara den hit-tillsvarande kolonialpolitiken. Man talar om det brittiska styrets civilisatoriska betydelse, erinrar om insatserna för materiella förbättringar, rättskipning, sjukvård och uppfostran, framhåller de inslag av folklig självstyrelse, som finnas i koloniernas förvaltning. I huvudsak äro, hävdas det, de koloniala folken tillfredsställda med det engelska väldet; eljest skulle kolonierna icke kunna administreras så friktionslöst som nu är fallet. "Under veckorna efter Dunkerque", skriver Herbert Morrison, "då det knappast fanns en besittning i världen som icke kunde ha frigjort sig från föreningen med England, om den brunnit av iver att göra det, gav det stora flertalet påtagliga bevis på den mest rörande trohet mot den brittiska förbindelsen." Vidare tillbakavisar man den vanliga anklagelsen, att England ekonomiskt exploaterar kolonierna. Det påvisas, att den koloniala handeln numera är av ringa betydelse för Englands välstånd och att de brittiska investeringarna i besittningarna äro jämförelsevis obetydliga. Kostnaderna för koloniernas utveckling och försvar förklaras överstiga de inkomster, som vinnas genom kapitalplacering och handel och som i huvudsak uppkomma alldeles oberoende av det brittiska styret. I annat sammanhang skall jag erinra om några siffror, som i detta hänseende äro betydande.

Varför överlämnas då icke de brittiska besittningarna

till andra stater eller återställas till den infödda befolkningen? På den första av dessa frågor svaras, att de makter, som kräva kolonial expansion och som mer eller mindre öppet begära, att England för att åstadkomma en jämnare fördelning skall avstå vissa områden, icke göra detta för att, såsom England, säkerställa en förvaltning i koloniernas eget och hela mänsklighetens intresse. Då Tyskland och Italien fordra kolonier, skriver Ernest Barker, Englands främste statsvetenskapsman, är det under hänvisning i första rummet till sitt befolkningsöverskott och sitt behov av råvaror, i andra rummet till viljan att vinna nya militära baser och att utbreda en viss nationell kultur. Om England gäve efter för sådana krav, skulle det dels riskera icke blott hela sitt kolonialvälde utan också sin egen självständighet, dels svika sitt ansvar mot de infödda folken, vilka med säkerhet bleve hänsynslöst exploaterade av de expansionslystna staterna. Detta resonemang utgår tydligen från uppfattningen, att stater som Japan, Tyskland och Italien genom sina idéer och handlingar visat sig ovärdiga att äga kolonier. Påståendet, att plikten mot de koloniala folken hindrar England att avstå från besittningar, stämplas ofta som skenheligt, skriver H. D. Henderson. "Men i själva verket är denna invändning av avgörande betydelse. Det innebär ej något anspråk på ovanligt filantropiskt nit att rygga tillbaka för tanken att överlämna de svarta eller färgade folk, för vilkas välfärd vi påtagit oss ett direkt ansvar, till en sådan regim som det nazistiska Tyskland, med dess av brutalitet och raslig intolerans präglade livsåskådning. Om vi hade gjort något sådant, är det svårt att se hur vi skulle kunna ha undgått en anklagelse för något vida värre än hyckleri, nämligen hjärtlöshet och förräderi."

Engelsk kolonialdebatt

Att England icke nu bör överlämna styrelsen till de infödda själva bevisas efter i grunden samma tankelinjer. Folkbildningen är alltför låg, hela den ekonomiska och sociala strukturen alltför primitiv för att en demokrati i västerländsk mening skall vara möjlig. Den enhet, som en engelsk besittning bildar, är i regel huvudsakligen organisatorisk och förvaltningsmässig. Flertalet kolonier äro etniskt, språkligt och religiöst starkt splittrade. I Malajstaterna utgör exempelvis den ursprungliga befolkningen ungefär två femtedelar; återstoden består av tidigt invandrade kineser och under senare tid inflyttade hinduer. Även i de kolonier, som ur berörda synpunkt äro homogena, saknas känsla av nationell samhörighet; det är meningslöst att här använda begrepp som folk och nation. Blott genom det engelska styret, genom enhetlig förvaltning, rättskipning och uppfostran kan småningom den gemenskap komma tillstånd, som är självstyrelsens förutsättning. Till detta kommer att i många områden en minoritet av befolkningen uppnått en ekonomisk och kulturell standard, som på ett avgörande sätt skiljer den från den stora massan. Av dessa skäl kan man vänta, att koloniernas återställande till infödingarna skulle leda till våldsamma konflikter mellan skilda grupper och i varje fall resultera i att en försigkommen och hänsynslös minoritet tillvällde sig makten. Det engelska minoritetsstyret skulle följas av ett nytt, mindre skickligt och mindre humant minoritetsstyre. "Kolonialstyrelsen i dess klassiska form kännetecknas främst därav att en liten minoritet härskar över en stor majoritet. Man utgår från att syftet är att majoriteten småningom skall komma att styra sig själv. Men det skulle vara en stor olycka om de, som nu äga makten, för att vinna detta syfte abdikerade till

förmån för en annan obetydlig minoritet, som vore mindre benägen att främja de mångas intresse och att på dem överlåta hela makten" (Hailey).

Försvaret för kolonialsystemet utgår alltså från att England skall verka för koloniernas ekonomiska, kulturella och politiska utveckling hän mot självstyrelse. Denna positiva, till en konstruktiv politik i framtiden syftande linje har under krigsåren framhävts med utomordentlig skärpa. Samtidigt som kolonialpolitiken under senare tid i sina huvuddrag försvaras, erkännes det att man icke nog energiskt och systematiskt arbetat för de uppställda målen. Man har — det är den uppfattning, som framträder hos flertalet författare — talet om den framtida självstyrelsen utan att sätta in sin kraft på åtgärder, som äro nödvändiga för att förbereda den. Det behövs större aktivitet, större målmedvetenhet, ett friskare grepp på de koloniala problemen. Den förda debatten anknyter såtillvida till den under förra delen av 1800-talet härskande ståndpunkten, som man ojämförligt starkare än under det imperia-listiska skedet betonar koloniernas rätt att en gång i framtiden råda över sig själva. Men den innefattar i två hänseenden nya moment. Under den lill-engelska tiden tänkte man sig i överensstämmelse med den härskande gammal-liberalismens lära att kolonierna så att säga av sig själva skulle mogna för självstyrelse; nu kräver man åtgärder, som skola säkerställa och påskynda den önskade utvecklingen. Planeringstanken slår alltså igenom även på detta område. Och vidare räknar man i den samtida diskussionen på ett helt annat sätt än tidigare med att kolonierna, sedan de blivit självstyrande, frivilligt skola stanna inom imperiets ram. Självbestämmanderätten fattas icke längre såsom med nödvändighet ledande till skilsmässa.

Engelsk kolonialdebatt

Därför finnes ej heller någon motsättning mellan Churchills ord, att han icke vill medverka vid imperiets likvidering, och de nya linjerna i kolonialpolitiken.

En rad auktoritativa uttalanden visa anslutningen till de berörda principerna. I en stor debatt rörande kolonialsystemet den 13 juli i år yttrade statssekreteraren för kolonierna, att man borde tala om England som kompanjon (partner) till besittningarna, icke blott som förmyndare (trustee); det sistnämnda ordet hade en alltför statisk innebörd.²⁵ "Vi ha förpliktat oss att leda de koloniala folken på vägen till självstyrelse inom det brittiska imperiets ram." Attlee underströk i ett föredrag den 3 september 1943 att alla partier förbundet sig att verka för stadigt ökande av den koloniala självstyrelsen. I ett i mars 1943 publicerat uttalande behandlade arbetarpartiets exekutivkommitté de mera utvecklade kolonialfolkens, d. v. s. främst de afrikanska folkens, ställning. Härvid fastslogs, att dessa folk icke under lång tid framåt kunde tänkas skickade att styra sig själva. Målet vore likväl självstyrelse. "De allmänna grundsatser som böra vägleda kolonialpolitiken i de afrikanska områdena kunna klart och helt angivas sålunda: 1) Områdena böra förvaltas av kolonialmakter under ansvar för (as a trust for) de infödda invånarna, varvid förvaltningens främsta uppgift skall vara att främja dessa invånares välfärd, uppfostran och utveckling. 2) En väsentlig uppgift för förvaltningen bör alltid vara att i skilda hänseenden utbilda invånarna på sådant sätt, att de inom kortast möjliga tid bli i stånd att styra sig själva."

Viljan att mera energiskt arbeta för en höjning av kolonialfolkens allmänna standard och ett effektivare utnyttjande av koloniernas naturtillgångar har tagit sig

uttryck i en rad beslut om anslag till och organisation av statliga ingripanden. Särskilt betydelsefull är den lag om "kolonial utveckling och välfärd", som antogs på våren 1940 och som både genom sin karaktär av generalplan och genom de kvantitativt betydande insatser den förutser (med anslag på över 50 millioner pund till koloniala välfärdsuppgifter ur den engelska statskassan) i viss mån betecknar en nyorientering på detta område. Det tal, med vilket ministern Malcolm MacDonald i krigets mest kritiska skede — den 21 maj 1940 — inledde andra behandlingen av lagförslaget är ur flera synpunkter karakteristiskt.²⁶ "Må världen i denna kritiska stund i det brittiska parlamentets antagande av lagen om kolonial utveckling och välfärd se ett tecken på vår fasta tro på den slutliga segern... Då fienden är besegrad och kriget till ända, kommer England fortfarande att bära ansvaret för styrelsen av stora koloniala besittningar. Under mellantiden få vi icke försumma våra koloniala plikter... vi måste även under denna tid vara ständigt verksamma för att skydda och hjälpa våra medbröder (fellow subjects) på andra sidan haven. Under dessa kritiska dagar delas helt vår oro och våra förhoppningar av de koloniala folken." I senare uttalanden och skrifter av auktoritativa politiker och publicister framhålles ständigt, att kolonifolkens höjande i materiellt och andligt hänseende är den enda vägen att förbereda politisk självstyrelse. På snart sagt alla områden — irrigation, elektrifiering, undervisning, administration — ha planer upprättats eller äro under utarbetande.

I icke ringa utsträckning har man emellertid också direkt tagit upp problemet om utsträckt självstyrelse. I sitt förut omnämnda parlamentsal den 13 juli i år med-

Engelsk kolonialdebatt

delade kolonialministern Stanley, att den infödda befolkningens möjlighet att öva inflytande på statsstyrelsen stärkts i en rad kolonier. I vissa besittningar, såsom Nigeria, Sierra Leone och Brittiska Guyana hade antalet valda medlemmar i det verkställande rådet eller i legislaturen ökats, i andra hade rösträtten vidgats till nya befolkningsgrupper. Särskilt betonade Stanley, att löften om nya författningar, innebärande synnerligen betydande självstyrelse, givits Jamaica och Malta, samt att den redan jämförelsevis omfattande självstyrelsen på Ceylon efter krigets slut skulle utsträckas att helt gälla alla inre frågor. Av den långa debatt, som följde på Stanleys tal, framgick att fullständig enighet rådde i fråga om kravet på en reell, om också successiv utvidgning av den koloniala självstyrelsen under och efter kriget. Samtidigt underströk man, liksom alltid i dylika sammanhang, att någon enhetlig norm eller plan icke kunde uppgöras på grund av de stora skillnaderna mellan befolkningens utvecklingsgrad i olika områden.

Det har också diskuterats huruvida kolonierna efter kriget borde på något sätt internationaliseras eller i allt fall ställas under internationell kontroll. Starka meningsbrytningar ha härvid framkommit. Nästan genomgående torde dock den engelska opinionen ställa sig avvisande till tanken på en verklig internationalisering; den anses ägnad att leda till förvecklingar och instabilitet. Debatten om internationell kontroll av något slag synes ännu icke ha lett till klara riktlinjer eller problemställningar.

Med hänsyn till att Indien är den ojämförligt största av de brittiska besittningarna och att dess problem i stor utsträckning äro representativa för kolonialfrågan i dess helhet är det nödvändigt att ett ögonblick stanna vid den

speciellt livliga debatt som förts rörande dess politiska konstitutionella ställning. Det är härvid icke möjligt att redogöra för de yttre händelser, som bilda debattens bakgrund: kongresspartiets vägran att fortsätta det samarbete med de engelska myndigheterna, vilket lett till upprätande av ett slags halvparlamentariska, på partiet stödda regeringar i flera av de viktigaste provinserna, Gandhis snabbt växlande ställningstaganden, Cripps' misslyckade mission år 1942, de upprepade engelska löftena om fullständig självstyrelse, därest enighet inom Indien beträffande styrelseformen kan uppnås.

Den härskande brittiska ideologien utgår i huvudsak från samma synpunkter som i fråga om kolonisystemet överhuvud.²⁷ Indien har, hävdar man, under det brittiska väldet genomgått en fredlig, av framsteg på skilda områden kännetecknad utveckling, som icke varit tänkbar utan engelsk ledning och engelskt inflytande. Själva den frihetsrörelse, som vuxit sig stark under de senaste årtiondena, har inspirerats av engelskt liberalt och demokratiskt tänkande. Då man numera, om också med stor överdrift, börjat tala om en indisk nation, beror det dels på brittiska impulser, dels på att det brittiska väldet sammanför massan av den indiska befolkningen i en administrativ enhet. Fortfarande står likväl den indiska befolkningens stora flertal materiellt och ekonomiskt på en så låg nivå, att självstyrelse erbjuder utomordentliga svårigheter; det behöver blott omnämnas, att omkring 90 procent är illiterat. Än viktigare är att befolkningen icke bildar ett folk. Språkligt och etniskt är uppenbarligen icke detta förhållandet; intet av de otaliga indiska språken är förhärskande och ofta ha självständighetsrörelsens målsmän — vilka nästan genomgående till-

Engelsk kolonialdebatt

höra de högre klasserna — måst tala engelska för att förstå varandra. Icke heller föreligger en nation i Renans mening, en känsla av gemenskap, som kan överbygga yttre skillnader och motsättningar. Kongresspartiet har visserligen lyckats skaffa sig majoritet bland de röstberättigade i betydande områden — sammanlagt fick partiet 715 platser av 1 585 i provinslegislaturerna vid 1937 års val — men partiet representerar icke någon enhetlig åskådning eller mera varaktiga intressekombinationer. Dess framgång betingas av anslutningen från de indiska kapitalisterna, som vilja utestänga England från den indiska marknaden, från de i agitationen ledande intellektuella grupper, vilka påverkats av brittiska frihetsidéer och därjämte i indisk självstyrelse se vägen till bestämmande inflytande för sig själva, från de politiskt totalt okunniga jordbrukarna som fångslats av Gandhis mystiska och orimliga förkunnelse. Under inga förhållanden representerar kongresspartiet en majoritet av hela befolkningen, endast en stark minoritet av den minoritet (omkring 12 proc.) som äger rösträtt. Att överlämna makten till detta parti vore att ge en aktiv, i grunden heterogen minoritet väldet.

Engelsmännen peka vidare på djupa och alltmer medvetna motsättningar inom Indien. Kampen mellan de ledande religionerna, hinduism och muhammedanism, präglas fortfarande av en intolerans, som gör en fredlig samlevnad utan särskilda garantier osannolik. Den aktiva och intransigenta hinduismen, Mahasabha, och motsvarande mohammedanska rörelse (det mohammedanska förbundet) ha redan tydligt visat samarbetets svårigheter; den sistnämnda riktningen kräver, att de områden, där mohammedanerna äro i majoritet, skola avskiljas från

det övriga Indien, men då de båda religionerna icke äro regionalt avgränsade, skulle en dylik — av hinduerna häftigt bekämpad — lösning erbjuda nästan oöverkomliga svårigheter. Om självstyrelse utan garantier beviljades, bleve följden sannolikt antingen att den hinduiska majoriteten undertryckte mohammedanerna, eller att de senare, som blott utgöra en fjärdedel av befolkningen men omfatta de mest stridbara grupperna, återupprättade det välde, som de före engelsmännens ankomst etablerat i stora delar av Indien; under alla förhållanden skulle den inre freden bringas i fara och den fasta, på toleransens princip byggda rättsordningen äventyras. Under den nu bestående ordningen uppnås ett modus vivendi genom att de skilda religiösa grupperna fungera som enheter vid de politiska valen; samfälliga val innebure minoritetens undertryckande. Den hinduisk-mohammedanska motsättningen är likväl blott det viktigaste av flera liknande problem. Av hinduerna höra 20—25 procent till de "oberörbara", de utanför kasterna stående, och även för deras skull behövs en regim, som icke helt företräder den hinduiska majoritetens uppfattning eller i varje fall ger garantier för en viss legal jämlikhet. Gentemot de anknutna indiska stater, som icke höra till Brittiska Indien i egentlig mening och som omfatta över en femtedel av befolkningen (85—90 millioner) anser sig England fördragsenligt förpliktat att icke medverka till ett tvångsmässigt införlivande med det övriga Indien.

Enligt den åskådning, som nu i sina grävsta huvuddrag antytts, framstår England alltså som beskyddare av de indiska minoriteterna (mohammedaner, oberörbara, autonoma stater). England har i samband med Cripps'

mission förklarat sig i princip villigt att ge Indien full självstyrelse, men blott under förutsättning att den nya regimen ger garantier för minoriteternas rättigheter, och att områden, som så önska, få stanna utanför det indiska dominion. Dessa villkor torde i praktiken kunna sägas innebära, att ett självstyrkt och förenat Indien enligt brittisk mening förutsätter att de skilda grupper och riktningar, som äga större betydelse, måste vara i huvudsak eniga om den nya ordningens karaktär.

Den nationella indiska rörelsens uppfattning, som vunnit stark genklang i den amerikanska debatten, bör jämväl i detta sammanhang, om också än mera översiktligt, refereras. I regel torde man icke förneka, att England gjort väsentliga insatser för Indiens materiella utveckling. Men det betonas, att Indien säkerligen skulle gått starkt framåt, oberoende av engelsmännen; varför skulle Indien icke självständigt ha tillvunnit sig en plats i modern kultur, likaväl som Japan och Kina? Vidare kritiseras den engelska förvaltningen både för bristande effektivitet och onödig hårdhet; de förhållanden, som engelsmännen anföra som skäl mot indisk självstyrelse, t. ex. den ringa läs- och skrivkunnigheten, vändas till anklagelser mot den engelska politiken. Framför allt ha engelsmännen, säger man, exploaterat Indien, tidigare mera direkt, under senare tid på omvägar. Intill de senaste årtiondena har England exempelvis snarare förhindrat än främjat uppkomsten av en indisk industri, ty de brittiska fabrikanterna ha betraktat Indien som en koloni i gammaldags mening, som en avsättningsort för sina varor.

Den avgörande synpunkten är emellertid den onekligen från västerländsk åskådning hämtade principen om nationell självstämning. Äro då indierna ett folk? Ja,

de hålla åtminstone på att bli det, svara kongressens representanter. Det bästa beviset härför är, att kongresspartiet vunnit anslutning inom alla befolkningslager, bland bönder, industrimän och intellektuella, bland hinduer och mohammedaner, och att partiets paroller om passivt motstånd vid skilda tillfällen följts i så stor utsträckning, att den brittiska förvaltningen satts i fara. Att icke enigheten är än större, beror till stor del på de engelska myndigheternas politik; de tillämpa devisen "söndra och härska" och söka spela ut mohammedaner mot hinduer, de halvsuveräna furstarna mot folkets massa, indierna i förvaltningen mot indierna utan delaktighet i styrelsen. Mohammedanska förbundet beskrives som en organisation, vilken utan engelskt stöd snabbt skulle förlora i betydelse; dess existens beror i grunden därpå, att vissa mohammedanska kretsar just på grund av den engelska styrelsen tro sig ha utsikt till framgång för sina säranktioner. Beträffande de "oberörbara" påpekar man, att en växande hinduisk rörelse reagerar mot de traditionella föreställningarna och kräver likställighet. De inhemska furstarna böra utifrån demokratisk synpunkt icke vara hinder för landets enande; varför skall det folkstyrda England upprätthålla deras välde? Och slutligen: om, och endast om, Indien lämnas att självt ordna sin styrelse, fullbordas utvecklingen till ett folk i egentlig mening, det blir nödvändigt att åvägabringa en ordning, som tillfredsställer det stora flertalet, att genom uppgörelse och ömsesidiga eftergifter skapa en verklig gemenskap. Engelsmännen säga, att Indien icke kan styra sig självt, förrän det enas. Indierna svara att det icke kan enas förrän det får självstyrelse. I nationalisternas resonemang ingår jämväl påståendet, att aktionen för

självständighet oavslåttligt måste fullföljas, ty det har visat sig, att man endast härigenom kan få engelsmännen att handla; den brittiska ideologien om utveckling till självstyrelse stannar på papperet, om icke dess förverkligande framtvingas av de underkuvade folken själva.

Här skall naturligtvis icke göras något försök att ta ställning till dessa ståndpunkter. Vid en genomläsning av tillgängliga skrifter får man ett överväldigande intryck av problemets komplicerade natur. Det är svårt redan att få någorlunda säker kännedom om relevanta fakta. Då man söker följa de båda stridande parternas argumentation, uppstår ständigt behov av nya och mera bestämda uppgifter; luckorna och motsägelserna i bevisföringen äro ofta påtagliga.

Är den brittiska ideologien i kolonialfrågan, som kan sammanfattas i uppfostringsprincipen, i realiteten ledmotiv för britternas handlande, eller är den, om också icke ett utslag av hyckleri, likväl en skyddande förklädnad för vissa egoistiska intressen? En fråga som denna kan blott den rena naiviteten entydigt besvara. Vid någon reflexion befinnes det, att frågan sönderfaller i många skilda problem och att dessa var för sig äro ytterst invecklade. Här endast några nära till hands liggande erinringar.

Att uppfostringsprincipen skulle ha varit av större betydelse för själva den koloniala expansionen, lär ingen göra gällande. Endast i fråga om några besittningstagan den under senare tid, då önskan att effektivt förhindra slavhandel eller att skapa fred och ordning i till brittiska kolonier gränsande områden åtminstone delvis motiverat aktionen, kan det påstås, att principen i dess vidaste mening varit av betydelse. I regel ha säkerligen andra

Idéhistoria

motiv varit utslagsgivande. Annorlunda blir svaret, om frågan gäller den brittiska kolonialförvaltningens verksamhet. Att denna starkt och i stigande grad färgats av de officiellt proklamerade samt i press och litteratur förkunnade parollerna synes sannolikt. Vittnesbörd av många, även ursprungligen skeptiska iakttagare borga härför. Vid en genomgång av sådana arbeten, som utgivits av koloniala tjänstemän i högre och lägre ställning, får man också ett djupt intryck av att viljan att förbättra de inföddas läge och humanitära synpunkter överhuvud spela en stor roll i brittisk administration. En viss skepsis gentemot dylika skildringar är dock på sin plats. Dels kan det antas, att företrädesvis de humana och vidsynta tjänstemännen skriva memoarer från sitt arbete; överste Blimp, den nationalistiska och konservativa brackans personifikation, ger knappast ut sina minnen. Dels är det att vänta, att brittiska administratörer, likaväl som andra människor, se sin verksamhet i ljus dager och vid beskrivningen av densamma mer eller mindre medvetet anpassa sig efter härskande åskådningar. Det starkaste skälet att anta, att den engelska förvaltningen i rimlig mån motsvarat de mål som uppställts, ligger däri, att övergrepp och misstag bli föremål för en fri och offentlig debatt, varvid den parlamentariska oppositionen snarare är benägen att anklaga än att översläta. Av vikt är också, att representanter för de koloniala folken, även sådana, som äro motståndare till det brittiska väldet, i många hänseenden erkänna kolonialförvaltningens förtjänster.

Då uppfostringsprincipen framställes som ett väsentligt motiv för koloniernas bevarande, är det skäl att betona, att den härvid framförda tankegången svårligen kan särhållas från andra halvt humanitära, halvt natio-

nalegoistiska synpunkter, som tala för imperiets upprätthållande. Om kolonierna finge självständighet, och detta, såsom engelsmännen befara, i deras nuvarande utvecklingsstadium skulle leda till antingen ett inhemskt tyranni eller anarki, skulle Englands förbindelser med vederbörande områden försvåras eller omöjliggöras; handels- och investeringsintressena peka i samma riktning som uppfostningsprincipen. Om åter självständigheten inom kort skulle avlösas av ett nytt, av en annan stormakt upprättat styre, bleve läget för Englands del än mera ogynnsamt, eftersom härigenom ett militärt hot mot både Storbritanien och dominions skulle uppkomma. Med de berörda motiven sammansmälta sannolikt hos de flesta engelsmän mera primitiva och enkelt nationella föreställningar; det finns ingen anledning att betvivla, att många engelsmän fortfarande, för att begagna ett uttryck av Chesterton, älska Englands röda färg på världskartan med samma kärlek, som ett barn känner för sylt. Allt detta utesluter uppenbarligen icke, att den engelska opinionen en dag kan bli redo att ge kolonierna full självständighet, därest garantier finnas för stabila styrelser som kunna väntas göra effektivt motstånd mot expansionsplaner från andra håll, helst om den nya staten såsom dominion kvarstannar inom imperiets ideella ram.

Det bör slutligen understrykas, att de direkta ekonomiska fördelarna av kolonialväldet numera äro mycket begränsade, om de överhuvud kunna sägas existera; den utbredda tron på en hänsynslös brittisk exploatering, på britterna såsom en överklass vilken lever på koloniernas bekostnad, är fullständigt felaktig. Om samtliga kolonier, inklusive Indien, bleve självständiga, skulle detta icke i nämnvärd grad påverka det engelska folkets lev-

nadsstandard, förutsatt naturligtvis att förbindelse kunde upprätthållas med dessa områden likaväl som med andra och att de icke övertoges av mera exploateringslystna makter.

Några få sakuppgifter skola belysa det sagda.²⁸ Endast efter protektionismens seger omkring 1930 har England haft tullpolitiska fördelar i kolonierna och dessa ha icke varit så betydande, att huvudparten av koloniernas handel dirigerats till moderlandet. Indien har efter förra världskriget haft ett system av skyddstullar för den inhemska industrien, som kännbart drabbat den brittiska produktionen; arbetslösheten i Lancashire har delvis berott på de indiska tullarna på bomullsvaror. Omkring 15 procent av den brittiska handeln har under senare tid gått på besittningarna, medan deras handel på England utgjort 25—30 procent av den totala omsättningen. Av de brittiska kapitalplaceringarna utom England ha 8—10 procent kommit på Indien, 6—7 procent på övriga besittningar. De brittiska investeringarna äro av samma storleksordning i Indien som i Argentina, i övriga besittningar tillsammans som i Kina eller Brasilien, i Brittiska Västafrika som i Uruguay eller Kuba. Immigrationen från England till dess besittningar spelar ingen som helst roll; under de senaste årtiondena har den varit praktiskt taget obefintlig. De brittiska tjänstemännen i kolonierna äro några tiotal tusen, av vilka flertalet äro verksamma inom de mest outvecklade områdena. I Indien ha under senare år endast omkring 1 500 brittiska tjänstemän arbetat. Av domarna i Indien komma exempelvis 200 engelsmän på mer än 2 000 indier; av centralregeringens medlemmar är flertalet indier. Intet kan vara orimligare än föreställningen, att det brittiska folkets välstånd —

Engelsk kolonialdebatt

vilket för övrigt i den osakkunniga kolonialdebatten ständigt överskattas — skulle bero på utsugning av underkuvade länder.

¹ *Smith*, Wealth of nations, 1908, s. 473 ff., 480 f.

² *Malthus*, An essay on the principle of population, reprinted from the last edition revised by the author, s. 324 ff.

³ *Ricardo*, Works, New edition, 1871, s. 204 ff.

⁴ *Senior*, Historical and philosophical essays, 1865, II, s. 206—243.

⁵ *The works of Jeremy Bentham* (utg. av Bowring), 1843, II, s. 547 f.; III, s. 52 ff.; IV, s. 408 ff.

⁶ Jfr t. ex. *Dicey*, Lectures on the relation between law and public opinion in England during the nineteenth century, 1930, s. 450 ff.; *Knaplund*, The British Empire 1815—1839, 1942, s. 33, 59, 165 ff., 203 ff.; *Smellie*, A hundred years of English government, 1937, s. 171 ff. — Beträffande Gladstone's utveckling, se *Knaplund*, Gladstone and Britain's imperial policy, 1927. — Cobden fällde även uttalanden av annan art än det här citerade: jfr *Cobden*, Speeches on questions of public policy, 1870, I, s. 486.

⁷ *Lord Durham's* report on the affairs of British North America, II, 1912, s. 310 ff.

⁸ Den kända framställning av den brittiska imperialismens idéer, som ges av *Langer*, The diplomacy of imperialism 1890—1902, I, 1935, kap. III, synes i viktiga hänseenden vara missvisande. Dels överdriver *Langer* de extremt maktfilosofiska tendenserna hos vissa representativa författare, såsom *Kidd* och *Kipling*, dels framdrager han en rad broschyrer och artiklar utan auktoritativ eller typisk karaktär. Däremot förbigår han uttalanden och framställningar av betydande politiker och imperieämbetsmän. Den liberala tendensen i engelsk imperialism blir härigenom helt undanskymd. I viss mån gäller detsamma om framställningen hos *Halévy*, A history of the English people. Epilogue, I, Imperialism, Pelican books 1939, s. 41 ff.

⁹ *Murray*, Studies in the English social and political thinkers, II, 1929, s. 265; *Kidd*, Den sociala utvecklingen, översättning, 1895, s. IV f.

¹⁰ *Kidd*, Social evolution, 1894, fr. o. m. s. 300; *Kidd*, The control of the tropics, 1898, s. 34 f., 46—59.

¹¹ *Millin*, Rhodes, 1933, s. 29; *The complete works of John Ruskin*, Library edition, VII, 1905, s. 41, jfr XXII, 1906, s. 190 f.

¹² *Seeley*, The expansion of England, 1914, s. 340 ff.

¹³ *Dilke*, Greater Britain, Third edition, 1869, s. 393 ff., 572 f.

¹⁴ *Froude*, Oceana, or England and her colonies, New edition, 1886, s. 334, 338.

Idéhistoria

¹⁵ *Alfred lord Tennyson*, A memory by his son, 1897, I, s. 401, II, s. 223, 376, 425.

¹⁶ Särskilt samlingen "The five nations": General Joubert, Our lady of the snows, The young Queen; samlingen "The seven seas": A song of the English. Jfr *Shanks*, Rudyard Kipling, 1940, kap. III.

¹⁷ *Mr Chamberlain's speeches*, II, 1914, s. 2 ff., 68 ff.; jfr *Crewe*, Lord Rosebery, I, 1931, s. 186 ff.

¹⁸ *Williams*, Cecil Rhodes, 1921, s. 49 ff.; *Millin*, Rhodes, s. 29 ff., 171.

¹⁹ *Cromer*, Ancient and modern imperialism, 1910, s. 118.

²⁰ *Ronaldshey*, The life of lord Curzon, 1928, I, s. 237 f.; *The Milner papers*, II, 1933, s. 35, 503; *Williams*, The Selborne memorandum, 1925, s. 173.

²¹ Jfr särskilt *Hobhouse*, Democracy and reaction, 1904; *Hobson*, Imperialism, 1902.

²² *Lugard*, The dual mandate in British tropical Africa, Fourth edition, 1929, s. 5 ff., 617.

²³ För styrelsesättet i kolonierna kan hänvisas till översikten hos *Heckscher*, Brittiska imperiet, 1939.

²⁴ Den klaraste sammanfattningen av de brittiska synpunkterna torde finnas hos *Hancock*, Argument for empire, 1943; författaren har tidigare utgivit ett stort och betydelsefullt verk om skilda imperieproblem (Survey of British Commonwealth affairs); jfr vidare särskilt *Hailey*, Britain and her dependencies, 1943; *Henderson*, Colonies and raw materials, 1939; *Hinden*, The colonies and us, 1941; *Hodson*, The British empire, 1942; *Morrison*, Prospects and policies, 1943.

²⁵ *Parl. deb.*, vol. 391, sp. 48.

²⁶ *Parl. deb.*, vol. 361, sp. 41 f.

²⁷ De viktigaste engelska inlägg, som varit tillgängliga, äro *Barton*, India's fateful hour, 1942 (nyss utkommen på svenska), och *Coatman*, India, the road to selfgovernment, 1942. Den kritiska amerikanska ståndpunkten klarlägges hos *Mitchell*, India—an American view, 1943. Några representativa uttryck för indiska kongresspartiets uppfattning under senaste tiden torde icke vara tillgängliga. En allmän kännedom om den indiska linjen får man exempelvis i *Nehru*, Toward freedom, 1941, *Shridharani*, Mitt Indien, 1942.

²⁸ Jfr för det följande t. ex. *Angell*, Who "owns" the British Empire? 1942; *Clark*, The balance sheet of imperialism, 1936; *Radó*, The atlas of to-day and to-morrow, 1938; *The Statesman's Year-book* 1943.

(Tiden nrs 9 o. 10, 1943.)

MONARKIN I KRISTID

Under sina första regeringsår framlade konung Gustav V vid vissa tillfällen en personlig uppfattning på ett sätt, vars förenlighet med ett konstitutionellt eller parlamentariskt system blev föremål för livlig debatt. Då efter den andra ministären Staaffs tillträde beslut fattades om inställande av F-båtsbygget den 15 december 1911, införde monarken i statsrådsprotokollet en diktamen, som visade, att han personligen ansåg beslutet olämpligt men inför regeringens avgångshot kände sig nödsakad att handla i strid med sin egen uppfattning. I vänsterpressen kritiserades denna diktamen som en konstitutionell anomali; den innebar att konungen reserverade sig mot sitt eget beslut och inför landet uppträdde som motståndare till den ansvariga regeringen. Den enhet, som suverän och minister inför opinionen måste bilda under ett konstitutionellt styrelsesätt, bleve, såsom särskilt Staaff senare ingående utvecklade, upplöst genom åtgärder av denna art. Vid detta tillfälle uppstod likväl icke någon politisk kris. En sådan — den största inrikespolitiska krisen i Sveriges nyare historia — blev däremot följden av borggårdstalet den 6 februari 1914. Detta tal gav vid handen, att konungen i försvarsfrågan beslutat sig för att följa en bestämd linje och att denna linje var en an-

nan än den av regeringen förordade. Den motsättning mellan konung och regering, som antytts i 1911 års dik- tamen, var nu klart och medvetet framhävd. Kritiken mot monarkens handlingssätt fick långt större skärpa än tidi- gare. Om monarken sökte uppträda som politisk ledare, som konkurrent till sina egna ministrar, vore, framhöll man, den konstitutionella ordningen undergrävd. Då rege- ringen Staaffs hemställan, att monarken skulle utfästa sig att icke avgiva politiska deklARATIONER utan rådgö- rande med ministären, avvisades, begärde regeringen sitt avsked. Vid upplösningsvalen på våren 1914 stod den s. k. konstitutionella konflikten i förgrunden.

Med den liberal-socialistiska regeringens bildande på hösten 1917 kan parlamentarismen anses definitivt slagit igenom i svensk politik. Monarken har visserligen icke avgivit någon principiell förklaring i denna riktning. Men praxis har varit klart parlamentarisk: ministärerna ha, med ett enda, av särskilda förhållanden betingat undan- tag, bildats av ett eller flera partier, situationen i riks- dagen och vid valen har varit avgörande vid regerings- skiftena, regeringarna ha varit och erkänts som de fak- tiska utövarna av exekutivmakten. Konungen har på ett, såvitt man vet, ur parlamentarismens synpunkt otadligt sätt sökt lösa regeringsbildningsproblemet; vid flera till- fallen har han särskilt betonat, att en ny regering borde byggas på bred parlamentarisk bas. En självklar conse- kvens av parlamentarismen har varit, att konung och rege- ring utåt framstått som en enhet. Blott vid några enstaka, föga betydelsefulla och i debatten föga uppmärksammade tillfällen ha meningsskiljaktigheter mellan konung och regering kommit till allmänhetens kännedom. År 1925 fällde konungen vid ett offentligt framträdande uttalan-

Monarkin i kristid

den, som tydde på en kritisk ståndpunkt till den strax förut genomförda försvarsordningen. År 1927 uppgavs i pressen, att konungen energiskt motsatte sig ministärens förslag till besättande av ministerposten i Rom; emellertid segrade regeringens mening. I båda dessa fall gjordes en del erinringar mot monarkens uppträdande, men man torde allmänt ha utgått från att det här var fråga om episoder utan principiell räckvidd.

Att konung och regering utåt framstått som en enhet innebär, väl att märka, ej blott att monarken icke tillkännagivit mot regeringens politik stridande uppfattningar. Det innebär, att monarken överhuvud icke givit uttryck åt någon personlig ståndpunkt i politiska frågor. Han har lika litet sagt sig vara av samma mening som regeringen som av annan mening. Man torde allmänt ha utgått från att konungen icke får personligen identifiera sig med en viss regering och dess politik; gör han detta, inblandar han sig i de politiska striderna likaväl som då han tar avstånd från sin regering.

Under världskriget har monarken vid två tillfällen gjort uttalanden, som innebära eller tyda på en ändring av tidigare praxis.

Den 19 februari 1940 — i en situation, då regeringen av vissa grupper angreps för sin politik under finsk-ryska kriget och då starka meningsbrytningar förelågo rörande arten och omfattningen av den svenska hjälpen till Finland — gjorde konungen till statsrådsprotokollet över utrikesärenden följande uttalande, som omedelbart offentliggjordes:

”Det är på eget initiativ, som jag i dag sammankallat min regering för att till statsrådsprotokollet göra följande uttalande:

Idéhistoria

Det är min önskan att för mitt svenska folk klargöra den svåra och ansvarsfulla ställning, i vilken vi nu befinna oss. Jag har ansett det vara min oavvisliga plikt att i det längsta söka hålla vårt land utanför den ödesdigra konflikt, som för närvarande råder i världen. Därför har också med regeringens och riksdagens fulla tillslutning vår neutralitetsförklaring utfärdats.

Jag har hela tiden med största beundran följt broderlandet Finlands hjältemodiga kamp mot övermakten. Sverige har från början genom frivilliga och på mångfaldigt annat sätt sökt hjälpa detta land, men från första stunden meddelade jag till Finland, att man där tyvärr ej borde räkna på militär intervention från Sveriges sida. Med sorg i hjärtat har jag efter mogen omprövning kommit till den uppfattningen att vi i nuvarande läge måste fasthålla denna ståndpunkt. Jag har nämligen den bestämda meningen, att om Sverige nu ingrepe i Finland skulle vi löpa de största risker att bli indragna icke blott i krig med Ryssland utan även i kriget mellan stormakterna, och ett sådant ansvar har jag icke kunnat taga på mig. I en sådan situation skulle det dessutom sannolikt bli omöjligt att giva Finland det ej ringa bistånd, som det nu erhåller härifrån och så väl behöver och vilket vi även i fortsättningen äro beredda giva med varmaste hand.

Sveriges livsintressen, dess heder och dess fred, utgöra det mål, som jag ständigt har för ögonen. Med Guds hjälp hoppas jag att vi på den av oss inslagna vägen skola kunna undgå ett krigs alla olyckor.

Fosterlandet har alltid givit mig talrika bevis på tillit och förtroende. Det är därför min innerliga förhoppning, att mitt folk även i denna svåra situation skall förstå och gilla mitt handlings-sätt."

Det kungliga uttalandet företer en egendomlig kombination av en sådan officiell förklaring å regeringens vägnar, som kännetecknar ett trontal, och av personligt ståndpunktstagande. Då konungen exempelvis i slutet av sitt uttalande uttryckte förhoppningen "att mitt folk även i denna svåra situation skall förstå och gilla mitt handlings-sätt", är det uppenbarligen icke konungens person-

Monarkin i kristid

liga uppträdande utan den av Kungl. Maj:t i statsrådet förda politiken som åsyftas. Men den personliga deklarationen framstår som det väsentliga. Monarken förklarar sig på eget initiativ vilja göra ett uttalande, enligt vilket han står solidarisk med regeringen i Finlandspolitiken och utvecklar skälen för denna sin ställning. Han framträder alltså som garant för regeringen och därmed som en faktor vid sidan av denna. Strängt taget skiljes i uttalandet mellan tre faktorer eller organ: konungen personligen, konungen i statsrådet och statsrådet såsom sådant. Då konungen talar om att neutralitetsförklaringen utfärdats "med regeringens fulla tillslutning" måste statsrådet såsom sådant, ministären, vara åsyftad.

Några moment i de talrika presskommentarerna till kungauttalandet äro i detta sammanhang av intresse. Främst bör understrykas, att den författningspolitiska innebörden av konungens ställningstagande knappast berördes i debatten. En tidning, Dagens Nyheter, erinrade visserligen om att konungen tidigare vid vissa tillfällen, 1911 och 1914, vädjat till folkmeningen, samt att dylika framträdanden icke — frånsatt uppmaningarna till samling vid regeringskriser — förekommit efter demokratins genombrott, men till denna återblick knötos inga reflexioner rörande korrektheten eller lämpligheten av den kungliga åtgärden ur konstitutionell synpunkt. Inom pressen synes man antingen icke ha uppmärksammat denna sida av frågan eller också ansågs det inopportunt att beröra den. På något enstaka håll antyddes (Göteborgs Handelstidning) att i realiteten konungen handlat på begäran av ministären och att denna alltså sökt betäckning bakom monarken, men icke heller från denna utgångspunkt gavs någon författningspolitisk analys. Det-

samma gäller några tidningar, som trodde sig kunna påvisa motsättningar i detalj mellan konungens ståndpunkt och den uppfattning, åt vilken ministären — enkannerligen statsministern i en strax förut utfärdad kommuniké — i ord och handling givit uttryck. På dessa håll begagnades det kungliga uttalandet som plattform för förnyade angrepp mot ministären, men det parlamentarisk-konstitutionella problemet upptogs icke.

Karakteristiskt för pressens kommentarer är att konungens framträdande tillmättes utomordentlig betydelse. Härvid kunna två tankelinjer urskiljas. Dels betonades, att konungens uttalande var avgörande för den fråga om en ombildning av regeringen och en omläggning av utrikespolitiken, som dryftats framför allt i vissa oppositionella tidningar. Dels förklarades, att uttalandet utgjorde ett bevis för den förda politikens riktighet och att det genom sitt auktoritativa ursprung var ägnat att starkt påverka den allmänna opinionen.

I det förra hänseendet erinrade flera tidningar om att krav på regeringens avgång framförts, och det antyddes, att dessa krav, trots regeringens dominerande ställning i representationen, ägt utsikter till framgång, därest monarken delat den inom skilda partier verksamma oppositionens uppfattning. Nu hade monarken genom sitt "förtroendevotum" för ministären undanröjt förutsättningarna för en framgångsrik aktion mot denna. I den politiska krisen hade alltså konungen framträtt som den utslagsgivande faktorn. Stundom framhävdes det egendomliga däri, att en nationell samlingsregering, omfattande alla större partier, på detta sätt skulle vara beroende av monarkens personliga inställning. "Uttalandet", skrev Uppsala Nya Tidning, "har tillkommit för att

Monarkin i kristid

understödja och understryka regeringens politik, och det är ju i själva verket enastående att en parlamentariskt så utomordentligt stark regering som den nuvarande i en svår situation i alla fall behöver konungens uttryckliga stöd för att göra sin mening gällande och sin stämma hörd med tillbörlig kraft och auktoritet.”

Den majoritet av tidningar, som åtminstone i huvudsak stödde regeringens Finlandspolitik, såg i konungens ställningstagande för densamma en bekräftelse på det egna omdömet klokhet. Men även organ, som tidigare ställt sig kritiska, framhöllo uttalandets vikt. Dels genom sin upphöjda och opartiska ställning, dels genom sina insikter och informationer i utrikesärenden ägde monarken alldeles särskilda förutsättningar för ett rationellt och säkert bedömande av den speciella fråga som förelåg. I många fall motiverades tron på den kungliga auktoriteten med en ordlek; ett ”kungsord” hade fällts, och ”kungsord är kungsord”, som en tidning anmärkte. Den positiva inställningen var icke minst märkbar i den socialdemokratiska pressen, där konungen ofta sades tala på folkets vägnar; ”folkets röst blir kungsord” lyder en typisk ledarrubrik. Nästan genomgående påstods uttalandet vara av den största betydelse för den allmänna opinionen. Även organ, som synbarligen ansågo sig själva vara kapabla till ett självständigt omdöme, utgingo från att allmänheten starkt skulle influeras av den kungliga vägledningen.

I det tal på borggården, i vilket konungen den 16 juni i år tackade för hyllningarna på åttiofemårsdagen, yttrade han bl. a. följande:

”Det är icke lätt för mig att på min ålderdoms höst under nuvarande svåra politiska förhållanden i världen hålla den rätta kur-

Idéhistoria

sen för att söka bevara fred och frihet för vårt älskade fosterland. Jag önskar härmed öppet förklara att jag och min regering varit fullt eniga i vad som gjorts eller vad som icke kunde och icke borde göras. Det är min bestämda åsikt att en konstitutionell konung under vanliga normala förhållanden icke bör uppträda såsom ledare i den ena eller den andra riktningen annat än i undantagsfall. Men under nu rådande stora världskris har jag ansett det vara min oavvisliga plikt att genom ett personligt ingripande vid flera tillfällen söka hjälpa landet ur stundens svårigheter. Detta har genom Guds nåd och med tillhjälp av mina medarbetare inom regeringen också lyckats hittills. Faran är dock ännu icke övervunnen. Men jag hoppas att det för mig så värdefulla förtroende som under dessa svåra år visats, mig av mitt svenska folk icke skall komma på skam. 'Med folket för fosterlandet' har alltid varit ledråden för mina handlingar."

Utgår man från att det här är fråga om ett genomtänkt uttalande, i mycket ett slags programförklaring — vilket med hänsyn till sakens betydelse torde få anses rimligt — framstå flera moment i den kungliga deklARATIONEN som i hög grad beaktansvärda. Liksom den 19 februari 1940 skilde konungen mellan sin egen mening och den av Kungl. Maj:t i statsrådet förda politiken; denna senare förklarades stå i överensstämmelse med monarkens personliga uppfattning. Konungen borde enligt sin egen mening "under vanliga normala förhållanden" icke uppträda som politisk ledare men i undantagsfall vore detta jämväl under sådana förhållanden tillåtligt och lämpligt. Detta synes innebära ett hävdande av rätten att även i lugna och fredliga tider göra en personlig uppfattning gällande vid sidan av statsrådet. I kritiska situationer ansåg sig konungen berättigad att i än högre grad göra personliga ingripanden; detta framgår tydligt därav, att han omedelbart efter den nyssberörda satsen,

Monarkin i kristid

och såsom ett undantag från denna, omnämnde, att dylika ingripanden under krisen gjorts vid flera tillfällen. Monarken antydde alltså en i praxis och doktrin hittills okänd skillnad mellan kungamakten under normala och under exceptionella förhållanden.

Endast ett fåtal tidningar, av vilka flera representerade extrema åsikter, kommenterade konungens tal ur författningpolitisk synpunkt. Norrbottens-Kuriren ansåg, att "från borggårdstalet den 6 februari 1914 till borggårdstalet den 16 juni 1943 går en rak kungslinje", och gjorde gällande, att "i många av de kritiska situationer, som uppstått, har det varit konungen själv, som tagit initiativet och visat vägen ut ur svårigheterna". Aftonbladet betonade, att monarken avgivit en principförklaring, och uttryckte sitt gillande av denna: "Sveriges folk stannar i eftertanke och känner trygghet i medvetandet om att en erfaren hand är redo att gripa in när faror hota och läget synes alltför tillspetsat". Enligt Stockholms-Tidningen hade konungen — landets "erfarnaste statsman och främste kännare av den internationella politiken i alla delar" — förklarat sig "inför all världen" bära ansvaret för den förda neutralitetspolitiken "och dess utformning i de enskilda fallen fullt lika mycket som sina rådgivare, till och med i ännu högre grad, då han i samförstånd med dem personligen tagit initiativ, när han funnit läget kräva det". Anmärkningsvärt är också att flera tidningar (t. ex. Stockholms-Tidningen och Västernorrlands Allehanda) antydde eller uttryckligen förklarade, att kritiken mot den svenska utrikespolitiken borde tystna, då monarken ställt sin auktoritet bakom regeringen. Å andra sidan skrev Västmanlands Läns Tidning, att ansvaret för den förda politiken helt måste stanna hos ministären, att konungens

person måste stanna utanför diskussionen och icke finge hämma debatten samt att man icke borde tala om monarken "som något slags dömande führertyp eller som ledare av det slag parlamentarismen räknar med". Uttalanden av denna art implicerade uppenbarligen en kritik av 1943 års borggårdstal. Betecknande för situationen är emellertid, att såvitt bekant någon direkt kritik av detta tal icke på något håll framfördes.

Vid ett försök att klarlägga kungatalets innebörd ur konstitutionell och parlamentarisk synpunkt gäller det främst att fastställa vad som kan avses med påståendet, att konungen i vissa fall äger att uppträda som "ledare i den ena eller andra riktningen", respektive att göra "ett personligt ingripande". Vilka åtgärder menas härmed? I första hand åsyftas tydligen aktioner av den art, som ägt rum under den nuvarande monarkens regeringstid, särskilt under krisåren efter krigsutbrottet 1939.

Det enda offentligt tillkännagivna ingripandet från monarkens sida under dessa år är diktamen till statsrådsprotokollet den 19 februari 1940. En analys av detta är därför främst påkallad.

I det föregående har framhållits, att man under 1914 års konstitutionella kris på vänsterhåll sökte påvisa det konstitutionellt oriktiga i kungauttalanden, som divergerade från regeringens uppfattning och politik. Den bevisning, som härvid förebragtes, synes avgörande; beträffande dess detaljer måste jag hänvisa till de då utgivna skrifterna, särskilt av Alexanderson, Edén, Staaff och Undén. Det är här tillräckligt att påpeka det orimliga i att den oansvarige monarken tillkännager en annan mening än den, som hävdas av de ansvariga ministrarna,

och som, så länge dessa kvarstanna i sina ämbeten, måste sammanfalla med Kungl. Maj:ts politik. Principen, att konung och statsråd utåt bilda en enhet, kännetecknar redan det i egentlig mening konstitutionella systemet och är om möjligt ännu mera självklart given under en parlamentarisk ordning. Detta torde numera allmänt erkännas i Sverige likaväl som i främmande länder, och det finnes därför icke anledning att dröja vid denna punkt. En annan fråga är, om monarken enligt parlamentarismens grundsatser vid inträffande meningsskiljaktigheter kan avskeda ministären och tillsätta en ny; detta spörsmål skall i det följande beröras.

Frågan uppstår då, om konungen äger att offentligen tillkännagiva sin personliga anslutning till regeringspolitiken eller sitt gillande av en viss regeringsåtgärd. Det har redan antytts, att svaret även här måste bli negativt; ett ställningstagande för regeringen innebär en inblandning i de politiska striderna likaväl som ett ställningstagande mot densamma. En skillnad kan likväl i detta hänseende anses föreligga mellan konstitutionalism (i egentlig mening) och parlamentarism. Under konstitutionalismen har konungen åtminstone i princip möjlighet att fritt välja regering och följaktligen att säkra identitet mellan sina egna och rådgivarnas åsikter; konungen kan alltså vidhålla en bestämd åsikt utan att komma i konflikt med en efter regeringskifte tillträdande ministär. Under en parlamentarisk ordning är läget ett annat. Ministären är beroende av riksdagen; en ändring i riksdagens sammansättning kan framkalla ett ombyte av ministär, varvid de nya ministrarna äro av helt annan politisk uppfattning än de avgångna. Om konungen identifierar sig med en regerings politik kan han alltså komma i bestämd motsätt-

ning till en följande regering. Han blir partipolitiskt engagerad på ett sätt, som kan bringa parlamentarismen i fara och monarkin i vanrykte. Konungen kommer antingen att söka vidhålla sin mening, och då uppstår en konstitutionell konflikt, eller också ger han vika och hans tidigare aktion framstår som misslyckad och meningslös.

Jämväl grundsatsen, att monarken under ett parlamentariskt styrelsesätt normalt icke får personligen stödja ministären torde vara allmänt godtagen, även om den icke uttryckligen framhävts i svensk debatt.¹ Själva förhållandet, att Kungl. Maj:t inför riksdag och förvaltning vid skilda tillfällen uttrycker de mest olika åsikter måste klargöra att en personlig överensstämmelse mellan konung och statsråd icke är behövlig. Då konungen exempelvis för riksdagen inom en kort tidrymd i samma fråga framlägger klart skilda, av olika ministärer anbefallda förslag är det för envar tydligt, att konungens personliga viljeakt vid vederbörande förslags undertecknande på sin höjd består däri, att han anser den sittande regeringens kvarstannande önskvärt, och icke däri, att han eftersträvar förslaget antagande. Konungen tjänstgör i dylika fall blott såsom en enligt författningen nödvändig replipunkt för statsrådet, icke som garant för dess politik.

I utländsk parlamentarism lära de här nämnda grundsatserna i regel godtagas. I England har, såvitt bekant, tvist på denna punkt sedan parlamentarismens genombrott

¹ *Staaff* berörde i Det konstitutionella styrelsesättet denna fråga (s. 19 f.), men uttryckte sig tämligen obestämt: "Vi skulle vilja . . . ifrågasätta, huruvida monarken ens i de fall då han befinner sig i full enighet med sina ministrar, bör utan nödvändighet yttra sig i politiska tvistefrågor. Vi tro snarast, att en suveräns höghet bland sitt folk bäst och säkrast bevaras genom att han begränsar sina offentliga uttalanden till så allmänna områden, att de icke kunna bilda underlag för partistrider."

aldrig uppkommit. I Frankrike tvang den vid 1924 års val segerande vänsterkartellen presidenten Millerand att avgå, därför att han ansågs ha personligen identifierat sig med det nationella blockets och särskilt Poincarés politik.

Om man i anslutning till den svenska debatten närmare vill fixera problemställningen, böra två möjligheter för en personlig kunglig anslutning till regeringspolitiken särskiljas. För det första kan konungen, såsom i Finlandsfrågan 1940, utan att rådföra sig med ministären deklara sin inställning till aktuella politiska frågor. Detta innebär, utöver vad förut berörts, i två hänseenden speciella risker. Dels utnyttjar konungen självständigt den auktoritet, över vilken monarkin kan förfoga, och gör därmed anspråk på att fungera som ett slags högsta politisk instans, som en högsta ledare i särskilda situationer. Dels föreligger alltid en risk för att den kungliga förklaringen får ett innehåll, som i viss mån avviker från, eller åtminstone kan påstås avvika från, ministärens mening. Ett bevis på att denna risk är för handen utgöra de pressuttalanden i februari 1940, som sökte använda kungaorden som vapen mot regeringen. I detta fall medför ett kungligt framträdande, att en dualism i förhållandet konung—regering, en klyvning av Kungl. Maj:ts statsrådet, som icke får förekomma vare sig i ett konstitutionellt eller ett parlamentariskt system, uppkommer och inför opinionen markeras.

För det andra kan konungen på ministärens begäran och i samförstånd med denna utforma en personlig deklARATION. Regeringen begagnar i detta fall den kungliga auktoriteten som ett propagandamedel för att säkra sin ställning överhuvud eller sin position i en viss fråga. Detta

innebär en modifikation av det parlamentariska systemet, som strider mot dettas egen struktur. Även konungens person, hans privata vilja — icke blott Kungl. Maj:t — drages inom parlamentarismens sfär. Framför allt kännetecknas den situation, som i ett dylikt fall uppstår, av en falskhet, som försvårar eller omöjliggör ett förnyat begagnande av samma taktik. Ty om det blir bekant, att konungen, även då han säges uppträda som person, i själva verket blott är ett språkrör för regeringen, förlorar den kungliga förklaringen sitt propagandavärde, och resultatet blir ett försvagande av såväl konungens som regeringens auktoritet. Betecknande är, att man i februari 1940 på vissa håll ansåg den nu angivna situationen ha förelegat, och att man fördenskull helt naturligt bestred vikten av det kungliga ingripandet.

Nu kan det möjligen påstås, att ett speciellt läge, som måste medföra ett annat bedömande, är för handen, då en nationell samlingsregering sitter vid styret. Antydningar härom gjordes i debatten på våren 1940. Då alla politiska partier av betydelse äro representerade i regeringen, innebär, säger man, en av konungen deklarerad anslutning till regeringspolitiken blott, att monarken uttrycker nationens samlade mening, att han tjänstgör som "folkets röst"; om något egentligt ställningstagande kan här icke vara tal, ty endast *en* "nationell" ståndpunkt existerar. Denna tankegång dementeras emellertid av själva den debatt, till vilken kungadeklarationen ledde. Ty av denna framgår med all tydlighet, att konungens förklaring var av betydelse just därför, att stark kritik riktats mot regeringen. Konungen uppträdde icke som talesman för ett enigt folk, utan som regeringens försvarare mot en utbredd, om också icke av något bestämt

Monarkin i kristid

parti företrädd opposition. Om så icke varit förhållandet, hade konungens ord saknat politisk vikt och de hade rimligen aldrig blivit uttalade.

Var går då gränsen för konungens yttrandefrihet enligt konstitutionella och parlamentariska grundsatser? Alla äro ense om att konungen kan och bör framträda i vissa fall, då det är fråga om allmänt erkända nationella syften, alla torde vara ense om att hans ställning påkallar särskilda begränsningar. Att sakligt angiva någon demarkationslinje är naturligtvis omöjligt. Men den allmänna principen är klar och enkel. Det är just i de frågor, vilka äro politiskt omtvistade och där en kunglig deklaration alltså blir ett ställningstagande av politisk betydelse, som monarken enligt statsskickets oskrivna regler icke bör angiva sin mening. Här går gränsen mellan parlamentarisk monarki och ledarskap.

I allt väsentligt kan det här förda resonemanget tillämpas på ett annat i pressen omnämnt exempel på kungligt ingripande under kriget, nämligen avsändandet i samförstånd med regeringen av ett handbrev till den tyske statschefen, i vilket försäkran avgavs om Sveriges fortsatta neutralitet. Då brevets innehåll icke är känt, äro närmare kommentarer på denna punkt omöjliga. Om emellertid brevet, vilket pressuppgifterna giva vid handen, innehöll en personlig försäkran från monarkens sida, är dess oförenlighet med en parlamentarisk ordning uppenbar. Brevet skulle då innebära, att konungen påtager sig personligt ansvar för att den svenska utrikespolitiken för framtiden blir av bestämd beskaffenhet. Därmed kunde under vissa förhållanden följa, att monarken vore moraliskt bunden att handla i strid med representationens och en enligt parlamentariska principer tillkommen regerings uppfattning.

Mera parentetiskt må anmärkas, att avsändandet av ett dylikt brev under alla förhållanden synes stå illa samman med bestämmelsen i regeringsformen § 11: "I mål, som angå rikets förhållande till främmande makter, skola alla meddelanden till främmande makt eller Konungens sändebud i utlandet, utan avseende å ärendets beskaffenhet, ske genom ministern för utrikes ärendena".¹

Möjligen åsyftade konungen i sitt tal på 85-årsdagen ingripanden även av annan art, nämligen påtryckningar från monarkens sida gentemot regeringen. Enligt allmänt spridda rykten ha ju fall förekommit, då sådana påtryckningar spelat en åtminstone för vissa regeringsledamöters ställningstagande avgörande roll. Att monarken också under en parlamentarisk ordning är berättigad att gentemot ministären hävda en viss åsikt och att på denna väg öva inflytande på beslutet i ett ärende erkännes av alla. Konungen har, för att använda Bagehot's berömda uttryckssätt, rätt att råda, uppmuntra och varna, ehuru väl regeringens uppfattning — bortsett från särfall, till vilka vi strax återkomma — i sista hand måste bli bestämmande. Men det torde jämväl stå klart, att påtryckning av en viss art, nämligen abdikationshot, icke kan förekomma, utan att den parlamentariska demokratis ram spränges. Hotar konungen att avgå, därest han icke får sin vilja igenom — särskilt om en motsvarande ståndpunkt intas av andra medlemmar av konungahuset —

¹ Här, liksom när det gäller vissa i det föregående berörda frågor, är av vikt att betona, att man icke till försvar för vederbörande åtgärd kan anföra, att inkonstitutionella åtgärder sakna karaktären av statshandlingar och följaktligen ur rättslig synpunkt äro nulliteter. Jfr härom *Undén*, Författningsskonflikternas uppkomst, 1914, s. 20 ff. Det är en absurd tanke, att kungliga handlingar, som politiskt äro av största betydelse, statsrättsligt skulle sakna all relevans.

Monarkin i kristid

innebär detta att den parlamentariska monarkin sättes ur funktion. I en spänd situation kan det tillika innebära, att konungen tilltvingar sig den reella makten, i det att ett förverkligande av abdikationshotet skulle medföra svårigheter och faror, som ingen regering rimligen anser sig kunna riskera. Monarken utnyttjar i detta fall läget på ett sätt, som är främmande för varje konstitutionell ordning.

De här gjorda reflexionerna rörande skilda slag av kungliga ingripanden avse icke att motivera vare sig ett positivt eller negativt omdöme rörande monarkens åtgärder i vederbörande fall. "Den allmänna välfärden är högsta lag"; lägen kunna uppkomma, då varken konstitutionella regler eller parlamentariska grundsatser få stå i vägen för ett visst handlande. Huruvida sådana lägen vid här berörda tillfällen varit för handen, är det för var och en, särskilt för den föga initierade, utomordentligt svårt att bedöma. Och ett sådant bedömande kan i varje fall knappast ske utan ställningstagande till den bestämda politiska fråga, som i de skilda fallen förelegat.

Utän tvekan kan däremot påstås, att vissa kungliga ingripanden strida mot handlingsregler, som nödvändigt höra samman med en parlamentarisk eller till och med en vanlig konstitutionell ordning. Den i årets kungatal framträdande tendensen att för krisförhållanden sätta dylika ingripanden i system och att till och med försvara dem såsom i vissa fall tillåtliga under normala tider, innebär därför ett egendomligt och såvitt man kan förstå fullständigt omotiverat avståndstagande från sedan årtionden erkänd författningspolitisk praxis. Det finnes i svensk rätt eller sedvana ingen som helst hemul för någon

slags extraordinär monarkisk kompetens i krig eller andra exceptionella lägen. Principerna, att konung och regering utåt skola bilda en enhet samt att avgörandet i realiteten skall tillkomma den inför representationen ansvariga regeringen, icke den oansvarige monarken, kunna icke utan den konstitutionellt-parlamentariska ordningens uppgivande reduceras i betydelse därhän, att deras efterföljande blir beroende av monarkens gottfinnande i det enskilda fallet.

Vissa former av monarkiskt ingripande, som i speciella fall och inom bestämda gränser kunna vara förenliga med ett parlamentariskt system, ha icke förekommit eller diskuterats i vårt land under krisåren. Monarken torde kunna avskeda en ministär, om han har anledning att anta, att en ur parlamentarisk synpunkt starkare regering kan bildas, vare sig med eller utan upplösning av kamrarna eller en av dem. Han lär också kunna vägra att godtaga ett krav på upplösning, som icke synes befogat med hänsyn till det politiska läget. Det finnes icke anledning att närmare ingå på dessa problem, som ofta dryftats i debatten kring parlamentarismen och beträffande vilka praxis och doktrin i skilda länder intagit i viss mån olika ståndpunkter. Det väsentliga är att i dylika fall monarkens handlingssätt förestavas av önskan att låta den parlamentariska demokratins grundsatser komma till sin rätt. Klart är därför också, att de kungliga vädjanden till partiledare och partier att bilda en regering på bred bas, som tidigare vid flera tillfällen förekommit i Sverige, stå i god överensstämmelse med parlamentarismen; konungen söker här medverka till att regeringen får så stark politisk förankring som möjligt.

Monarkin i kristid

Den ökade popularitet och auktoritet, som monarkin vunnit i Sverige under senare år, och alldeles särskilt under världskrigstiden, är icke någon isolerad företeelse. Det samma gäller kungadömet i ett flertal demokratiska stater. Starkare än på mycket länge ha monarkerna i Nord- och Västeuropa i det allmänna medvetandet framstått som språkrör för folken, som symboler för den nationella enheten och i vissa fall som politiska ledare. Delvis har denna utveckling betingats av personliga och tillfälliga förhållanden. Till icke ringa del kan den emellertid återföras på mera generellt verksamma faktorer.

Det parlamentariska systemet medför, att monarken förlorar i makt men vinner i popularitet. En självständigt handlande konung väcker opposition och ovilja hos de små eller stora grupper, som ogilla hans handlingssätt. En konung, som utåt framstår dels som symbol för enheten, dels som legal replipunkt för skiftande ministärer, utmanar knappast andra än kverulanter. Många känna sig tacksamma för att han, åtminstone skenbart frivilligt, upphört att begagna den makt, som man av ålder för binder med ordet konung. Hans ställning gör honom och hela kungahuset till en medelpunkt för det slags intresse och uppskattning, som tar sig uttryck i idylliska skildringar från privatlivet, fotografering och skvaller. Har monarken någon förmåga att uppträda folkligt — vilket i regel är lätt i en så oantastlig position — väcker han en personlig tillgivenhet, som icke bottnar blott i det framgångsrika kryperiets erkänsla utan naturligt följer av den socialt underlägsnes glädje över visad välvilja. Politikerna, som professionellt angripa varandra och motståndarpartierna, stanna i vördnad inför konungen, som just genom sin politiska överksamhet intar en fredad position.

Redan den popularitet, som på detta sätt vinnes, medför en potentiell politisk auktoritet. Men härtill kommer, att den ideologi, som väves kring den parlamentariske monarken, i sin dubbeltydighet är ägnad att stärka hans ställning. Man talar om att konungen är opartisk, att han står över partierna, att han representerar nationens enhet. Enligt parlamentarismens uttryckssätt menas härmed, att konungen icke kan eller bör handla politiskt; då man betonar hans opartiskhet, vill man säga, att han icke får taga ställning, och då man förklarar honom stå över partierna, innebär detta, att han utan hänsyn till egen mening bör tjäna som konstitutionell betäckning för det eller de starkaste partierna. Men från denna innebörd i de vanliga slagorden är det lätt att glida över till den motsatta. Är icke den opartiske mest skickad att handla, är icke den, som är upphöjd över alla partier och blott har nationens intresse för ögonen, den bästa av alla politiska ledare? I själva verket karakteriseras den idealiske parlamentariske monarken med i huvudsak samma attribut, som den moderna monarkismen ger den efterlängttade kunglige ledaren. I speciella situationer kan den propaganda för en neutral monark, som hör till parlamentarismens rekvisit, bli en tillgång för den självständigt handlande konungen.

Diktaturens framväxt under de senaste årtiondena har stärkt den demokratiska monarkens position. Till och med det äldre konstitutionella eller halvabsolutistiska kungadömet har framstått i ett förklarat ljus vid jämförelsen med det totala undertryckandet av den fria opinionen, som utmärkt diktaturstaterna. Den skönhetsfläck på folkstyrelsen, som arvsprincipens bevarande i fråga om statschefen utgjort, har allmänt ansetts sakna varje bety-

Monarkin i kristid

delse. På många håll har rentav monarkin betraktats som en garanti mot den nya formen av envælde. Inlägg i press och riksdag giva klara vittnesbörd om den ändring av uppfattningen, som ägt rum på radikalt håll och som bland annat lett till republikkravets reella avskrivning inom socialdemokratien.

I tider av yttre fara aktualiseras och stärkes hos folk med någorlunda stark inre sammanhållning känslan för den nationella enheten. Ett behov framträder av en symbol och helst en samlande och handlande representant för denna enhet. En problematisk situation kan härvid uppstå. Till den demokratiska politikens vardag hör, att inrikespolitiska tvister stå i förgrunden, att de ledande politikernas verksamhet huvudsakligen går ut på att hävda särmeningar, att bekämpa andra riktningar, att egga till inre strid snarare än att mana till samling. Härtill kommer, att i en kris tidigare centrala frågor träda i bakgrunden, medan nya målsättningar och metoder göra sig gällande, varför partiväsendet försvagas och skiljelinjer av förut okänd eller föga beaktad art bli av betydelse. I några demokratier ha, vare sig till följd av den författningsspolitiska strukturen eller av andra skäl, svårigheter icke mött vid problemets lösning. De amerikanska presidenterna under krigstid (Lincoln, Wilson, Roosevelt) ha, åtminstone delvis på grund av folkvalet, kunnat hos sig samla erforderlig popularitet, auktoritet och extraordinär konstitutionell befogenhet. I England ha under de senaste årtiondenas krig vissa politiker (Joseph Chamberlain, Lloyd George och Churchill) efter hand framträtt som nationens representanter och ledare. Det nuvarande kriget erbjuder ett särskilt märkligt exempel på en lyckosam kombination: Churchill, nationens mest erfarne och

tillika mest genialt fångslande politiker, hade under åren före kriget vid sidan av den egentliga partipolitiken förespått den hotande faran och krävt samlad inriktning på dess avvärjande; själva krigsutbrottet ökade därför omätligt hans prestige och gjorde honom till ödets man. Men även i England ha krig och kriser stärkt den monarkiska känslan och därmed monarkin. Vid sidan av de lysande vältalare och organisatörer som aktiviserat och lett krigsansträngningen, har den i mera anspråkslösa funktioner verksamme monarken konkretiserat landets och icke minst imperiets enhet. För några år sedan kunde en engelsk socialdemokrat och historiker, Kingsley Martin, fastställa vilken betydelse detta förhållande haft för "utvecklingen till en folklig monarki" (*The Political Quarterly* 1936).

I andra länder har demokratins anpassning till krig och kris ur här angivna synpunkt varit ett svårlost problem. Bildandet av en nationell samlingsregering — den vanliga utvägen i kritiska situationer — har icke alltid varit till fyllest. Det är icke säkert, att ledaren av en sådan regering, i regel tillika ledare för det största partiet, har förutsättningar för att utåt och inåt framstå som den enade nationens representant. Han är i en fredlig och demokratisk stat i regel inriktad på helt andra uppgifter än försvar och utrikespolitik; som partiledare har han systematiskt kritiserats av motståndarpartierna, och den misstro, som därigenom knutits vid hans person, avlägsnas icke genom att han blir chef för en samlingsregering. Asquiths ställning i England 1915—1916 är ett gott exempel. Om icke någon politiker av den särskilda typ som kräves, framträder, riktas längtan efter ett enande och tryggande namn åt andra håll. Icke sällan ha segerande eller besegrade militära chefer fått tjänstgöra som

Monarkin i kristid

nationella symboler, även då de icke kunnat bli politiska ledare. Anmärkningsvärt är, att under den nuvarande krisen den schweiziske generalen, att döma av tillgängliga uppgifter om hans verksamhet, i viss mån kommit att fylla denna funktion i världens mest genomförda demokrati. I monarkier, där den parlamentariska traditionen icke är alltför stark och där i övrigt förutsättningar härför äro för handen, har samma roll, stundom också ett personligt ledarskap, tillfallit konungen. I ett exceptionellt läge kan denne sålunda i myndighet och makt omsätta den respekt, som parlamentarismens ideologi under fredliga tider samlat kring hans person. Den kungliga opartiskheten, som eljest tänkes som politisk overksamhet, uppfattas som en förmåga att döma rätt, ställningen över partierna, som eljest innebär neutralitet, blir auktoritet gentemot partierna. Monarkens normala och principiella tystnad ger hans ord kraft, då faran ger honom rätt att tala.

Alldeles särskilda förutsättningar för en monarkins tillfälliga renässans föreligga, då författningsspolitisk desorganisation uppstår till följd av statsledningens tvungna landsflykt eller ofria inre ställning. Monarken blir den fasta punkten i ett oklart och fluktuerande tillstånd. Från förra världskriget minns man konung Albert som belgiernas ledare, icke de ministrar, som sammanträdde i hans högkvarter i Flandern. Under det nuvarande kriget ha de danska och norska monarkerna personifierat sina folks obrutna frihetsvilja; ingen politiker har gjort dem rangen stridig. Först i landsflykt och fångenskap ha konungarna blivit ledare.

Med en viss förtunning och begränsning torde här antydda synpunkter vara tillämpliga även på svenska för-

hållanden. Den svenska regeringen har under kriget erhållit utomordentliga befogenheter och den har i stort sett bevarat och befäst sin auktoritet. Att någon "magnetisk" ledare icke framträtt ur kretsen av politiker är knappast förvånande; hos en sådan ledartyp är passionen väsentlig och en passionerad neutralitet är något av en självmotsägelse. De icke alltför stora ideologiska tomrum, som här funnits, har varit av annan art. Man har längtat efter en obestridd symbol för enheten, en klar utrikespolitisk auktoritet, en faderlig makt, som kunnat lugna och förmana. Konungen har i viss utsträckning kunnat fylla detta tomrum och därigenom förstärkt sin ställning. I vad mån han äger de egenskaper, som förbindas med hans nya position, undandrar sig allmänhetens bedömande. Hans ålder och hans folklighet ha varit notoriska och ha sannolikt varit av värde vid hans framträdande som riksenhetens representant.

Slutligen bör kanske det självklara förhållandet understrykas, att en ökning av monarkens auktoritet och makt i här avsedda fall förutsätter nära kontakt med den allmänna opinionen. Den parlamentariske monarkens möjligheter även i kristid stanna inom den av folkmeningen angivna ramen. Den osäkerhet och labilitet, som utmärker opinionen i farofyllda tider, då de gamla partilinjerna förlora mycket av sin betydelse, ger visserligen ökat utrymme för ledning uppifrån. Men monarken sätter allt på spel, om han handlar i strid med den kärna av bestämda åsikter, som står kvar, och som på grund av läget får en särskild intensitet. I synnerligen tillspetsade situationer kan konungen genom ett av två möjliga handlingssätt bli folkets hjälte och därmed öka sitt inflytande, medan han

Monarkin i kristid

genom ett annat kan definitivt förstöra sin position. Då den norske konungen gick i frivillig landsflykt tryggade han sin ställning mera än genom en mansålder av normal pliktuppfyllelse; om han stannat och underkastat sig, hade sannolikt monarkins öde i Norge varit beseglat.

(Tiden nr 7, 1943.)

REGERINGSPROBLEMET

Tanken på övergång från partiregering till samlingsregering som normal arbetsform framfördes redan under mellankrigsperioden vid flera tillfällen i den svenska debatten. Från statsvetenskapligt håll upptogs frågan såvitt bekant först av professor Nils Herlitz genom artiklar i Svensk Tidskrift och Svenska Dagbladet 1929 och 1932. I en år 1933 av Frisinnade landsföreningens programkommitté framlagd, ursprungligen konfidentiell utredning ställde sig majoriteten, vars motivering utarbetats av fil. d:r Erik Englund, i princip på samma linje.

Under de senaste åren har meningsskiftet kring regeringsfrågan främst gällt den sittande samlingsregeringens bestånd. Även själva principfrågan har dock i vissa sammanhang upptagits. I första häftet av Tiden 1940 har jag anfört synpunkter, som enligt min mening tala för samlingsregeringen som institution. I ett anförande på den socialdemokratiska partikongressen våren 1940 hävdade statsministern, att man som en framtidstanke borde diskutera, om icke "demokratiens naturliga ordning skulle bli, att man på bredast möjliga bas samverkar ända upp i regeringen". Utöver de förut nämnda har ytterligare en

Regeringsproblemet

statsvetenskapsman, docent Elis Håstad, offentligt uttalat sig för samlingstanken.

I pressens inlägg under de senaste veckorna har den tidigare förda debatten föga beaktas. Ofta har principfrågan om samlingsregering i så hög grad sammankopplats med frågan om den nu sittande regeringens fortvaro, att den väsentliga problemställningen helt förbigåtts. Särskilt äro de, som av olika skäl stå kritiska till den nuvarande regeringen, benägna att förkasta samlingstanken som ett försök till försvar för denna regering. I många fall är man obenägen att erkänna, att här överhuvud föreligger ett problem; även framstående publicister synas anse saken vara av alltför ringa betydelse och intresse för att vara värd några timmars studium och begrundan. Ett nytt försök att kortfattat precisera utgångspunkterna för kravet på en omprövning av regeringsproblemet kan därför måhända vara motiverat. Om den sittande regeringen är härvid icke fråga, utan om principfrågan på längre sikt.

Demokratin bygger, om man så vill, på en paradox. Den förutsätter inom folkets överväldigande majoritet en känsla av enighet eller värdegemenskap av den styrka, att folkstyrelsens grundsatser respekteras, och härför kräves i sin tur, att den demokratiska styrelsens beslut erkännas och godtagas av de styrdas stora flertal, även om de gillas blott av en svag majoritet. Ett begränsat majoritetsstyre är oförenligt med demokratin; det innebär, att minoriteten drives ut ur folkstyrelsens gemenskap. Men samtidigt som demokratin fordrar samhörighet, medför den till sitt väsen strid. "Parti är fria staters liv"; partierna understryka ständigt vad som skiljer, icke vad som

enar, hela den politiska agitationen vädjar till missnöje och motsättningar. Blott under skeden av kris och krig betonas enigheten bakom striderna; med en viss förvåning finner menigheten att de grupper av politiker, som nyss beskyllde varandra för hänsynslös maktvilja och landsskadliga syften, utan svårighet samarbeta och rentav slösa med goda vitsord om de personer, vilka förut med sådan häftighet bekämpats. Den politiskt okunnige misstänker lätt, att det här är fråga om ett slags bedrägeri, och denna föreställning har utan tvivel i sin mån bidragit till diktaturtendensernas segrar i vissa stater. I grunden är vad som ter sig som en omkastning blott ett uttryck för den framgångsrika folkstyrelsens natur; under lugnets vardagar dominerar striden, under farans helgdagar den bakomliggande samhörigheten.

Det gäller emellertid att hålla den spänning, som här föreligger och måste föreligga, inom rimliga gränser. Om så icke sker, spränges värdegemenskapen, yttre svårigheter leda ej längre till inre samling, minoriteterna uppsäga demokratin sin lydnad. Normalt löses problemet genom ömsesidiga uppgörelser. Kompromissen blir demokratins arbetsform. På detta sätt vinna minoriteterna det gehör för sina synpunkter, som kräves för deras obetingade godtagande av majoritetens beslut.

Det antydda resonemanget synes nu självklart, men dess betydelse har knappast insetts förrän under de senaste årtiondena, då den grundläggande samhörigheten i stat efter stat brutits och motsättningarna inom demokratin banat väg för diktaturen. I äldre tiders debatt kring folkstyrelsen blevo dylika synpunkter, bortsett från enstaka framsynta författare, knappast berörda. I regel utgick man inom det demokratiska lägret från en på politiken

Regeringsproblemet

projicerad ekonomisk-liberal harmonilära, enligt vilken allas lika inflytande på statsstyrelsen med nödvändighet skulle leda till allmän tillfredsställelse. Motståndarna till demokratin fruktade ekonomisk och social nivellering och ett ohämmat majoritetsstyre, men de tänkte sig sällan möjligheten av sådana brytningar, som vår tid bevitnat.

Betraktar man från dessa utgångspunkter regeringsproblemet i den parlamentariska demokratin, bör först den lösning som framstår som den specifikt engelska i sina huvuddrag diskuteras. Dess förutsättning är ett tvåpartisystem eller i varje fall ett system med två någorlunda fasta partikoalitioner. Majoritetspartiet bildar regering och stannar vid makten till dess läget omkastas vid ett val eller till äventyrs en del av majoriteten går över till minoriteten (ett fall, som icke inträffat sedan 1886). Minoriteten bildar en opposition, som systematiskt kritiserar regeringens åsikter och förslag och på detta sätt söker förbereda sin förvandling till majoritet vid ett följande val. Regeringen utövar helt ledningen och är på grund av sin fasta parlamentariska bas relativt stabil; inom en eller högst två valperioder har emellertid regeringens verksamhet ådragit den så stark kritik, att "pendeln svänger" och oppositionen övertar regeringsansvaret. På detta sätt uppnås, säger man, en balans mellan kraven på auktoritet, stabilitet och förnyelse.

Det engelska systemet har utan tvivel i det hela fungerat utomordentligt väl. Till stor del sammanhänger detta likväl med omständigheter, vilka exempelvis i Sverige icke äga någon motsvarighet. Den brittiska parlamentarismens glanstid inföll före demokratins totala genomförande. Ännu i slutet av 1800-talet var rösträtten be-

gränsad till omkring två tredjedelar av de vuxna männen; under den klassiska tiden, då Gladstone och Disraeli växlade vid makten, hade knappast en tredjedel av männen valrätt. Detta, i förening med brittiska traditioner och det snabbt ökade välståndet, möjliggjorde å ena sidan en stark begränsning av det politiska handlandet, å andra sidan en koncentration av den aktiva politiska verksamheten till en homogen, socialt högtstående grupp. Intet parti ägde ett fast socialt klientel eller en långsyftande ideologi; ställningstagandet vid valen har i relativt stor utsträckning skett från fall till fall. Majoritetsvalen ha bidragit att konservera tvåpartisystemet och att åstadkomma väsentliga förändringar i partiernas representation vid små förskjutningar inom väljarkåren; utan denna valordning är den engelska varianten av parlamentarism otänkbar.

Svagheterna i systemet ha i viss mån undanskymts därav att England under århundraden med all rätt framstått som den lagbundna utvecklingens och den medborgerliga frihetens fäste bland Europas stormakter. I själva verket blir man vid ett närmare studium av Englands författningspolitik slagen av huru mycken tid och kraft som slösats på ofruktbara fäktningar mellan majoritet och minoritet, hur besvärligt det varit att just på grund av den traditionella parlamentariska tekniken genomföra uppenbart behövliga och allmänt önskade reformer, i vilken utsträckning frågor, som för den stora massan av folket varit av ringa betydelse, genom det partipolitiska spelet kommit att undantränga vitala problem. Värdegemenskapens upprätthållande har ofta köpts till priset av ytterlig långsamhet i lagstiftningen; för den tid, då konservativa och liberala växlade vid makten, är beteck-

Regeringsproblemet

nade, att trängande reformer i stor utsträckning kunde drivas fram endast genom organisationer utanför partierna, under partiledningarnas likgiltighet eller passiva motstånd. I den irländska frågan, som under fyrtio år dominerade partipolitiken, spelade hotet om en utomparlamentarisk, revolutionär aktion gång efter annan en viktig roll. Sedan arbetarpartiet efterträtt liberalerna som de konservativas huvudmotståndare har den engelska parlamentarismen i gammal mening upphört att fungera. Att den skulle återuppstå synes föga sannolikt; med sitt långfristiga program och sin klara anknytning till en viss samhällsklass representerar arbetarpartiet ett nytt och med den klassiska ordningen knappast förenligt element.

I andra länder har man emellertid med en iver, som kan te sig både patetisk och löjlig, strävat efter och hoppats på en anslutning till det engelska mönstret. En parlamentarism av annan typ har förklarats vara "oäkta", en förirring i demokratins utveckling. Trots att det sedan årtionden visat sig vara omöjligt att följa de brittiska konventionerna, bedömer man det egna landets styrelsesätt utifrån dessa och tycks vänta sig, att inom kort förutsättningar för deras tillämpning på något sätt skola inställa sig. Debatten kring dessa frågor i Sverige är typisk. Att parlamentarismens banbrytare, främst Staaff, utgingo från att en ordning, liknande den engelska, skulle kunna införas i vårt land, är väl känt. Under minoritetsparlamentarismens tid (1920—1936) kritiserades ständigt det rådande systemet, och man spanade oroligt efter möjligheter, som skulle återföra eller åtminstone närma parlamentarismen till dess ursprungliga renhet. Ännu i dag synes man på många håll räkna med att det system, som

i hemlandet befinner sig i kris och upplösning, skall uppleva något slags renässans i vårt land.

Men allt har varit förgäves. Utanför England och dess dominions har det förhärskande styrelsesättet — bortsett från hel- och halvdiktaturer — blivit en minoritets- och koalitionsparlamentarism, som har föga gemensamt med det klassiska systemet. Ett flertal partier ha uppträtt, och bland dem ha några genom sin fasta sociala förankring och sin på en bestämd reorganisation av samhället inriktade åskådning representerat en ny, i äldre demokrati knappast känd form för politisk verksamhet. Regeringarna ha utmärkts av sin svaghet och sin korta varaktighet, vare sig de, såsom i Frankrike och i Tyskland under Weimarrepubliken, byggt på mödosamt hoptimrade koalitioner, vilkas sönderfallande börjat vid tillkomsten, eller, såsom i Sverige före 1936, stött sig på ett enda minoritetsparti. I många länder trädde taktikfrågorna, särskilt spelet kring regeringarnas bildande och avsättande, till den grad i förgrunden, att det positiva, sakliga arbetet kom att uppfattas som en sak av sekundär betydelse; som den "egentliga" politiken betraktades de partipolitiska intrigerna kring ministerportföljerna.

Dessa former av parlamentarism ha, utanför en trång krets av i spelet uppgående aktörer, så allmänt kritiserats och beklagats, de ha på många håll så uppenbart stimulerat diktaturtendenser, att någon utförligare analys av deras svagheter icke är påkallad. Vad den svenska minoritetsparlamentarismen beträffar, hörde den utan tvivel till de mest lyckosamma varianterna av sin genre. Regeringarna kunde, tack vare det goda samarbetet inom riksdagen och dennas effektiva organisation, tjänstgöra som framgångsrika initiativtagare till kompromisser. Men

Regeringsproblemet

egendomliga och farliga konsekvenser saknades icke. Partierna framlade ett program för väljarna och ett annat i regeringsställning för riksdagen för att slutligen godtaga en tredje linje, som framgick ur uppgörelserna i utskotten. Regeringarnas brist på auktoritet och representativitet framkallade en vag känsla av tomrum i statsmaskineriets centrum. Man spårade tendenser till en utveckling, som en rad andra parlamentariska stater undergått: representation och regering synas fungera uteslutande som marknadsplatser för intressena och förlora all förmåga att verka som symboler för och eggelser till samlat handlande.

Bortsett från den särpräglade amerikanska ordningen, som knappast kan tänkas bli mönster för de europeiska demokratierna, har ett system, vilket enligt övliga definitioner icke är parlamentariskt, tillämpats endast i Schweiz. Regeringens medlemmar väljas av representationen för viss tid och äro icke ansvariga i parlamentarisk mening. Det drag i det schweiziska styrelsesättet, som möjligen kan tjäna som utgångspunkt för en omvandling av den parlamentariska ordningen på andra håll, är regeringarnas stabilitet och allsidiga sammanställning. Sedan 1891 ha de båda stora radikala och katolska partierna ständigt samverkat i regeringen; sedermera har samlingen utsträckts att omfatta andra större partier, bondepartiet och socialdemokraterna. Det väsentliga är att fasthålla, att under denna regim den schweiziska politiken företett en kanske enastående bild av lugn och stabil utveckling under fria och livliga meningsbrytningar.

Vid en återblick som den nu antydda inställer sig ovillkorligen frågan, om parlamentarismen i dess hävdvunna form — med motsättningen och växlingen såsom bä-

Idéhistoria

rande principer — även i framtiden skall bli demokratis förhärskande styrelseform. I och för sig synes det vara en primitiv, för andra former av kollektiv organisation främmande ordning att en eller ett par partier skola sitta vid styret, medan andra partier ägna sig åt, och enligt spelets regler böra ägna sig åt, försök att visa, att de styrandes handlingar äro onyttiga eller skadliga. I ett flertal länder infördes parlamentarismen, eller i varje fall kombinationen av parlamentarism och demokrati, först i samband med den författningsspolitiska omvälvningen efter det första världskriget. Mellankrigsperioden innebar ett nära nog generellt misslyckande utifrån de ursprungligen hävdade grundsatserna. Det beundrade engelska mönstret kunde icke efterbildas, i själva England blev den traditionella ordningen på väsentliga punkter satt ur funktion, ingenstädes var det möjligt att vinna den eftersträfvade syntesen av enhet och växling, auktoritet och frihet, handlingskraft och debatt. Det andra världskriget har i de flesta stater stärkt samhörighetskänslan, samtidigt som farorna av starka inre strider understrukits. Är det då icke sannolikt eller i varje fall önskvärt, att det systematiska samarbetet — med samregeringen som yttersta konsekvens — träder i stället för den systematiska splittringen?

De allmänna förutsättningarna och motiven för en dylik omgestaltning av parlamentarismen ha genom det sagda redan i huvudsak angivits. En samregering är naturligtvis ej tänkbar utan en känsla av enighet, av gemenskap, hos de deltagande partierna. Å andra sidan är den emellertid ägnad att stärka denna känsla, att i sin mån bli en garanti för samhörighetens bevarande. Motsats-

Regeringsproblemet

förhållandet regering—opposition tenderar att skärpa skiljelinjerna, den eggas de ledande att uppfinna nya mot-sättningar och att överdriva de redan existerande, medan ett varaktigt och såsom värdefullt förkunnat samarbete inbjuder till utjämning och uppgörelser; man jämföre politikernas uppträdande vid valen och i utskottsarbetet. I många länder måste ett fortsatt system med partiregeringar på grund av partiväsandets karaktär leda till svaghet, instabilitet och brist på auktoritet hos den styrande makten. De komplicerade ekonomisk-sociala frågor, som i framtiden kunna väntas dominera, kräva den allsidiga, sakliga och inträngande diskussion, som endast en samverkan möjliggör; det är här särskilt betänkligt, om den agitatoriska förenkling, som utmärker valstriderna, helt får präglade meningsutbytet.

Utifrån ett större perspektiv kan hävdas, att den tidigare parlamentarismens svårigheter och misslyckanden sammanhånga med den gammalliberala statens ersättande av den moderna sociala staten. Under ett skede av starkt begränsat statsingripande mötte tillämpningen av växlingens och förändringens princip i fråga om regeringsmakten icke större vanskligheter; partierna voro icke i första hand inriktade på ekonomisk-sociala frågor, och i den mån dessa trädde i förgrunden, var ett ställnings-tagande från fall till fall naturligt; staten var ej i så hög grad engagerad i gruppernas intressekonflikter, att värdegemenskapen bragtes i fara. Med statsverksamhetens expansion blir läget ett annat. Partierna bli i stor utsträckning företrädare för socialt bestämda grupper med skilda krav på lång sikt, enhetskänslan sättes därigenom på hårdare prov än förr, behovet av konsekvens och stabilitet

Idéhistoria

i statens handlande blir ofrånkomligt, eftersom detta handlande blir av större direkt betydelse för samhället i dess helhet.

*

Parlamentarismens definitiva genombrott i Sverige kan dateras till oktober 1917, då den liberal-socialistiska ministären Edén bildades. Demokratiseringen fullbordades emellertid först genom den i december 1918 utformade, under de följande åren genomförda författningsrevisionen. Endast vid 1920 års riksdag — sedan första kammaren nyvalts efter upplösning — hade ministären Edén majoritet i båda kamrarna. På dess avgång i mars 1920 följde ett skede av utpräglad minoritetsparlamentarism, under vilket ett egendomligt, för Sverige i viss mån unikt relationssystem tillämpades vid regeringsbildningarna. Denna allmänt kritiserade ordning varade till andrakammarvalen 1936, då socialdemokratin vann en dominerande position. De följande koalitions- och samlingsregeringarna ha betingats av extraordinära förhållanden. Socialdemokratin, med kommunismen såsom stödjare och pådrivare, är den givna basen för en kommande enpartiregering.

Det läge, som sålunda inträtt i vårt land, torde vara enastående i parlamentarismens historia. Såvitt bekant har aldrig tidigare inträffat, att ett parti av den typ, som socialdemokratin företräder — vad härmed avses skall strax närmare utredas — vid upprepade val enligt en proportionell valmetod vunnit majoritet i en representation. Härtill kommer, att det socialdemokratiska väldet har stora utsikter att bli relativt stabilt, även om en borgerlig valseger, respektive en stark kommunistisk fram-marsch, icke är utesluten. En växling av den art, som

Regeringsproblemet

kännetecknat äldre engelsk parlamentarism, är i varje fall ytterst osannolik. Sverige synes stå inför ett utvecklingsstadium, som man haft anledning att på många håll förutse, men som i själva verket knappast uppmärksammas i diskussionen kring parlamentarismens teori och praktik. En rad hävdvunna föreställningar och konventioner förlora därmed sitt värde eller sin betydelse.

För att motivera dessa påståenden bör till en början erinras om att de socialistiska partierna väsentligen appellera till vissa sociala grupper och att deras framgångar direkt sammanhånga med att dessa grupper dels vuxit i styrka, dels politiskt aktiverats. Arbetarklassen — för att använda denna oklara, men i detta sammanhang tillfyllestgörande beteckning — har genom sin totala ökning och genom att den till allt större del kommit att bestå av industriarbetare tillfört socialismen ständigt nya väljarskaror. Även om ett senare stadium av industrialisering kan väntas medföra, att antalet arbetare, relativt sett, går tillbaka i förhållande till antalet s. k. anställda, finnes ingen anledning att tro på en sådan förändring av samhällets struktur, att socialismens klientel skulle minska, detta så mycket mindre som socialdemokratin visat sig äga förmåga att vinna betydande grupper utanför arbetarklassen i mera egentlig mening. Av vikt är vidare, att socialismens valvinster under senare tid till stor del bero därpå, att valdeltagandet inom de grupper, till vilka den socialistiska propagandan i första hand riktas, blivit allt livligare. Alla tillgängliga uppgifter tyda på att i stort sett röstningsfrekvensen i alla länder stiger med den ekonomisk-sociala standarden. Skillnaden håller emellertid på att utplånas för Sveriges del; sålunda ha arbetarkvinnorna och lantarbetarna, som för ett par år-

tionen sedan i stor utsträckning voro politiskt indifferenta, under senare år blivit aktiverade inom de socialistiska partierna. Men fortfarande föreligger här en icke oväsentlig skillnad, d. v. s. socialismen kan antas ha vida större reserver inom valmanskåren än andra politiska riktningar. Dessa iakttagelser, vilka här icke kunna närmare utföras, tala för sannolikheten av en fortsatt socialistisk frammarsch.

Mera parentetiskt må en annan omständighet beröras. Socialdemokratin representerar en typ av partier, som endast med svårighet och i varje fall icke på lång sikt låta sig inpassas i den ordinära parlamentarismens schema; att detta påstående i än högre grad gäller kommunismen är uppenbart och skall därför icke här utvecklas. Att med få ord klargöra det nämnda förhållandet är vanskligt, särskilt på grund av att någon fast och allmänt godtagen begreppsbildning kring det moderna partiväsendet icke utbildats. Kanske kan ett exempel vara vägledande. För ledarna inom det konservativa eller det liberala partiet i England för ett halvt eller ett helt sekel sedan hade den tanken tett sig fantastisk, att partiet efter en valseger under årtionden framåt skulle ha innehaft den politiska makten; vad man, på sin höjd, räknade med, var att kunna genomföra vissa bestämda krav, att under relativt lång tid regera på sådant sätt, att oppositionen icke skulle vinna majoritet; att maktställningen var prekär och inom kort skulle undergrävas av motståndaren, var en självklar utgångspunkt för den politiska verksamheten. För ett socialdemokratiskt parti i majoritetsställning är situationen en annan. Partiet ser framför sig en obegränsad tid av framgångsrik aktivitet; dess intellektuellt betydande ledare plågas knappast av fruktan att behöva lämna ta-

Regeringsproblemet

buretterna åt motståndarna, men väl av tanken att de under sin livstid under inga förhållanden hinna uträtta vad de drömt om och fostrat sig för; med otålighet betrakta de dagens reformer som steg på vägen mot en avlägsen fulländning.

Denna inställning är icke betingad av en klar och enhetlig åskådning rörande samhällets organisation; att socialdemokratien, liksom de andra demokratiska partierna, numera saknar en ideologi i mera egentlig mening, är uppenbart. Men den står utan tvivel i samband med traditionsarvet från Marx och de stora socialistiska teoretikerna. Något paradoxalt kan situationen kanske uttryckas så, att partiet, även om det icke vet vad det vill, utgår från att det alltid vill, och kommer att vilja, något bestämt. Det är med andra ord inriktat på en fortsatt reorganisation av samhället. I praktiken innebär detta att partiet vädjar till och samtidigt eggjar det sociala missnöjet. Det saknar bestämda linjer för sin verksamhet, men ser, vad som i detta sammanhang är betydelsefullare, inga gränser för denna verksamhet. Tyvärr finnes ingen beteckning för denna typ av partier. Ur vissa synpunkter skulle man här kunna tala om ett totalitärt parti, liksom beträffande nationalsocialism och kommunism, men det måste då understrykas, att i ordet icke inlägges någon som helst antydning om diktaturtendenser. Vad som skall betonas är blott den principiella viljan att vara ett evigt organ för samhällets successiva omgestaltning, att ständigt aktualisera, upptaga och avgöra nya frågor utifrån en teoretiskt icke fixerad men känslomässigt tämligen bestämd attityd.

Ofta påstås, att det socialdemokratiska partiet inom en snar framtid måste splittras i två eller flera fraktioner;

man synes då utgå från vissa äldre, särskilt engelska erfarenheter, enligt vilka ett parti, då det når en viss storlek, tenderar att brytas sönder. Dylika förutsägelser tyda på bristande förståelse för den avgörande skillnaden mellan socialdemokratien och äldre, på kort sikt och utan fast klientel arbetande partier. Då ett på oavlåtliga förändringar inställt och till vissa socialgrupper anknutet parti som det socialdemokratiska, når en stark maktställning, blir detta snarast en garanti mot splittringstendenser. Partiet blir ett statsparti, inom vars ram meningsdivergenser undanröjas och kompromisser komma till stånd; de anslutna grupperna komma efter hand att betrakta partiet som den givna grundvalen för politisk aktivitet. Här till kommer att detta parti utvecklas till en social intresseorganisation även i den meningen, att ett stort antal personer — partiets elit och ryggrad — för sin borgerliga existens eller åtminstone sin ambition och prestige, bli helt beroende av partiets bestånd och styrka; massan av politiker, kommunalmän, fackföreningsfunktionärer, journalister och andra till partiet direkt eller indirekt knutna tjänstemän identifiera sin egen existens och fortkomst med partiets. På denna punkt skiljer sig socialdemokratien relativt klart från högern och folkpartiet, medan den företer stora likheter med bondeförbundet. Vad utlandet beträffar, kan partiet här jämföras dels med national-socialismen och kommunismen, dels i vissa hänseenden med de stora amerikanska valpartierna; likheten ligger däri, att — visserligen efter skilda linjer — för ett mycket stort antal personer politisk verksamhet blir den enda vägen till ekonomiskt och socialt avancemang. Partiets sammanhållande blir under sådana förhållanden ett ome-

Regeringsproblemet

delbart intresse icke blott för ledningen utan för en med partiet helt identifierad folkgrupp.

Om någon säker prognos kan naturligtvis i nu berörda frågor icke vara tal. Men i den mån sannolikheten talar för att socialdemokratins — och i varje fall socialismens — maktställning kommer att bli bestående under lång tid, stärkas i hög grad de förut anförda argumenten för samregeringen som styrelseform. Ett parti i permanent regeringsställning och andra i permanent opposition är en företeelse utanför parlamentarisk erfarenhet och parlamentarisk teori; i själva begreppet opposition ligger tanken på en potentiell maktställning. I en sådan situation måste tendensen bli att förstora motsättningarna och skärpa striden. På regeringssidan försvagas känslan för uppgörelsernas och kompromissernas nödvändighet, oppositionen blir extrem och vulgär-demagogisk. Den fond av saklig kompetens och administrativ duglighet, som finnes inom de till regeringen icke anslutna partierna, blir outnyttjad. Då tanken på att nå regeringsposter, även om det av överdriven konvensans förnekas, är en drivande kraft för de dugligaste inom alla partier, kan skickligheten på oppositionshåll väntas bli mindre lockad av det parlamentariska arbetet, och härmed följer en allmän sänkning av den politiska nivån.

Den kritik, som möter tanken på en samregering, bottenar till en del i för de skilda partierna speciella motiv. Den radikala falangen inom socialdemokratien ser i en dylik ordning ett hinder för genomförandet av långtgående krav och en belastning i konkurrensen med kommunismen. Inom de borgerliga partierna räknar man ofta med att en rent socialistisk styrelse efter en tid skall leda

till en reaktion, som kan möjliggöra en borgerlig samlingsregering. Hos alla partier torde en naturlig oro för att visa sig alltför angelägen om samarbete spela en viss roll; man vill icke ställa sig i ett dåligt förhandlingsläge gentemot andra, ledarna vilja icke misstänkas för att hålla fast vid eller eftersträva ministerplatser.

Vid dessa frågor skall jag här icke dröja. Viktigare är att granska de principiella motiv, som anföras mot en omläggning av regeringsättet efter angivna linjer.

Främst bland dessa motiv står kanske oron för att en samregering bleve svag och passiv i den meningen, att dess heterogena sammansättning skulle försvåra handling. Hur skulle en regering, i vilken skilda partier äro företrädda, kunna ena sig om mera genomgripande förslag? Att ur vissa synpunkter denna invändning — liksom andra i det följande diskuterade invändningar — är berättigad, skall icke förnekas. Syftet med en samregering skulle delvis vara att redan på ett tidigt stadium möjliggöra kompromisser mellan partierna, och härmed måste ju följa en tendens till modifikation av partiernas ståndpunkter. Men ovillkorlig fordran på enighet skulle icke uppställas. Därest regeringsgrupperna icke kunde nå en uppgörelse, borde majoriteten äga möjlighet att framlägga ett förslag eller besluta en åtgärd och övriga medlemmar av regeringen sedan kunna opponera mot förslaget i riksdagen, respektive kritisera åtgärden i den offentliga debatten. Denna ordning har tidigare tillämpats i Schweiz; även under senare tid har ofta förekommit, att regeringsledamöterna notoriskt varit oense, även om splittringen inom regeringen icke utåt markeras. Det mest närliggande exemplet på hur en dylik ordning i praktiken tillämpas utan avsevärda svårigheter är Stockholms kommunalför-

Regeringsproblemet

valtning; ingen finner det egendomligt, att partierna här gå på olika linjer i en fråga, och det påstås icke, att detta förhållande omöjliggör ett gott och effektivt samarbete inom borgarrådskretsen. I de allra flesta fall bör man kunna räkna på enighet, eller i varje fall på att oenigheten icke sammanfaller med partilinjerna; erfarenheten visar att antalet partivoteringar inom riksdagen redan nu är ringa, och benägenheten att gruppera sig efter partilinjer måste självfallet minska i och under en samregering. Till samregerandets fördelar hör just, att ett av partipolitisk och personlig rivalitet obundet ställningstagande från fall till fall underlättas.

I nära sammanhang med vad nu berörts står frågan om den ministeriella ansvarigheten. Vi komma därmed in på en av de största och ivrigast omhuldade fiktionerna i modern parlamentarism. Då det talas om regeringens ansvar inför representation och väljarkår, är tanken att folkrepresentanterna, respektive valmännen, skola undandraga en regering eller enskilda regeringsmedlemmar sitt förtroende, då ren misskötsel föreligger eller den förda politiken avviker från den av majoriteten önskade. Även här utgår man från föreställningar, vilkas reella underlag anknyter till den klassiska engelska majoritetsparlamentarismen; under denna var det tänkbart, att en del av majoritetspartiet i en fråga anslöt sig till minoriteten och att valen förvandlade en majoritet till minoritet. I den parlamentarism, som nu är förhärskande, utkräves icke något ansvar i den angivna meningen. Regeringen eller vederbörande ministrar kan med säkerhet räkna på understöd från det eller de partier, vilka utgöra det parlamentariska underlaget. I sakfrågor kan ett parti splittras, men det håller obrottsligt samman, då det gäller att slå vakt

kring en ministär eller en minister. Att en minoritetsregering störtas av den mot regeringen kritiska majoriteten, innebär icke något ansvarsutkrävande i nu berörda mening, utan blott ett markerande av en redan förefintlig motsättning. Vid valen är situationen i huvudsak densamma. De sociala grupper, som äro lierade med ett visst parti, fortsätta att rösta med detta, blott det i huvudsak visar sig arbeta för deras — verkliga eller föreställda — intressen. Att några platser övergå från ett parti till ett annat uppfattas icke, och kan ej rimligen uppfattas, som något slags utkrävande av ansvar från valmännens sida gentemot ett visst parti, än mindre gentemot en regering, som stötts av partiet.

Ett system med samregering skulle möjligen kunna medföra, att ansvarstanken ånyo finge någon realitet. Icke så att en kollektiv ansvarighet — utom möjligen i alldeles speciella fall — kunde realiseras; solidaritetsprincipen kan, såsom av det redan sagda framgår, icke tillämpas i en samregering. Men väl på så sätt att partiernas prestige känsla bleve mindre ovillkorligt knuten vid deras representanter i regeringen, och att därigenom i sin tur möjliggjordes, att väl dokumenterad oduglighet eller olämplighet beivrades genom att vederbörande tvunges att lämna ministären. Ty angrepp mot en enskild regeringsmedlem från dennes partivänners sida skulle te sig mindre riskabla, därest det icke behövde rubba partiets ställning i regeringen.

Den politiska debatten skulle, påstår man, bli tunn och färglös, om partierna samverkade i regeringen och det politiska intresset skulle i följd härav sjunka. Även på denna punkt äro emellertid distinktioner väsentliga. Diskussionen i en ordinär parlamentarisk demokrati utmär-

Regeringsproblemet

kes av sin starkt partipolitiska inriktning. Det egna partiet upphöjes, de andra nedsättas, i så gott som varje fråga söker ett partis press försvara den egna ledningens förslag och åtgärder, medan motsatta ståndpunkter utdömas. Läsaren och åhöraren måste bibringas den egenomliga föreställningen, att med en viss partitillhörighet ovillkorligen följer en bestämd ståndpunkt i varje fråga, vare sig det gäller semester för arbetare, flyg contra flotta i försvaret, studietiden för studentexamen eller politiken gentemot Nationernas förbund. Denna tendens att insätta varje uppkommande fråga i en viss partifälla ger fart åt debatten, samtidigt som den är ägnad att försvaga viljan till fritt och självständigt ställningstagande. Ofta är resultatet en kombination av stimulans och fördumning, en tanklös iver. Under det här förordade regerings-systemet skulle man kunna räkna på att partiernas mera generella syften diskuterades med större energi än förut — ty det bleve nödvändigt att ställa dessa syften i förgrunden — samtidigt som de dagspolitiska problemen dryftades mera sakligt, utan att den partipolitiska bindningen dominerade, med skiljelinjer icke blott mellan, utan inom partierna. Genom att regeringsproblemet så att säga avfördes från debatten, skulle denna med andra ord kunna bli friare och intelligentare, med gruppering efter frågor, icke efter partitillhörighet.

Som bevis mot denna synpunkt anföres ofta den påstådda frånvaron av en livlig debatt under krigsåren. Det bör då betonas, att krigstiden — alldeles oberoende av samlingsregeringens existens — i vissa hänseenden varit ägnad att dämpa meningsutbytet. Men även själva tesen måste ifrågasättas. På en rad punkter har den relativa friheten gentemot regeringen — en samlingsregering kän-

ner sig ju ingen helt ansvarig för — ökat debattfriheten. Det förnämsta exemplet är tryckfrihetsfrågan. Den paradoxala konsekvensen av restriktionerna på detta område har varit, att vi för en gångs skull fått en debatt, där märket (h) eller (s) efter en tidnings namn icke givit säker upplysning om vad tidningen haft att säga. Det har visat sig möjligt att livligt diskutera ett centralt spörsmål under jämförelsevis stor obundenhet av partiparoller.

Jämväl på denna punkt är en parallell med Schweiz av intresse. Här skall endast fastslås, att enligt samstämmiga utsagor debatten i detta land är energisk, högtstående och relativt föga partibestämd, samt att enligt valstatistiken det politiska intresset — bortsett från kantonerna med röstplikt — är större än i Sverige.

Slutligen ett par sammanfattande synpunkter. De i det föregående gjorda prognoserna äro med nödvändighet osäkra; med någon bestämdhet kan icke påstås, att socialdemokratins ställning kommer att bli den här skisserade eller att de fördelar, som antagits stå att vinna genom en samregering, verkligen kunna uppnås. Vad som däremot torde vara sannolikt intill säkerhetens gräns är, att den klassiska parlamentarism, vars speciella ideologi färgar svensk och internationell debatt, icke kan återfinnas, och att beroendet av de för densamma kännetecknande föreställningarna därför medför en förfalskning av verkligheten. En frigörelse från sedan länge föråldrade doktriner är här nödvändig. Och till dessa doktriner hör tron på att en stat icke kan styras väl utan att dess regering stödjer sig på ena hälften av representationen och folket, medan den andra hälften anser regeringen oduglig och landsskadlig.

(Sv. D. 15 o. 17 maj 1945.)

JOHN CALHOUN OCH DEMOKRATINS PROBLEM

Demokrati betyder folkstyrelse. *Hela* folket skall styra. Men för beslut kan inte krävas enhällighet. Ur folkstyrelsen framgår därför majoritetsstyret. Någon motsättning mellan princip och praktik uppstår emellertid inte om majoriteterna växlar från fall till fall, om de som ena dagen hemför segern den andra dagen finner sig överröstade. Ty då läget är detta blir var och en — eller riktigare varje grupp av någon betydelse — delaktig i styrelsen, får i vissa fall inflytande på statens avgöranden. En annan blir situationen om en fast majoritet på lång sikt bildas. Minoriteten blir då, eller åtminstone kan bli, utan makt att påverka det statliga handlandet. I stället för styrelse av alla träder styrelse av ett flertal, eventuellt knappaste möjliga flertal. Demokratien i sin ursprungliga mening förvandlas till en myt, realiteten blir en statsform inom vilken stora folkgrupper ställs utanför makten.

Dessa satsar fastställer ett av demokratins viktigaste teoretiska problem. I praktiken kommer den motsättning varom här är fråga till uttryck i spänning mellan skilda folkgrupper. En minoritet i permanens tenderar att bli likgiltig eller kritisk inför ett statsskick vars resultat står i strid med dess önsknings och vars funktionering den

icke kan påverka. Majoriteten åter blir benägen att skapa garantier för sin egen maktställning genom att med skilda medel hindra att minoriteten blir flertal. Risk uppstår för den strid om staten med andra medel än röstsedeln som vi under de senaste årtiondena fått bevittna runtom i världen. Demokratins alltid närvarande problematik utmynnar i en demokratins kris.

Hur skall problemet lösas? Kan det lösas? Vissa författares konstruktioner och analyser ter sig som medel att komma förbi svårigheterna genom att förneka deras existens. Det kan ske genom metafysik i stor stil, som hos Rousseau. Enligt hans lära innebär majoritetsbeslutet i grunden icke ett sakligt avgörande, utan ett fastställande av den allmänna viljan, den av alla hysta och på det allmänna bästa inriktade viljan, som följer av nationell samhörighet. Någon motsättning *i sak* mellan majoritet och minoritet finns alltså inte, ty båda önskar detsamma — det allmänna bästa —, och inför den auktoritet som majoriteten besitter börjar sig minoriteten utan motstånd eller irritation. Svagheten i denna konstruktion, som dock i förtunnad form återkommer i otaliga inlägg, är uppenbar, och den erkännes indirekt även av Rousseau, som i andra sammanhang fordrar kvalificerad majoritet eller rent av enhällighet för viktiga beslut. Hos andra författare ersättes en orimlig metafysik av det välvilliga sunda förnuftets halvdunkel. Englands främste statsvetenskapsman, Ernest Barker, talar om demokratin som en styrelse genom diskussion och kompromisser. Han räknar härvid på att debatten skall påverka alla grupper och sålunda föra dem närmare varandra; beslutet skall bli en kompromiss eller snarare en syntes mellan de skilda uppfattningarna och därför kunna godtas av alla. På detta sätt

John Calhoun och demokratins problem

blir demokrati folkstyrelse, icke blott majoritetsstyrelse. Om denna bild av demokratin kan blott sägas att den är vacker och att den för några skeden i några länder varit sann, men att den ofta är halvsann eller osann. Vi blir icke hjälpta vare sig av Rousseaus luftslott eller av Barkers idyllisering.

Andra har sökt en räddning ur dilemmat i en bestämd social struktur; själva samhället skall vara så beskaffat att majoritetsstyre — rent eller ohämmat majoritetsstyre, som det brukar heta — inte kan uppstå. Tron på ett system av tre klasser har varit nära nog lika karakteristisk för den demokratiska åskådningen som föreställningen om två klasser för den marxistiska socialismen och idén om en härskande klass, en elit, för vad man kan kalla fascistiskt tänkande från Machiavelli till Mussolini. Redan Aristoteles talade om värdet av att medelklassen med sin mellanställning i förhållande till de rika och de fattiga var så talrik och inflytelserik som möjligt, ty därigenom gäves en garanti mot konflikter och överdrifter. I senare tids demokratiska debatt möter ständigt samma tanke. Medelklassen skall tjänstgöra som barriär och medlare mellan de båda extrema grupperna, då den bestämmer kommer politiken att gå i kungsådran mellan ytterligheterna, den representerar i själva verket genomsnittet hos hela folket, och dess styre blir alltså liktydigt med folkstyrelse, icke majoritetsstyrelse. Från denna synpunkt har icke utan rätt sagts att demokratins starka förankring i Amerika framgår av att det stora flertalet medborgare anser sig tillhöra medelklassen; typiskt är också att en av USA:s främsta statsvetenskapsmän, Arthur Holcombe, i bok efter bok sökt uppvisa att den amerikanska demokratin vilar på medelklassens medvetna styrka. Det

Idéhistoria

är i grunden samma ideologi som för tjugu år sedan framfördes hos oss för att motivera tyngdpunktsparlamentarismen eller de hoppande majoriteternas system; mellanpartiet företrädde medelproportionalen i svensk politik och var därför kallat att styra. Även om denna konstruktion vore hållbar — vilket den för många länder inte är, såsom fascismens och nazismens starka anslutning bland mellangrupperna visar —, utgör den inte ett användbart svar på den uppställda frågan, ty samhällets struktur kan inte, eller åtminstone endast i ringa omfattning, korrigeras för att passa den demokratiska statsformen.

Av i princip samma art är en lösning som härstammar från antiken med dess av uppdelningen av samhällsmedlemmarna i medborgare och slavar på ett avgörande sätt begränsade demokrati. Faran för en ständig konflikt mellan majoritet och minoritet skall avväjas helt enkelt genom att den ena av de presumtiva parterna i konflikten ställs utanför spelet. Tanken skymtar, kuriöst nog, hos Rousseau, som i sin stora apologi för den totala demokratin plötsligt konstaterar att grekernas möjlighet att ägna sig åt allmänna värv berodde på att de ägde slavar och från detta fastställande kommer till resultatet att en folkstyrelse kanske icke är tänkbar utan slaveri. Sin mest extrema förespråkare får tankegången hos den teoretiker vars arbeten jag tagit till utgångspunkt för min föreläsning, och det blir därför anledning att återkomma till ämnet. I själva principfrågan är det nog att betona att enligt nutida uppfattning varje inskränkning av rösträtten är en inskränkning av demokratin, och att därför strängt taget den berörda, av antikberoendet under demokratis genombrottstid förklarade tankelinjen faller utanför en behandling av demokratis problematik.

John Calhoun och demokratins problem

Skilda metoder att på författningspolitisk väg bemästra problemet folkstyrelse—majoritetsstyrelse diskuterades och genomfördes då demokratin i sin moderna form introducerades i västerlandet. I brist på egen erfarenhet föll man ofta tillbaka på och hämtade inspiration från antikens s. k. demokratiska styrelsesätt, även om dessa i centrala punkter byggde på helt andra förutsättningar och föreställningar. De metoder det här gäller kan lättast kännetecknas genom en hänvisning till den första demokratiska författningen, Förenta staternas av år 1787, och argumenten kring dem har aldrig utvecklats mera klart och ingående än av de amerikanska grundlagsfäderna, främst Hamilton och Madison i *The Federalist*, en samling inlägg till förmån för författningsförslaget. En metod var att ställa väsentliga rättsområden utanför statens maktsfär. Härigenom skulle striden mellan majoritet och minoritet hållas inom vissa gränser; minoritetens önskningsar blev från början tillgodosedda genom att ömtåliga frågor gavs en helgad plats utanför den befarade konflikten. Främst ville man på detta sätt trygga den medborgerliga friheten, men även ekonomiska rättigheter — äganderätten och avtalsfrihet — skulle beredas en fredad ställning. En annan metod var att hindra tillkomsten av en hela staten behärskande majoritet genom att fördela statsmakten på olika organ och att förlägga valen av statsorgan till skilda tider och anordna dem enligt skilda system: därav de konstrika ursprungliga reglerna om val av president, senat och representanthus. En tredje metod var att i bestämda fall, särskilt vid författningsändringar, fordra kvalificerad majoritet för beslut; man kunde i detta fall anknyta till Rousseau, som samtidigt som han motiverade majoritetsstyret begärde stor majoritet och stundom enhällig-

het för beslut av speciell vikt. Vid utformningen av dessa metoder, som i flera hänseenden blivit mönster för andra stater, stimulerades grundlagsstiftarna av det federala problemet — förhållandet mellan union och delstater —, men de var också väl medvetna om själva folkstyrelsens problematik. Demokrati var ofrånkomlig, har en författare sagt; därför gällde det för de konservativa män som utarbetade författningen att så långt möjligt "göra Amerika tryggt mot demokratin".

Dessa metoder har inte saknat effekt, men de har inte erbjudit tillräckliga garantier. Å ena sidan har de författningsbestämmelser i vilka man sökt skydd varit alltför stela och snävt tillskurna för att fylla sitt ändamål, å andra sidan har de icke kunnat hålla stånd mot folketsmajoritetens krav på oinskränkt beslutanderätt. Endast Förenta staterna, där de sociala motsättningarna och därmed motsättningarna mellan majoritet och minoritet under senare tid varit relativt små, karakteriseras av att konflikten folkstyrelse—majoritetsstyrelse ännu i stort sett förblivit potentiell. I de flesta europeiska stater har den blivit aktuell, och dess konsekvens har varit skärpta strider, författningspolitiska kriser och demokratins omvandling i diktatur. Ett exempel på denna konflikt ger dock Amerika — det bästa av alla.

John Calhoun har kanske klarare än någon annan författare fixerat den sida av demokratins problem som här berörts. Född 1782, död 1850, var han i första rummet praktisk politiker — vicepresident, utrikes- och krigsminister, medlem av representanthuset och, den sidan av hans karriär är den viktigaste, under de sista årtiondena av sitt liv ledare av sydstatsfraktionen i den amerikanska unionens senat. Under sin livstid publicerade han några

John Calhoun och demokratins problem.

politiska tal och skrifter av mera sekundär betydelse, först några år efter hans död, år 1854, utkom den stort lagda undersökning, "A Disquisition on Government", som ställt honom i första ledet av demokratins analytiker.

Calhouns insatser måste ses mot bakgrunden av utvecklingen i Amerika under årtiondena före inbördeskriget. Den utmärktes av en ständigt stigande spänning mellan regioner och folkgrupper, vartill demokratin i andra länder icke har någon full motsvarighet. Norden, vars numeriska dominans inom unionen blev allt klarare, stod mot Södern, och för varje år blev det svårare att genom kompromisser inom representation och partier hålla "den ofrånkomliga konflikten" på avstånd. Slaverifrågan stod i förgrunden, men kring denna grupperade sig en rad andra frågor: Nordens industri önskade skyddstullar, Söderns jordbruk krävde frihandel, strider uppstod rörande utflyttningen väster ut och framför allt om uppdelningen av de från Mexiko erövrade områdena i fria stater och slavstater. Försvaret av slaveriet enade Södern, trots att endast en minoritet av den vita befolkningen ägde slavar, men Söderns "speciella institutioner" — det uttryck med vilket slaveriet brukade omskrivas — blev efter hand endast kärnan i en ideologi som tenderade att förvandla sydstaterna till en separat nation. Emot Nordens industrialism och kapitalism ställde man jordbruket i Södern med dess patriarkaliska förhållande mellan olika samhällsgrupper — inklusive slavarne —, dess förakt för penningen och dess ridderliga dygder. De besuttna gentleman som behärskade sydstatspolitiken kände sig som arvtagare till antikens och Englands förmåga att förena frihet och hierarki; de härstammade från England och

Idéhistoria

Skottland, deras älsklingsförfattare var Burke, Walter Scott och Carlyle, och i deras anda ville de bygga upp en ny aristokrati, rättfärdigad genom mod, värdighet, en livsstil utan jäkt och oro och en frikostig välvilja mot de underordnade massorna. Hos de mera äventyrliga och passionerade förenades dessa idéer med drömmar om expansion i Mellan- och Sydamerika: i detta väldiga rike skulle den anglosachsiska rasens kraft att organisera, styra och sammanhålla nå fulländningen. Dessa fantasier, som blev alltmer överhettade och romantiska under trycket från Norden, förintades med inbördeskriget. De har i vår tid med oöverträfflig klarhet skildrats av den store folkdiktaren Stephen Benét i "John Browns body", där han talar om de stämningar som begravs under spillrorna av den gamla Södern.

Begrav med dessa ting vår gyllne dröm
om det Amerika vi aldrig var:
ett tropiskt välde, vänt mot varma hav,
som nobelt folk en sista fristad gav,
byggt ej på dollarns företagsamhet
och blodets blåhet, vad den nu är värd,
men på en särskild stil, från födseln lärd,
ett sätt att leva som ej pöbeln vet;
ett jordens uppror mot maskinens värld,
den Hamiltonska tankens underström
mot Franklins land som endast jämnmått har,
naturens röst och värn
mot mekanik och järn;
en slavrodd, tung galär
när vattnet nattblankt är
med skönt förgylld galjon,

John Calhoun och demokratins problem

med fjättrar för de små
och kryddor för de få;
död glans och död passion
som ej bland oss fann hem
— begrav ock dem.

*

Calhouns lära måste ses från två synpunkter, dels som ett led i analysen av demokratins problem, dels som det viktigaste författningsspolitiska inslaget i sydstaternas ideologi. Den är ett exempel bland många på att en sär egen situation kastar nytt ljus över gamla frågeställningar; utan inspiration i sin tids spänning hade Calhoun icke nått det fördjupade perspektiv som gav hans huvudarbete värde även för framtiden.

Calhoun började sin politiska bana som anhängare av en stark unionsmakt. En klar åsiktsändring kom till synes då hans hemstat Syd-Carolina, sydstaten framför andra, år 1829 protesterade mot ett unionellt beslut om höjda tullsatser och vidtog åtgärder för att utträda ur unionen. I ett betänkande som avgavs av en kommitté inom Syd-Carolinas legislatur, men som i själva verket var författat av Calhoun, då vicepresident, antydde han för första gången sin uppfattning om förhållandet mellan folkstyrelse och majoritetsstyrelse. Främst anknöt argumentationen till teorier om delstaternas rättigheter gentemot unionen; härtill fogades emellertid allmänna satser om majoritetens och minoritetens inbördes ställning. "Ingen styrelse som är grundad på den nakna principen att majoriteten bör avgöra", heter det bland annat, "kan bevara friheten ens under en enda generation." Endast ge-

nom en form av vetorätt "kan effektivt skydd beredas minoriteten mot majoritetens förtryck". "Då betydande intressen bryter sig mot varandra måste man välja mellan en vetorätt som beskyddar dem och en militärmakt som genomdriver majoritetens krav." Jag skall icke stanna vid de skilda etapperna på vägen från dessa ansatser till utformandet av en mogen och sammanhängande, om också ohållbar teori, utan övergår till huvudarbetet, "A Disquisition on Government".

Människan är benägen att handla i sitt eget intresse, skriver Calhoun; han använder dock icke ordet intresse i samma tvetydiga mening som Bentham och utilitaristerna, enligt vilka intresset å ena sidan är viljan att nå materiella fördelar, å den andra alla tänkbara motiv för handlandet, utan avser med den refererade satsen blott att varje människa eller grupp av människor i stort sett hellre handlar till egen än till andras fördel. De styrande är liksom varje annan grupp inriktade på att tillgodose det egna intresset. För att hindra denna tendens att bli farlig för det stora flertalet krävs rösträtt, ty därmed överförs i princip makten till alla — styrande och styrda sammanfaller. I motsats till utilitaristerna sluter Calhoun emellertid icke från denna sats att rösträtten i och för sig är en garanti för en styrelse i allas intresse. Rösträtten är blott den första förutsättningen för en god styrelse. Ty, fortsätter Calhoun, i varje samhälle finns skilda intressegrupper, och var och en av dem söker utnyttja statsmakten för sin räkning. De grupper som når majoritet kommer att missbruka makten och styra mot minoritetens intresse; regering och representation blir blott agenter för majoriteten. "Alltså blir minoriteten tills vidare lika mycket en styrd och undertryckt del av be-

John Calhoun och demokratins problem

folkningen som den stora massan är det i en aristokrati och alla undersåtar i en monarki. Den enda skillnaden från denna synpunkt är att under en majoritetsstyrelse minoriteten kan bli majoritet och majoriteten minoritet genom rösträttens utövning . . . utan våld och revolution.”

Är då inte denna garanti tillräcklig för att tygla majoriteten? Nej, svarar Calhoun, en sådan ordning kan inte under någon längre tid upprätthållas, den blir endast ett provisorium, som inom kort upphävs av en strid utkämpad med våldsmedel, icke med röstsedlar. Den eller de riktningar som nått majoritet söker att trygga sitt välde med skilda medel. Partidisciplin införes, makten inom partiet koncentreras i enighetens intresse hos ett fåtal, hedersbevisningar och ämbeten ges åt anhängarna av styrelsen för att egga deras nit och säkra deras trohet. I realiteten kommer därför makten i staten att utövas av en majoritet inom majoriteten, och en minoritet blir alltså härskande. Sedan båda de stridande huvudriktningarna tillägnat sig dessa metoder blir kampen om makten — i praktiken förd av ett fåtal, ehuru den gäller allas öde — allt bittrare, och slutligen vädjar parterna till våldet, och experimentet med majoritetsstyrelse är till ända. Här som på andra punkter är det amerikanskt statsskick och partiväsen Calhoun tänker på, ehuru han aldrig direkt hänvisar till amerikanska förhållanden. Tydligt är också att han influeras av de traditionella föreställningarna om demokratins tendens att övergå i caesarism.

Utvägen ur svårigheten är enligt Calhoun att frångå den rena majoritetsprincipen, vad han kallar den numeriska majoritetens princip. Varje grupp eller intresse av någon betydelse måste erhålla ”antingen delaktighet i makten att besluta och tillämpa lagar eller vetorätt mot

deras ikraftträdande". Den numeriska majoriteten skall ersättas av, eller rättare kompletteras med, en "sammanstämmande majoritet" (concurrent majority). Denna metod beaktar att "samhället består av skilda och stridande intressen", den "klarlägger varje intresse genom dess majoritet eller annat lämpligt organ" och fastställer sålunda "hela samhällets uppfattning". Medan den numeriska majoritetens bärande grundsats i grunden är våldet, blir den sammanstämmande majoritetens resultat kompromissen; då intressegrupperna måste enas för att komma fram till ett positivt resultat uppstår "en disposition till harmoni", enhälligheten blir ett uttryck för verklig enighet, och man kan med skäl tala om en folkstyrelse.

För att bevisa den praktiska möjligheten av ett system med sammanstämmande majoritet drog Calhoun en rad paralleller. Han nämnde först juryn, där enhällighet krävdes, men där man likväl kom till resultat. Orsaken härtill var "den nödvändighet som förelåg för juryn att nå enhällighet för att komma fram till ett utslag; denna nödvändighet predisponerar medlemmarna att ansluta sig till en gemensam uppfattning". Han hänvisade också till den polska författningens liberum veto. Att Polen under århundraden kunnat bestå och blomstra vid en så extrem tillämpning av grundsatsen om sammanstämmande majoritet visade, skrev Calhoun, att denna grundsats var praktikabel; på svaga grunder hävdade han till och med att liberum veto icke bidragit till den polska statens upplösning. Ett tredje exempel fann han i det irokesiska förbundet av indianstammar, inom vilket varje stam ägde vetorätt gentemot vid förbundsmötena framlagda förslag. Slutligen åberopade han också, med vida mindre rätt, tribunatet i den romerska republiken och balanssystemet

John Calhoun och demokratins problem

i det brittiska statsskicket. Förståeligt nog nämnde han däremot inte att den första sammanslutningen av de från England frigjorda amerikanska kolonierna visat sig totalt ineffektiv just på grund av de skilda staternas självständighet gentemot förbundet.

Hur Calhoun tänkte sig utformandet av principen om samverkande majoritet har han inte närmare angivit i sitt arbete. Det klaraste uttrycket för hans tankegång föreligger i ett förslag i senaten av år 1850. Enligt detta skulle den unionella exekutivmakten uppdelas på två presidenter, en för Norden och en för Södern, med veto rätt mot varandra och mot kongressen. Beslut skulle alltså kunna komma till stånd endast då de båda stridande regionerna var eniga.

Calhouns författningspolitiska åskådning inrymmer även ett annat moment, som inte redovisas i huvudarbetet. En verklig demokrati, skrev han i anslutning till en i Södern härskande åskådning, är inte tänkbar utan slaveri. I denna tankegång ingick två faktorer: genom slaveriet, dvs. genom den lägsta folkgruppens totala uteslutande från statsstyrelsen, skulle motsättningarna av för gemenskapen farlig art omöjliggöras, och de vita skulle, enligt antikt mönster, få tillräckligt oberoende och tillräcklig fritid för att helt kunna ägna sig åt politik.

Från den för Calhoun aktuella synpunkten innebar hans lära dels den konsekvensen att Södern i förhållande till Norden faktiskt skulle kunna uppträda som en oberoende stat, dels att Södern på grund av slaveriet skulle kunna förena principerna om numerisk och om sammanstående majoritet: i Södern fanns inte de svårigheter som i fråga om unionen i dess helhet framtvungade tanken på vetorätt för det av majoriteten hotade minoritets-

intresset. Det tidsbestämda i Calhouns tankegång är sålunda uppenbart.

Är inte Calhouns teori blott en variant av de många antidemokratiska teorier som i en ståndsuppdelning, ett tvåkammersystem med skilda grunder för kamrarnas sammansättning, över huvud en speciell statsrättslig befogenhet för bestämda folkgrupper, sett en lösning av statskicketets problem? Synpunkten är riktig. Calhoun tillhör de författare som med rätt kan inräknas såväl bland demokratins motståndare som bland dess reformatorer. Men allt detta hindrar inte att han med skärpa fixerat ett av demokratins grundproblem och av detta skäl numera för många framstår som en av Amerikas främsta statsteoretiker.

Med det sagda är icke antytt att Calhouns teori skulle innefatta någon lösning av den diskuterade svårigheten. Tvärtom är det uppenbart att så icke är fallet. Hans förslag är först och främst generellt sett utförbart; i regel kan de "viktiga intressen" varom han talar icke särskiljas med sådan säkerhet att det är tänkbart att åt varje intresse ge en självständig ställning i statsskicket och därmed en vetorätt. Principiellt mera väsentligt är att förslaget i själva verket riktar sig icke blott mot majoritetsstyrelsen, utan också mot folkstyrelsen; att ge vetorätt åt en eller flera minoriteter innebär helt enkelt att folkstyrelsen ersättes med minoritetsstyrelse. Både i sin klara analys och sitt oklara positiva ställningstagande är Calhouns tankegång betingad av den säregna situation ur vilken den framgick och kan icke användas som program för demokratins reformering.

Dessa svagheter hos Calhoun behövde icke i och för sig leda till att hans insats blev utan betydelse för debatt

John Calhoun och demokratins problem

och handling. Idéhistorien överflödar av tänkare som trots de grövsta tankefel starkt påverkat utvecklingen; inför författare som Rousseau, Bentham och Marx, vilka inspirerat författningar och revolutioner, är man snarare benägen att påstå att en ideologs betydelse står i direkt proportion till hans tankeförvirring. Men den rörelse för vilken Calhoun var den store aposteln blev snabbt och definitivt besegrad. Om general Pickett lyckats bryta Nordens linjer vid Gettysburg, hade måhända Calhoun framstått som den andlige fadern till en stor ny nation; då Lees trupper retirerade till Virginia blev Calhoun en excentrisk företrädare för en misslyckad revolt.

En blick på modernt statsliv visar dock att synpunkter av Calhouns typ på ett konkret sätt gjort sig gällande inom demokratin. Självfallet har detta varit förhållandet vid uppbyggandet av skilda federationer. Då det gäller att utskifta makten mellan förbund och delstater söker man ständigt en lösning som åt delstaterna reserverar vissa befogenheter och som över huvud beskär unionsmajoritetens makt; här kan med fog talas om ett slags sammanstämmande majoritet som erforderlig för vissa beslut. Vid försöken att säkra tolerans och fredlig sammanlevnad mellan nationella och religiösa grupper är situationen densamma. Som ett exempel, vilket nära nog ter sig som en tillämpning av Calhouns teori, kan jag nämna det brittiska förslaget av år 1947 om att i indiska provinser med blandad hinduisk och mohammedansk befolkning majoritet inom vardera av de båda religiösa grupperna skulle krävas för beslut i alla ämnen av betydelse på detta område. Ett annat exempel, icke mindre intressant därför att man handlar halvt omedvetet och utan att fixera några grundsatser, erbjuder Calhouns eget land och den repre-

sentativa församling över vilken han presiderade i förhållande till den region för vars intressen han var målsmannen framför andra. Den amerikanska senaten är en av de representationer där debatten är helt fri. Detta har gjort det möjligt för sydstatssenatorerna att i fall efter fall hindra antagandet av unionella lagar som syftar att begränsa de vitas ohämmade välde i Södern; genom obstruktion, dvs. helt enkelt genom att tala i oändlighet, gör man beslut omöjliga. Att denna ordning hittills bevarats sammanhänger med känslan att sådana lagar är riskabla som inom Söderns opinion möter ett motstånd av extrem hårdhet. Sydstatssenatorernas obeskurna talerätt är alltså en svag ersättning för den av Calhoun hävdade vetorätten.

Det vore lätt att mångfaldiga dessa illustrationer. Av större vikt är att påpeka att hela det problemkomplex som Calhoun utgår från under senare tid fått ny aktualitet. Längre växlade i demokratierna makten mellan skilda majoriteter, och genom detta rotationssystem tillförsäkrades varje riktning av betydelse åtminstone temporärt en andel av statsmakten. Ett sådant läge som Calhoun befarade eller snarare trodde sig konstatera framstod som avlägset eller överkligt, och hela denna sida av demokratins problem blev därför föga beaktad. Växlingens och förändringens princip är nu hotad, i en rad länder yppar sig möjligheten till en majoritet i permanens och därmed folkstyrelsens tillbakaträngande av majoritetsstyrelsen. Bakom detta ligger, som var och en inser, en accentuering av de ekonomiskt-sociala motsättningsarnas roll och därmed en tendens hos de politiska riktningarna att förvandlas till lika fasta och av medlemmarnas samhällliga situation betingade kadrer som na-

John Calhoun och demokratins problem

tionella eller religiösa grupper. Diskussionen kring demokratin har därmed fått en ny inriktning. Nödvändigheten av ömsesidiga eftergifter, av uppgörelser och kompromisser framhävs av folkstyrelsens försvarare. Det är betecknande att dessa synpunkter i vårt land betonats icke främst av genombrottstidens män, Karl Staaff och Hjalmar Branting, utan av den andra generationens socialdemokratiska ledare Per Albin Hansson.

Även mera specifika hjälpmedel har föreslagits. Man har talat om samregeringens förmåga att framtvinga ett ömsesidigt hänsynstagande, om folkomröstningen som en form för demokratisk självkontroll, om behovet av en politisk upplysning som försvagar tendensen till ett oreflekerat ställningstagande i anknytning till sociala pro-
veniens och social ställning. I huvudsak måste vi likväl, utan att vika för pessimism, falla tillbaka på den mest allmänna och resignerade av tankegångar: att människor med god vilja skall samverka för att demokratin, enligt våra värderingar den bästa, enligt våra insikter den svåraste av alla statsformer, skall kunna bestå.

(DN 21 o. 23 mars 1948.)

DEN POLITISKA ELITEN

Talet om en politisk elit blev modernt genom fascismen. I dess åskådning intog den s. k. elitteorin en framträdande plats. Negativt innebar denna teori en kritik av demokratin, som beskylldes för att sätta demagogen, den fackliga inkompetensen, korruptionen och karriärismen i högsätet. Positivt innebar den i sin populära form att de bästa skulle styra och att fascisterna var de bästa. Motiveringen för denna uppfattning var föga utformad. Såväl fascismen som nationalsocialismen — den senare övertog i stort sett fascismens elitföreställningar — förklarade sig i mystiska och metafysiska ordasätt representera statens eller nationens egentliga vilja; deras plikt var att hos hela folket göra denna vilja, som hos alla förelåg som ett anlag eller en tendens, utvecklad och medveten. I högsta potens förelåg den "riktiga" viljan hos ledarna, Mussolini och Hitler, och elitföreställningarna koncentrerades därför i en personlig ledarkult. De egenskaper som sades känneteckna eliten passade rörelsernas nationalistiska målsättning; man talade icke om intelligens, måttfullhet och fördragsamhet, utan om fast vilja, mod, hängivenhet, hårdhet och kraft. Eliten påstods i första rummet vara moralisk, men den moral som ansågs uppbara

Den politiska eliten

den betecknade en total brytning med inom kristendomen, humanismen och demokratin gängse värderingar.

Någon gång gjordes litet mera subtila försök att göra elitteorin till ett stöd för fascismen. Den italienske vetenskapsmannen Gini fann en utgångspunkt i tanken på det politiska viljandets skilda intensitet inom olika grupper. Inom demokratin blev denna skillnad, hävdade han, icke alls uppmärksammas: en ointresserad, genom propaganda eller påtryckning mödosamt framlockad väljare hade samma andel i statsmakten som den passionerade, vilken var beredd att offra allt för sin övertygelse. Genom revolutionen, närmast den fascistiska revolutionen, skapades en annan och mera rationell mätare av det politiska inflytandet: viljornas intensitet, icke deras antal, fällde utslaget. Fascisternas rätt till makten bevisades sålunda genom att de, till stor del med våld eller i varje fall med illegala medel, förskaffat sig den. Svagheten i tankegången låg däri att den följdriktigt måste leda till att val och omröstningar ersattes av revolutioner och att dessa ur Ginis synpunkt icke rimligen kunde vara likvärdiga som bevis på viljekraft. Bland annat var det oändligt mycket svårare att revoltera under den hårda fascistiska diktaturen än det varit i den italienska demokrati som Mussolini lyckades störta.

Den fascistiska elitteorins ursprung kan naturligtvis ledas tillbaka hur långt som helst. Det är tillräckligt att erinra om att Platons tanke på en politiskt härskande klass, uppfostrad för sitt kall och levande i förnäm isolering, gång på gång väcks till nytt liv av doktrinärer och fantaster. Det intressanta är emellertid att fascismen vid utformningen av sin speciella uppfattning utgick från ett par teoretiker vilkas elitföreställningar hade

mycket litet att göra med den mera banala platonska tankegången, ja, i väsentliga punkter kan fattas som en reaktion mot denna. Jag åsyftar italienaren Mosca och fransmannen Pareto.

Mosca skrev sin ryktbara bok om "den styrande klassen" redan i mitten av 1880-talet. Dess huvudtankar kan sammanfattas i några få ord. Oberoende av statsformer och samhällsförhållanden är det alltid en fåtalig grupp, en styrande klass, som innehar den politiska makten. Den stora massan är likgiltig eller saknar i varje fall initiativ, en minoritet av viljekraftiga och målmedvetna blir därför i realiteten härskande, vare sig statsskicket formellt är ett envælde eller en demokrati. Pareto utvecklade vid sekelskiftet ytterligare denna uppfattning. Han underströk att varje styrande klass, varje elit, genom en blandning av hårdhet och böjlighet måste uppehålla sitt välde; särskilt genom att maktviljan slappnar, genom att idéer om tolerans och uppgörelser vinner insteg hotas varje elit av att vräkas från sin ställning genom en mera handlingskraftig och hänsynslös grupp. Eliten måste emellertid, för att säkra sin position, förse massan med lämpliga illusioner och alltså bygga icke blott på våldet, utan även på samtycket. Till stor del är Paretos framställning en modernisering av Machiavellis bok om fursten: Pareto vänder sig till de styrande, till eliten, på samma sätt som Machiavelli till den enväldige renässansfursten. Än klarare än Mosca utvecklar Pareto sin huvudtanke: i grunden förblir allt detsamma, hur än styrelseformer och eliter skiftar, ty den stora massan behärskas och utnyttjas alltid av ett fåtal; eliternas kretslopp är lika trist och meningslöst som stjärnornas.

Denna elitteori, som i princip tar avstånd från all

Den politiska eliten

värdesättning och i politiken ser blott ett tomt spel mellan härskare och pretendenter, präglar i mycket den fascistiska tankegången. De försök till moralisk legitimering från fascismens sida som nyss berördes ter sig därför som en sekundär sak. Mussolini och andra ledare gled ständigt mellan den mera exklusiva och objektiva och den mera banala och subjektiva elitanken: än betecknades fascismen som en elit därför att den härskade, än sades den böra härskas därför att den företrädde eliten. Särskilt Mussolini, för vilken nihilismen hade en romantisk charm, kunde i ödsliga formuleringar mäta sig med den beundrade Pareto. Och i detaljerna är påverkningarna uppenbara: det gällde för eliten att styra genom "våld och samtycke", att ge massan de primitiva föreställningar den behövde, att mata folket med bröd, skådespel och idéer. I denna form blev elitteorin ett av uttrycken för fascismens antiintellektualism.

Ett kuriosum är att väl fransmannen Pareto men icke italienaren Mosca av fascisterna ärades som ideologisk föregångsman. Pareto hade nämligen vid flera tillfällen uttalat sig välvilligt om den unga fascismen (han dog några månader efter marschen mot Rom); Mosca där emot, före Mussolinis seger utnämnd till senator, hörde till den lilla grupp av oförsonliga som ännu omkring 1930 i parlamentet vågade opponera mot regimens förslag. Vid en rad samtal med Mosca kunde jag observera hur humanistens förakt för fascismen bröt sig mot vetenskapsmannens ambition; hans ton blev särskilt bitter då han talade om att fascisterna tillägnat sig och förvrängt hans elitteori, men givit Pareto äran av upptäckten.

Moscas och än mera Paretos teorier måste i sin tur ses mot bakgrunden av den Hegel—Marxiska historie-

uppfattningen. Enligt både Hegel och Marx förlöpte utvecklingen i dialektiskt bestämda etapper mot ett högt mål. För Marx framstod produktionsformernas förändring såsom det centrala i framsteget, och de klasser vilka i tur och ordning uppbar nya produktionsformer blev härigenom också efter hand innehavare av den politiska makten. Om någon elitteori i mera egentlig mening är här visserligen icke tal, ty en härskande klass antas representera hela samhällets intressen och idéer, tills den efter en omläggning av produktionssystemet ersättes av en annan härskande klass. Men de stora regimförändringarna förutsätts utgöra framsteg, och demokratin tänkes vara ett medel för den sista klassen, proletariatet, att nå makten och att förverkliga det klasslösa samhället. Mot detta försök att ge historien en mening och ett mål utgör elitteorin, särskilt sådan Pareto utlägger den, en reaktion. Den anser sig visa att förändringarna icke innebär förbättringar, att realiteten förblir densamma trots formernas växling och att alltså i grunden all reformsträvan på det politiska området är utopism. Det är sålunda ingen tillfällighet att en rörelse med så tydligt reaktionära tendenser som fascismen ställt upp Paretos elitteori mot Marx' klassteori och överhuvud Paretos nihilism mot Marx' framstegstro.

Även ur Marx' skola har emellertid teorier framgått som i mycket erinrar om den fascistiska elitteorin. Mest egenartad är Sorels lära, en blandning, om man så vill, av Marx och Pareto. Liksom hos Marx förklaras klasskampen, i vår tid kampen mellan borgare och proletärer, vara det väsentliga i historien. Liksom hos Pareto anses politiken vara ett spel för karriärister utan moral. Sorels lösning blir att klasskampen måste föras med yt-

Den politiska eliten

tersta iver, men att dess mål icke är att erövra makten, utan att stimulera moralen; inom båda de stridande klasserna bör en moralisk elit verka för att striden blir hård, hederlig och meningslös, det vill säga blott tjäna till egelse för de stridande. I större eller mindre anslutning till Sorel har en rad syndikalister dels velat förlägga klasskampen utanför politiken, dels hävdad den entusiastiska, modiga och uppoffrande elitens betydelse i denna kamp. Från syndikalistiskt håll har man också fått försök att visa att inom politiken en aktiv minoritet, kännetecknad av moraliskt mindervärdiga egenskaper — kompromisslust, feghet, tillgänglighet för korrupcion — spelar den avgörande rollen; i viss mån ett uttryck för denna tankegång är Robert Michels berömda arbete om politiska partier. Det centrala för hela denna syndikalistiska idékrets är att politiken, liksom köpenskapen, anses gynna det skickliga och tarvliga fåtalet, medan den direkta aktionen på arbetsmarknaden, liksom kriget, uppbäres av och tillika fostrar en elit, en minoritet med offervilja och ädelt förakt för små framgångar.

Mera direkt och exklusivt anknuten till Marx är vad man kan kalla kommunismens elitteori. Marx utgår från att en klass formas då en ny produktionsform blir förhärskande. Proletariatet är den klass som representerar den industriella produktionen och med dess dominans är kallad till seger. Men Marx anser sig kunna fastställa att en viss tidsutdräkt uppstår mellan skapandet av de materiella förutsättningarna för en klass och framträdandet av denna klass; proletariatet blir, för att uttrycka saken enklare, en klass först då medlemmarna är medvetna om sin gemenskap och redo att handla i överensstämmelse med detta medvetande. På ett tidigare stadium

finns, enligt kommunismens terminologi, dels klassmedvetna, dels icke klassmedvetna proletärer. De förra, som representerar hela klassens framtida uppfattning, är naturligtvis skickade att ta ledningen. Detta sker genom det kommunistiska partiet, som i dag tänker vad hela arbetarklassen tänker i morgon och vars diktatur alltså innebär blott en förkortning av en i och för sig ofrånkomlig utveckling. Såsom eliten inom arbetarklassen är följaktligen kommunisterna berättigade att härska.

Likheterna respektive olikheterna mellan de nu berörda elitbegreppen är uppenbara och behöver därför icke närmare diskuteras. Betonas bör endast att diktaturriktningarnas elitbegrepp till stor del sammanfaller: det gäller att tro på något som antas vara en kollektiv enhets — statens, folkets eller klassens — vilja och att genom lydnad mot en ledare, intolerans mot oliktankande, hängivenhet och hårdhet visa styrkan hos denna tro.

Huvudpunkterna i debatten kring elitbegreppet är härmed berörda. I det följande skall frågan om elitens — i meningen den styrande klassens — karaktär under skilda regimer diskuteras.

*

Kan man tala om en politisk elit i den värderingsfria betydelsen av en styrande klass? Till en viss grad är detta utan tvivel möjligt. Ingen bestrider att under alla statsskick, auktoritära likaväl som demokratiska, vissa grupper inom folket intar en politiskt ledande ställning, dels genom innehav av politiska poster i stat och kommun, dels genom aktivt arbete inom partier eller andra politiskt verksamma organisationer. Uttrycket styrande *klass* för dessa grupper är visserligen icke alldeles lämp-

Den politiska eliten

ligt, ty ordet klass för tanken på en genom likartade levnadsvillkor och levnadsvanor bestämd socialgrupp. Det kan också invändas att begreppet styrande klass är ytterst vagt, att man kan inskränka och utvidga begreppets användning efter behag. Dessa reservationer hindrar inte att en del utvecklingslinjer kan fastställas i fråga om förskjutningarna inom de grupper som här betecknas som den politiska eliten.

Äldre tiders envälden och aristokratiska regimer är i detta sammanhang av mindre intresse. Någon politisk elit i mera egentlig mening fanns icke, eftersom den politiska verksamheten helt ingick i den civila och militära administrationen. Först med det representativa, mer eller mindre fullständigt demokratiska systemet träder problemet i förgrunden.

I den vetenskapliga litteraturen har detta problem främst behandlats ur en begränsad synpunkt. Man har i detalj fastställt det i och för sig självklara förhållandet att den allmänna demokratiseringen lett till en social demokratisering av regeringen och riksdagen och särskilt att arbetarpartierna i skilda länder i stor utsträckning till politiska företrädare valt personer som tillhör eller åtminstone tillhört kroppsarbetarklassen. Främst har sådana studier bedrivits i England; Laski har exempelvis skrivit om kabinettets sociala sammansättning under skilda tider, och Thomas har skildrat utvecklingen av underhusets sociala struktur; i Sverige märkes liknande, ytterst ingående undersökningar, som företagits under Brusewitz' ledning. I fråga om de moderna diktaturerna har några få liknande skrifter publicerats. De visar att den styrande klassen i det fascistiska Italien och det nazistiska Tyskland främst rekryterades ur de medelklassgrupper som

från början var det segrande partiets starkaste stöd. Även i den ryska diktaturens statsledning var medelklassen ursprungligen starkt representerad — trots den marxistiska parollen om att arbetarklassens befrielse måste bli dess eget verk —, och sedermera har en tydlig tendens till självrekrytering framträtt inom den speciella klass som bildas av den kommunistiska stats- och partibyråkratin. En annan typ av studier behandlar urvalet av ledare och ledarnas ställning inom skilda politiska partier. Michels klassiska bok om partiväsendet visar framför allt tendensen till oligarki, till bossvälde, inom de moderna partierna, enkannerligen den tyska socialdemokratien före det första världskriget. Av intresse i detta sammanhang är den särskilt av Max Weber preciserade slutsatsen att den extrema radikalismen inom arbetarpartierna i regel företrädes av till medelklassen hörande intellektuella, medan de arbetarmassor till vilka partierna vädjar i gemen intar en mera moderat ståndpunkt.

En mera generell fråga skall här i största korthet beröras: elitens karaktär inom den äldre, utpräglad liberala staten, respektive i den moderna stat som präglas av vissa riktningars strävan efter en fullständig samhällelig reorganisation.

Det bästa, det idealtypiska exemplet på en liberal regim med allt starkare demokratiskt inslag är England under senare delen av 1800-talet. I huvudsak stred två partier, konservativa och liberala, om makten; båda partierna stod på liberalismens grund och eftersträvade icke någon större social omläggning, i stor utsträckning var deras politik en politik från fall till fall, utan vidlyftigare principprogram och ideologier i stor stil. För den politiska eliten under detta system var kanske främst utmärkande

Den politiska eliten

att den till ojämförligt största delen rekryterades ur socialgrupper som för sin utkomst icke var beroende av politisk verksamhet. Detta innebär icke att endast personer med arbetsfri inkomst ägnade sig åt politik; många av de ledande statsmännen var tillika advokater, affärsmän, industriidkare eller aktivt verksamma godsägare. Det innebär å andra sidan icke att yrkespolitikern saknades; tvärtom betraktade många politiken som sitt enda eller huvudsakliga yrke, men deras sociala och ekonomiska position bestämdes i stort sett icke av den politiska framgången. Den väsentliga kvalifikationen för politiskt arbete ansågs vara gott omdöme, redbarhet och förmåga att snabbt sätta sig in i konkreta frågor. Då skillnaden mellan partierna i grunden var ringa, förekom ofta att en person övergick från ett parti till ett annat. Partiorganisationerna spelade, i jämförelse med nutida förhållanden, en ytterst underordnad roll. Även om de flesta valmän stabilt röstade på ett visst parti, tog så pass många ställning från fall till fall att omkastningar i maktställningen var vanliga; härtill bidrog naturligtvis i hög grad systemet med majoritetsval.

Som ett slags rationalisering av denna ordning kan man beteckna de synpunkter på den liberala demokratin som framfördes av James och John Stuart Mill. Den förre talade om att medelklassen borde styra och att denna klass i praktiken alltid blev den styrande klassen i en demokrati, ty den representerade den riktiga medelvägen och kunde genom sina större insikter leda arbetarklassen. J. S. Mill förklarade att i striden mellan olika klassintressen hade en opartiskt dömande utanför klasserna stående elit att fälla utslaget; han tvivlade icke på dess förmåga att göra sin mening gällande. Båda utgick

i detta sammanhang från att den bestående ordningen i stort sett skulle bevaras, att klasskillnaderna var ofrånkomliga, att styrelsen snarare skulle förvalta än omdana. Den politiska verksamheten framstod närmast som ett medel att åstadkomma en god förvaltning.

Den liberala amerikanska demokratin tedde sig under denna tid i väsentliga hänseenden som ett undantag. Av olika skäl, främst kanske det oerhörda antal tjänster som direkt eller indirekt besattes genom val, blev en fast organisation av den politiska verksamheten på ett tidigt stadium genomförd. Yrkespolitikerna inom de båda stora partierna dominerade, och deras ställning var en helt annan än i England. De tillhörde endast i undantagsfall de välställda folkgrupperna, deras sociala och ekonomiska ställning berodde på deras politiska insatser, den politiska eliten var på många håll ur andra än politiska synpunkter nära nog en pariaskast. En parlamentsplats och till och med ett mindre politiskt förtroendeuppdrag var en eftersökt sak för den engelske gentlemannen, medan hans kollega i U. S. A. merendels betraktade politiken som ett smutsigt och ovärdigt yrke. Partitroheten var väsentlig, ty de fasta organisationerna var absolut beroende av stark sammanhållning i strävandet att vinna sitt egentliga mål, statstjänsterna. Att detta system, trots inslagen av korrupktion och uppenbar vanskötsel, någorlunda kunde fungera beror uppenbarligen på att politiken hade så begränsad betydelse. Statsverksamheten var ringa, utrikespolitiska komplikationer sällsynta. Den stora massan av medborgare deltog — utom i kritiska situationer — inte i valen, eftersom deras ställning så ringa påverkades av utgången. Och vid de viktigaste valen, presidentvalen, såg sig partiorganisationerna i regel tvungna att fram-

Den politiska eliten

föra framstående män som kunde locka väljare från alla klasser och regioner.

Med liberalismens tillbakaträngande och uppkomsten av partier som arbetar på en stor social eller nationell omvandling får den politiska eliten, särskilt vad dessa partier beträffar, en annan karaktär. Fasta politiska organisationer byggs upp, liksom i U. S. A. på 1800-talet, men dessa organisationer får en vida större omfattning och en helt annan programmatisk inriktning. I allt högre grad skötes politiken av personer som helt ägnar sig åt detta yrke och vilkas ställning alltigenom är beroende av denna verksamhet. Den förnämsta kvalifikationsgrunden blir, och måste bli, ovillkorlig anslutning till partiets åsikter, ty syftet är icke i första rummet att förvalta det bestående, utan att införa en ny samhällsordning. Ledningens makt tenderar att växa: endast den kan i detalj precisera partiets syften, och av den är hela den politiska eliten, just genom sin karaktär av en rent politisk elit, beroende.

Den antydda förändringen kan studeras hos en rad partier som lojalt verkar inom demokratins ram, särskilt naturligtvis de socialistiska och de religiöst bestämda partierna. Någon sociologisk undersökning av större räckvidd på detta område finns emellertid inte. Av särskilt intresse vore att fastställa i vad mån de ledande inom skilda partier och andra organisationer är helt beroende av sin politiska verksamhet samt förbindelsen mellan eliterna och de massor i vilkas namn de talar. Ofta skapas så fasta organisatoriska kadrer att ett fåtal ledare i praktiken kan företräda väldiga grupper, som har en ytterst vag uppfattning om ledarnas verksamhet och vilkas intresse för politiska specialproblem är minimalt; ledningen

Idéhistoria

får i realiteten en nära nog obegränsad och permanent fullmakt att handla. Hur många är det, exempelvis, som i ett svenskt samhälle deltar i fackföreningsmöten, partinomineringar, val av lokala partiledningar? Efter allt att döma ett litet fåtal; demokratin innebär ingen stadig aktivitet från den stora massans sida.

Med de kommunistiska eller nationella diktaturernas upprättande når denna utveckling sin kulmen. Och tillika kommer man tillbaka till den fusion av eliter som kännetecknade tidigare envälden och aristokratier. Ja, fusionen blir här än mera fullständig, ty även den ekonomiska verksamheten blir en politikens, en det härskande partiets angelägenhet. En amerikansk författare, Burnham, har velat se alla samtida diktaturer ur en viss för elitproblemet väsentlig synpunkt: de innebär i själva verket, säger han, industriledarnas, direktörernas revolution; det är direktörsklassen som överallt är kallad att härska, och diktaturerna är de första klara bevisen härför. Men rimligare är att i diktaturerna se de politiska eliternas totala seger — samhällets fullständiga politisering.

(DN 27 o. 29 dec. 1946.)

NAZISMENS SOCIALA URSPRUNG

Vid några studiebesök i Kiel för omkring tio år sedan sammanträffade jag ofta med *Rudolf Heberle*, docent i sociologi vid universitetet. Heberle och hans kolleger kunde själva tjänstgöra som objekt för studium av de tyska vetenskapsmännens ställning under nazismen. Mot-sättningen mellan åsikt och uppträdande var total. Heberle själv hatade nazismen, men tillhörde SA och var ibland iförd dess förhatliga uniform, då han halvt viskande berättade om nazismens illgärningar. Just på grund av sin antinazism måste han, enligt vad han förklarade, tillhöra SA; de universitetsmän vilkas lojalitet mot nazismen var notorisk, slapp däremot att ingå i SA och att slösa bort sin fritid på marscher och exercis. Heberle var sysselsatt med en undersökning av nazismens sociala ursprung, men räknade icke med att kunna publicera den; det bjöd honom alltför mycket emot att i framställningen smyga in de uttryck för ett sant nationellt sinnelag utan vilka det var otänkbart att få en politisk bok utgiven i Hitlers Tyskland. Hans kolleger uppträdde på liknande sätt. Universitetets professor valde enhälligt en nazistisk rektor. På min fråga till de antinazister som härvid medverkat varför de deklarerat sin anslutning till den nya

regimen svarades att jag måste förstå det tryck för vilket de varit utsatta; en nejröst betydde avsättning, prygel, förpassning till koncentrationsläger, elände för familjen. I stort sett tror jag att Heberle och hans kamrater var ärliga och uppriktiga, och jag anser det högst tvivelaktigt om jag själv och mina kolleger skulle ha uppträtt mera heroiskt i en liknande situation. Den dominerande känslan inför dessa tyska forskare var en blandning av medlidande och äckel.

Den bok Heberle talade om har nu kommit ut. Utgivningsort och utgivningsår är emellertid icke Kiel, 1936, utan Baton Rouge, Louisiana, 1945. Heberle kom nämligen ett år före kriget till U. S. A. och blev professor i sociologi vid Louisianas statsuniversitet. Hans arbete har en mycket allmän titel (*From democracy to nazism*, Louisiana University Press), men det behandlar huvudsakligen nazismens framväxt i den preussiska provinsen Schleswig-Holstein. Det är såvitt bekant det första större vetenskapliga arbetet om nazismens sociala ursprung. Detta innebär icke att boken ger nya och överraskande perspektiv på nazismen. Men den klarlägger och utreder i detalj vissa fakta rörande nazismens framväxt och är därigenom ägnad att definitivt skingra en rad allmänt omfattade vanföreställningar om tyska folkets reaktion under de avgörande åren 1930—1933.

Den nationalsocialistiska rörelsen var från början, såsom Heberle betonar, en psykologiskt bestämd rörelse, som främst framträdde i de större städerna. Dess anhängare kom från "alla samhällsklasser, från dem som av ett eller annat skäl misslyckats i sina affärer eller i sitt yrke, som hade förlorat sin sociala ställning eller var i fara att förlora den". Nazismen var, för att begagna den beteck-

Nazismens sociala ursprung

ning Barrès gjort ryktbar, en rörelse för "les déracinés", för dem som förlorat sina rötter, sin fasta punkt i samhället. Detta andliga bottenskikt, som kallade sig elit, lyckades på fjorton år nå makten genom en propaganda som hänsynslöst utnyttjade konjunkturen och systematiskt vädjade till skilda folkgruppers tillfälliga intressen. De närmaste historiska parallellerna är kretsen kring Napoleon III under åren före statskuppen 1851 och den boulangistiska rörelsen i Frankrike på 1880-talet. Något speciellt "preussiskt" fanns det icke i den tidiga nazismen; anmärkningsvärt få preussare tillhörde från början rörelsen, och denna vann länge sina största framgångar, utanför Preussen, såsom i Thüringen och det bayerska Franken. Det preussiska inslaget, som för övrigt ofta över-skattats, kom senare och gällde vissa moment i den nationella ideologin.

Nazismens första blomstring ägde rum under den ekonomiska krisen strax efter kriget; kulminationen betecknas av Hitlers totalt misslyckade försök till statskupp i Bayern i november 1923. Under de följande årens goda konjunkturer försvann nazismen praktiskt taget ur tysk politik. Den nya uppgångsperioden sammanfaller med den ekonomiska krisen i slutet av 1920-talet, och segern vanns i början av 1933 några månader efter det denna kris passerat sin höjdpunkt.

Detta för förståendet av nazismen avgörande perspektiv får sin konkreta bakgrund i Heberles arbete. Det leder bl. a. till slutsatsen att den nationella linjen icke var bestämmande för nazismens framgång. Tyskarna var efter all sannolikhet lika nationella år 1928 som år 1932. Att de 1928 var likgiltiga för nazismen, medan de 1932 till nära fyrtio procent röstade för den berodde på den kris

som utbröt 1929 och ständigt förvärrades; en stor del av tyskarna var i sitt missnöje och sin förtvivlan beredda att låta den politiskt oprövade, hämningslöst agiterande nazismen göra ett försök. Nazismen blev massrörelse och blev därmed sociologiskt bestämd, den blev ett organ för de missnöjda grupperna, icke längre blott för de misslyckade individerna. Betydande framgångar vanns i städerna bland dem som förut röstat med olika borgerliga partier; främst erövrades medelklassen — handlande, kontorsfolk, hantverkare — i någon mån kom också understöd dels från adeln, rikedomerna och bildningen, dels ehuru i än mindre grad, ifrån arbetarklassen. Men de största triumferna firade rörelsen på landsbygden. Medelklassen bland jordbrukarna var den grupp som blev tungan på vågen. Bland godsägarna och de förmögna bönderna var anslutningen liten, likaså bland jordbruksarbetarna. Det understöd som vanns var emellertid icke tillräckligt för att nå majoriteten; vid det sista fria valet under republiken röstade över tre femtedelar av det tyska folket mot Hitler, och denne kunde bli diktator endast tack vare regeringsbildningen i koalition med de tysk-nationella och den härpå följande, med statsapparatusens hjälp utövade terrorn.

I detalj klarlägger Heberle denna utveckling i Schleswig-Holstein, ett av de områden som visade de högsta nazistiska röstsiffrorna; vid valet i juli 1932 uppnådde nazismen i denna provins 64 procent av rösterna på landsbygden, mot 45 procent i städerna. Genom en rad korrelationsberäkningar visas att den partipolitiska skiktningen följde de sociala linjer som ovan angivits. Bönderna, som under republikens första tid i stor utsträckning slutit sig till partier med allmänt liberal inriktning — demokra-

Nazismens sociala ursprung

terna, tyska folkpartiet —, övergick i början av 1930-talet i massa till nazismen. Detta berodde naturligtvis inte, såsom också Heberle understryker, på någon nationell väckelse, ej heller på någon längtan efter diktatur — om en sådan talade icke nazismens agitatorer —, utan på förhoppningar om ekonomiska fördelar genom nazismen, särskilt högre jordbrukstullar och lägre räntor. Vad man önskade var större inkomster, vad man uppnådde var diktatur, total ofrihet, krig och ekonomisk katastrof.

Den i sina huvuddrag otvivelaktigt riktiga bild som Heberles arbete ger är alltså denna. En grupp som genom missanpassning förlorat alla hämningar och all moralisk hållning lyckas genom en till alla missnöjda vädjande propaganda nå en stark politisk maktställning, ehuru icke majoritet. Då den därefter genom intriger och kupper upprättat diktaturen genomför den i stor utsträckning en politik av helt annan art än den tidigare propagerade. De av sociala orsaker missnöjda blir, förenklat uttryckt, fångar hos de personligen misslyckade: minoriteten av terrorister tar hem spelet. Endast de som levat under detta tyranni kan, slutar Heberle, ”verkligen förstå hur efter hand alla oppositionella åtgärder kommer att synas omöjliga eller åtminstone meningslösa; hur i en atmosfär av skrämsel, hopplös resignation och självbedrägliga kompromisser den stora massan underkastade sig den aktiva och fanatiska minoritetens välde”.

(DN 4 okt. 1946.)

IDÉER OCH UTRIKESPOLITIK

Under de senaste årtiondenas internationella konflikter har det i Sverige, liksom i åtskilliga andra länder, hört till god ton att varna för ideologisk utrikespolitik. Man menar härmed att vi inte skall låta oss bestämmas av sympatier för vissa politiska eller sociala system i utlandet, ja, att vi helst inte skall hysa några sådana sympatier. Från 1933, då Hitler kom till makten, fram till 1943, då nazismens expansion kulminerade, avsågs i realiteten att vår avsky för nazismen inte fick ta sig uttryck i handlingar eller ord som riskerade vårt goda förhållande till denna maktfaktor. Då nazismens förestående undergång blev uppenbar förbyttes denna paroll i den motsatta, det blev korrekt, till och med det enda korrekta, att kritisera och inta en fast hållning mot de regimer vilkas dom redan avkunnats av Englands, Rysslands och U. S. A:s segrande arméer. Nu har den gamla parollen åter kommit till heders. Dess reella innebörd är att vi inte skall bry oss om skillnaden mellan demokrati och diktatur, mellan humanitet och terrorism. Allt sådant är ideologi, och vi står över ideologierna. I dessa sammanhang används alltid det nedsättande ordet ideologi; hela sättet att resonera bleve omöjligt om man i stället begagnade det mera objektiva ordet idé.

Idéer och utrikespolitik

Till genren hör påståendet att det är något nytt med ideologiska överväganden i utrikespolitiken, att alltså folk inte tidigare påverkats av sådana över statsgränserna spridda föreställningar. Det är en ovanligt grov förvanskning av fakta. Uppfattningar av den typ det här gäller har alltid varit verksamma i historien. Thukydidens beskriver hur under striderna mellan Sparta och Aten folken i de hellenska småstaterna splittrades genom sympatier för det demokratiska Aten och det auktoritära Sparta. ”I varje stad sökte ledarna av de demokratiska och oligarkiska partierna att införa atenarna, respektive spartanerna . . . Partiets band var starkare än blodets band.” Sådana socialt och inrikespolitiskt bestämda skiljelinjer har ständigt framträtt i samband med internationella motsättningar. Andra idéer har likaledes varit verksamma. Det är tillräckligt att peka på religions- och nationalitetsidéerna. Endast sällan har sådana idéer varit enbart bestämmande, men de har spelat en viktig roll. Hur kritiskt och realistiskt man än vill bedöma Gustav Adolf, är det ostridigt att tanken på den lutherska trons bevarande hörde till de motiv som drev honom till det tyska fälttåget. Då de engelska statsmännen understödde nationalitetsrörelserna i Europa i mitten av 1800-talet var de idéer som de delade med sina folk och med framstegsmännen i världen en av de krafter som drev dem att handla — de av frihetstankarna hotade staternas ledare angrep de ”ideologiska” synpunkterna med samma oreflekterade säkerhet som hundra år senare våra svenska utrikesministrar.

De tankar och känslor varom här är fråga — tro på världsomfattande idéer, vilja att hjälpa nödställda och undertryckta människor i andra länder — är vår kulturs ära. Vi kan inte som vildar i det kollektiv i vilket vi

Idéhistoria

lever se det enda värdefulla, det enda verkliga och väsentliga. Då vi tänker på fosterlandet är det inte bara jorden och människorna — den linjen är nazisternas, återfallet i barbari. "Fäderneslandet", skrev Thorild, "betyder ej den kalla jordgrund på vilken vi trampa, dessa berg och dälдер, varest fänad och trålar likaså gärna kunde dväljas, utan det betyder: allt vad som bland oss är gott och stort, alla redliga och ädla, med vilka vi andas samma luft och njuta samma lagar." Det är ett ståtligt men ofullständigt uttryck för våra känslor. Konsekvensen blir att vi ser ett stycke fosterland i allt det som synes oss "gott och stort", att vi, som en annan svensk skald sagt, söker efter ett idéernas hemland, "rättens och frihetens land, var det än finns".

Men på denna punkt som vi når genom att utrensa elementära felslut och missförstånd, kan statskloketen med fog höja sitt varnande finger. Hur skall det i en värld där de självständiga staterna representerar den högsta maktsamlingen vara möjligt med en politik som i internationella, politiska och moraliska idéer ser de väsentliga bindningarna? Själva förekomsten av dessa stridande idéer visar att de skilda folken är inom sig splittrade; om idéerna inte kuvades av statslojaliteten, av patriotismen i ordets enkla och primitiva mening, stode upplösningen nära. Och kan ett folk, särskilt ett litet folk, även förutsatt att det ur idésynpunkt enigt känner sig höra samman med några stater och i andra ser främningar eller fiender, låta sig styras av denna uppfattning? Blir inte följden en ridderlig och dum politik, som leder till folkets undergång och därmed förintar även förmågan att tjäna idéerna? Och måste vi inte för att bli i stånd att föra en förnuftig politik, en statsskälens politik, be-

Idéer och utrikespolitik

kämpa de stora idéerna som en farlig frestelse eller åtminstone reservera dem för de tillfällen då de är ofarliga, då staten i sitt eget intresse kan låta dem spela fritt?

Motståndarna till denna statsintressets ideologi saknar inte svar. De pekar, med allmänt erkända moraliska grundsatser som bas, på konsekvenserna av en ståndpunkt som ser det heliga i en kollektiv egoism. Skall vi göra tanken att människan och folket är ett bräckligt rö för vinden till riktlinje för vårt handlande? Skall vi respektera nazismen då den erövrar Danmark, Norge och Frankrike och förakta den efter El Alamein? Skall vi uttrycka vår glädje över de baltiska folkens frigörelse 1920 och vår likgiltighet för deras undertryckande 1940? Skall vi vara kyliga mot norrmännen 1942 och entusiastiska 1944? Måste orättfärdigheten vara besegrad för att vi skall få fördöma den, är det blott Hitler inför undergången vi får visa vår avsky? Skall folken, kort sagt, uppföra sig på ett sätt som kallas tarvligt då det gäller enskilda människor?

Denna konflikt går inte att bilägga så länge den enskilda staten är maktens centrum. Vi måste nöja oss med kompromisser som det är lätt att fastställa i allmänna ordalag och svårt att tillämpa. Av statsledningen kan man begära att den inte gör en dygd av nödvändigheten, att den inte stoltserar med en ofrånkomlig immoralitet. Den kan kosta på sig en älskvärdhet även mot de besegrade, ett ord av kritik även mot de segrande. Den behöver inte fångas av begäret att förvandla likgiltigheten till vidsyn och tolerans, än mindre av tanken att likt Napoleon och Bismarck vara lidandet och de mänskliga känslorna överlägsen. Av den offentliga debatten kan man fordra att den tar hänsyn till både idé och realitet, att den inte

Idéhistoria

manar till kamp mot vad som är oundvikligt. På den punkten finns ingen anledning till oro: anpassningen behöver inte besjungas.

Men kompromissen innebär också ett slags arbetsfördelning. Den moral som statsledningen inte har råd till får den offentliga debatten presteras; talet får bli mer moraliskt än handlingen. Erkännandet av detta kan framstå som en cynism — det är dock faktum, inte erkännandet, som är stötande. Varje framsteg förutsätter denna gång mellan idé och förverkligande. Skulle vi inte ens i ord få ta ställning — genom att upphöja vad vi finner gott och förkasta vad vi finner ont — då, och först då, hade statsmoralen segrat över idén.

(DN 10 aug. 1947.)

DEBATTEN KRING ATOMBOMBEN

Utrikesredaktören i *Le Monde*, René Lauret, erinrar i en nyss utgiven skrift (*Les trois grands et la bombe atomique*) om en fransk amiral som vid tanken på att atombomben var 12 000 gånger kraftigare än något annat explosivt medel tröstade sig med att bomben likväl kunde vara av betydelse blott ur strategisk synpunkt. Den taktiska kampen föll, skrev amiralen, utanför bombens verkningar, och på detta område kunde därför de gamla vapenslagen göra sig gällande likaväl som tidigare. Lauret tillägger att det alltså, då vi alla likviderats med strategiska metoder, blir möjligt för våra lik att fortsätta striden i taktikens tecken.

Detta skämt torde i viss mån vara typiskt för skillnaden mellan militärt och civilt resonemang i fråga om atombomben. Inom militära kretsar möter en benägenhet att nedvärdera eller negligera atombomben. Det är helt naturligt: om man med några luftraider krossar ett lands motståndskraft, blir problemen om exercis, antalet divisioner, jagarnas, kryssarnas och slagskeppens inbördes fördelar plötsligt reducerade till historiska spekulationer. Fantasin leker rentav med tanken att sedan atomkriget utfört sin förödelse en rad gömda trupp- och flottstyrkor skall kunna dras fram för att hindra fiendens ockupation

av hemlandets ödelagda territorium. Men det bör erkännas att militärens skepsis mot atombomben också kan dölja ett alltigenom rationellt övervägande. Ty att i nuvarande läge vräka undan det försvar som finns vore att riskera allt. Så länge endast en stat äger atombomben bevarar de "gamla" stridsmedlen sin betydelse, och de kan, även om atomvapnet blir en rad stormakters egendom, förbli avgörande för ett visst land: alla krig behöver icke bli atomkrig, och genom möjlighet till motstånd av ordinär typ kan måhända ett land utan atombomber förskaffa sig stöd av bättre utrustade stater och på detta sätt förebygga ett anfall.

I debatten kring atombomben — nästan obefintlig i Sverige, men ytterst livlig på andra håll, särskilt i de anglosachsiska länderna — går man emellertid i regel ut från att atombomben är ett s. k. absolut vapen, d. v. s. ett vapen som utmärks dels av sina ojämförliga verkningar, dels av att effektiva försvarsmedel icke finns och överhuvud icke inom en överskådlig framtid kan tänkas bli uppfunna. Det är mot bakgrunden av denna uppfattning som synpunkterna på atombombens betydelse för utrikespolitiken framförs. Endast om atombomben betraktas på detta sätt blir dess existens ett stort internationellt problem.

Hur skall U. S. A. använda den överlägsenhet det för närvarande innehar genom monopolet på atombomben? En och annan författare (Reves, Bullitt) antyder att man kanske borde framtvinga en världsfederation med hot om krig, eventuellt genom att använda atombomben mot den ende egentlige motståndaren, Ryssland. Men en sådan lösning är icke blott otänkbar med hänsyn till den allmänna opinionen i U. S. A., den skulle, såsom en rad

Debatten kring atombomben

författare framhållit, i själva verket vara förfelad. Om Förenta staterna lyckades besegra Ryssland genom ett blixkrieg, skriver William Fox nyligen i ett utmärkt arbete (*The absolute weapon: atomic power and world order*, utgivet av B. Brodie), skulle landet "inför världens offentliga opinion framstå som den enda stat som någonsin använt atombomben... Våra kritiker skulle peka på det faktum att bomben först användes mot en redan besegrad fiende och sedan mot en fiende vars enda brott bestod i vägran att vika för makten i atombombens skepnad. I segerns ögonblick skulle världens folk inte vara sinnade att låta Förenta staterna styra världen." Resultatet skulle alltså icke bli den eftersträfvade världsfederationen, utan på sin höjd ett osäkert amerikanskt världsvälde i våldets tecken.

Andra amerikanska författare har gått till en motsatt ytterlighet. Genom att frivilligt uppge sitt monopol, genom att utan villkor ställa atomhemligheterna till allas förfogande skulle U. S. A., påstår man, kunna skapa ett så allmänt samförstånd, ett så stort förtroende staterna emellan att freden härigenom säkerställdes. Denna uppenbart utopiska linje har icke många anhängare; att världen och människorna skulle omvandlas genom en sådan handling från U. S. A:s sida kan endast den extrema godtrogenheten anta. En tredje uppfattning går ut på att U. S. A:s maktställning är osårbar. Även om andra stater lyckas ordna tillverkning av atombomber, kommer U. S. A. med sina tekniska resurser att bevara det en gång vunna försprånget. Men denna tankegång bemöts med den avgörande invändningen att relativt större eller mindre effektivitet är av ringa betydelse då det gäller ett "absolut" vapen.

Idéhistoria

Hur skulle ett krig mellan U. S. A. och Ryssland, på båda sidor fört med atombomber, förlöpa? Lauret och andra skribenter påvisar att Ryssland såtillvida skulle äga en fördel som en diktaturregim har helt andra möjligheter än en demokrati att öppna ett hänsynslöst och oprovocerat anfall. Denna fördel behöver dock icke bli utslagsgivande. Så snart atomflyget utgår från Ryssland kan U. S. A. svara med en aktion, förutsatt att krigsberedskap ständigt upprätthålles. Även de fördelar som en diktaturstat har i fråga om spioneri och femtekolonnverksamhet blir genom atomvapnets snabbhet av begränsat värde. Det enda säkra är att både U. S. A. och Ryssland kommer att utgå ur ett sådant krig med förluster i folk och materiel av helt annan storleksgrad än de som förekommit i andra världskriget.

Inför dylika perspektiv glider många över i kvacksalveri och fantasteri. Till de mest enfaldiga hugskotten hör att vetenskapsmännen skulle vägra att göra tjänst. Lika väl kan man begära att exempelvis politikerna eller flygarna skall förklara strejk mot kriget. Hur skulle det för övrigt gå med den vetenskapsman i den ryska diktaturen som saboterade statsledningens direktiv? En annan ytterlighet representeras av kravet på omedelbart inrättande av en världsstat eller en världsfederation. Att sätta hoppet till så uppenbart utopiska tankar är ett sätt att komma ifrån realdebatt och ärlig bedömning; för ögonblicket är det ungefär lika irrationellt som att tala om en sinnesändring hos människorna eller Gudsrikets upprättande.

Mera aktuella och åtminstone en aning mera löftesrika är förslagen om nedrustning och kontroll över atomenergins utnyttjande.

*

Debatten kring atombomben

För några veckor sedan fattade Förenta nationernas generalförsamling enhälligt ett beslut, enligt vilket säkerhetsrådet anmodades att utarbeta en plan för internationell nedrustning. Beslutet hälsades på många håll med stor glädje: vägen till avrustning och en tryggad världsfred var beträdd. Även om dylika uttryckssätt pinsamt erinrar om frastöcknet kring Nationernas förbund, kunde en måttlig tillfredsställelse från två synpunkter anses motiverad. Dels tydde beslutet på en viss avspänning stormakterna emellan; att man hyllar avrustningens princip tyder visserligen icke på att man tänker nedrusta eller avrusta, men det tyder åtminstone på att ett krig icke anses vara nära förestående. Det var under relativt lugna tider som de ryska och tyska avrustningsförslagen före det andra världskriget framställdes; då kriget står för dörren orkar knappast ens den mest skenhelige med att offra åt pacifismens ideologi. Vidare — och detta var kanske viktigare — förklarade Ryssland i samband med beslutet att det icke höll på sin gamla ståndpunkt om vetorätt för stormakterna i denna fråga. Detta innebar naturligtvis inte att Ryssland avsåg att böja sig för ett av andra stater utarbetat förslag till rustningsbegränsning. Men det innebar att, om en överenskommelse om rustningarna kommer till stånd, kontroll över dess upprätthållande kan tänkas äga rum utan vetorätt av samma slag som i säkerhetsrådet. Därmed var ett absolut hinder för en nedrustning enligt samfällt beslutade grundsatser undanröjt.

För några dagar sedan fattade Förenta nationernas atomkraftskommission under Rysslands och Polens motstånd ett beslut av helt annan typ. Man uttalade sig för huvudpunkterna i det amerikanska förslaget — det s. k.

Baruchförslaget — om atomenergi och atombomber. Enligt detta förslag skall, schematiskt uttryckt, U. S. A. under vissa villkor avstå från sitt monopol på atomvapnet. En internationell myndighet skall få reda på de hemligheter som nu innehas blott av U. S. A., tillverkning av atombomber skall förbjudas och de redan färdiga bomberna skall förstöras eller internationaliseras, kontroll skall anordnas för att övervaka att ingen stat bryter mot förbudet mot atombomber. Vid kontrollens tillämpning och vid inskrifande mot en stat som icke följer kontrollreglerna eller lyder atombombsförbudet skall emellertid någon vetorätt inte finnas; den internationella myndigheten — vars sammansättning kunde antas bli ungefär densamma som säkerhetsrådets — skall kunna, i sista hand genom krig, utkräva sanktioner även gentemot en stormakt. På denna punkt sätter det ryska motståndet in; förslaget innebär, sägs det, vetorättens upphävande i den viktigaste av alla frågor. Men, svaras från amerikanskt och engelskt håll, vad har en internationell reglering för värde om varje stormakt genom sitt veto kan sätta den ur kraft; i realiteten kan då alla tillverka atombomber, och U. S. A. prisger i förväg sina hemligheter utan att för egen och andras del vinna någonting.

Motsättningen mellan de båda besluten ställer nedrustningstankens dilemma i blyxtbelysning. Någon inkonsekvens från rysk sida föreligger ej, ty Ryssland har blott sagt sig skola avstå från vetorätten därest ett nedrustningsförslag som det kan godkänna kommer till stånd. Men Rysslands uppträdande i atombombsfrågan tyder på att det icke vill godta en så ingående och effektiv kontroll som den av U. S. A. begärda. Redan detta förhål-

Debatten kring atombomben

lande gör det ytterst osannolikt att nedrustningsförhandlingarna skall nå det avsedda syftet.

Nedrustningsproblemets svårigheter — alltid stora, men i dag större än någonsin — framträder bäst om man tänker sig vad en effektiv överenskommelse i frågan måste omfatta. Först och främst måste en avvägning av de skilda vapnens betydelse godtas av alla. Men hur skall man, för att citera Manchester Guardian, ”jämföra Rysslands behov av en stor armé med Englands behov av en stor flotta och ett starkt flygvapen, och hur skall man uppskatta det relativa värdet av exempelvis sextio ryska divisioner och en atombomb”? England och U. S. A. vill gärna avskaffa värnplikten, ty de har väldiga resurser i fråga om de ”tekniska” vapnen. Ryssland vill gärna avskaffa dessa vapen; men skulle icke ett beslut i denna riktning leda till att Europa blev ett lättvunnet byte för det ryska infanteriet? Från alla nedrustningsdebatter känner man igen dessa synpunkter: var och en begär entusiastiskt nedrustning, men den ene vill ha kvar ubåtarna, den andre de tunga kryssarna, den tredje flyget och den fjärde värnpliktsarmén. Kunde man då inte avrusta totalt? Det blir en lek med ord. Skall allt flyg nedskrotas, skall maskinerna förstöras för att icke kunna användas till vapenproduktion, skall männen göras till krymplingar, så att de inte kan slåss med knivar och knytnävar?

Men låt oss utgå från att avvägningsfrågan är löst. Frågan om kontroll återstår. Från en synpunkt kan denna fråga synas lättare att lösa nu än t. ex. för hundra år sedan. Gevär och ammunition, för att inte tala om knivar och svärd, kunde man tillverka nära nog i hemmet; tanks, flygplan och atombomber kan inte produceras lika

hemligt. Men i nutiden är en annan svårighet desto mer kännbar: den relativt ringa skillnaden mellan civil och militär produktion. Den stat som har de flesta automobiler och de flesta flygmaskinerna har i och för sig, även militärt, ett väldigt försprång. Och i kanske än högre grad gäller samma förhållande beträffande atomkraften. Enligt en amerikansk undersökning skulle hundratal inspektörer erfordras för att kontrollera att en anläggning för atomenergi icke används för tillverkning av atombomber. En stor del av teknikerna i U. S. A. måste, om ett avtal skall bli effektivt, fungera som kontrollanter i Ryssland, och tvärtom.

På denna punkt uppstår en speciell svårighet i förhållandet mellan demokrater och diktaturer. I U. S. A., där var och en får resa vart han vill, där pressen är fri och kommunisterna kan antas uppträda som frivilliga kontrollörer gentemot den egna staten, där vidare fabriker till största delen är i enskild ägo, blir ett kontrollsystem både jämförelsevis naturligt och jämförelsevis effektivt. I Ryssland, med dess genomförda statsocialism, dess statsdirigerade opinion och statskontrollerade tillvaro, dess totala undertryckande av en fri debatt, ter sig ett motsvarande kontrollsystem orimligt. Att ryssarna inte vill gå med på det är förklarligt; att det skulle bli effektivt, även om det officiellt accepterades, är otroligt. Det skulle innebära en total omläggning av rysk politik och utgöra en uppenbar fara för den bestående regimen.

Men förutsatt att även denna svårighet är övervunnen. Hur skulle sanktioner mot en fördragsbrytande stat komma till stånd? På ett tidigt stadium är det svårt att få opinionen i Förenta nationerna med på en våldsaktion därför att denna får karaktären av ett preventivkrig; på

Debatten kring atombomben

ett senare stadium blir det svårt därför att aktionen ter sig som ett farligt krig. Skall man lyckas slå till i det avgörande ögonblicket? Eller blir det inte så att successivt kontrollen försvagas eller omöjliggörs och att allt återgår till det gamla, med skilda maktkonstellationer och en rad mindre stater som söker skydd i neutraliteten?

Inför överväganden som dessa gör många författare en tragikomisk saltomortal: på en viss punkt i resonemanget tycks de till fredens ära avsäga sig bruket av sitt förnuft. Typiskt är då Walter Lippmann, vars skarp-sinne icke kan betvivlas, plötsligt förklarar att en säkerhetsorganisation kan bli effektiv blott kontrollen riktas mot de enskilda individerna, inte mot staterna. Tanken är självfallet riktig, men hela problemet ligger ju i att staterna inte går med på saken. På andra håll avsäger man sig utan all motivering förnuftets bruk. Det är nödvändigt att tro på Förenta nationerna, skrev nyligen en svensk tidning, ty annars skulle läget i världen te sig alltför ohyggligt. Så galet behöver man verkligen inte resonera: ingen konvention ålägger ens småstatsskribenter denna uppsyn av enfald och godtrogenhet. Låt oss åtminstone inte återfalla i fraseologin från Nationernas förbunds tid: tanken att allt är bra bara vi säger att det är bra, är utsliten.

De synpunkter som här framförts utesluter icke tron på att en viss begränsning av rustningarna kan ske genom avtal; uteslutet synes däremot vara att avrustningslinjen skulle kunna drivas så långt att den som sådan förhindrade krig. Denna tanke behöver icke leda till ovillkorlig pessimism. Trots starka motsättningar kan, såsom historien visar, en långvarig fred upprätthållas; skräcken för

Idéhistoria

atombombens verkningar kan måhända bidra till en sådan utveckling. Och om fredsriket en gång kommer, kan det likaväl ske på detta sätt — genom att freden, förlängd år efter år, årtionde efter årtionde, småningom ter sig självklar — som genom dramatiska aktioner.

(DN 31 dec. 1946 o. 2 jan. 1947.)

PÅ JAKT EFTER ALIBIN

I en av G. K. Chestertons noveller mördar en general en av sina underordnade i "No man's land", i området mellan den egna armén och fienden. För att dölja mordet kommenderar han anfall, den mördades lik blir ett av många, enligt allas mening ett av bataljens offer. Generalen lever vidare som hjälte, och först långt senare lyckas Chestertons detektiv, fader Brown, uppdaga hans skuld.

Sinnrikt skildras här en metod att skapa ett slags alibi, att på ett till synes definitivt och avgörande sätt undanröja spåren av brottet eller fria brottslingen från straff. Tekniken erinrar om den som sedan några år användes av professor Fredrik Böök för att dölja eller riktigare förinta, icke ett brott i lagens mening, men en politisk gemenhet. År 1940 hörde professor Böök till dem som uppmanade det svenska folket att godta och anpassa sig efter en tysk seger. Det i dylika fall vanliga motivet, att man bör hålla på den starkaste, försågs med en viss filosofisk utsmyckning, som tenderade att göra mannen utan åsikter och fasthet till övermänniska. Den vise höll icke, det var kärnan i resonemanget, på något bestämt, men trodde fullt och fast på att allt skedde till det bästa. "Vad

som väntar oss alla, vad som väntar Sveriges folk, vad som väntar er, det vet vi inte, men låt oss gå framtiden till mötes utan ångest och utan klagan. Stormen susar i vassrören, och de böjer sina huvuden. Känner vi inte djupare än någonsin att om vi tror på mänskligheten, så måste vi tro på stormens herre, så måste vi tro att den världshistoriens stora process som tänkaren har kallat för kvalfull också är gudomlig?" Så hette det i talet vid Tegnérfesten i Lund i oktober 1940. Lika till formen dunkelt, till andemeningen klart, uttalade sig professor Böök en månade senare i "Tyskt väsen och svensk lösen": "Vi behöver Geijers tro, att den sanna idén verkar oemotståndligt i skeendets dunkla djup, att nornornas väv virkas i stormen."

Stormen susade och nornorna virkade, men icke på det sätt professor Böök menat. Nu jagar professor Böök alibin. Det sker icke genom att förneka innebörden i de fällda orden — det går inte. Det sker genom att söka ädla medbrottlingar. Professor Böök tror sig kunna visa att mänsklighetens store är av samma typ som han själv. Han har mobiliserat Hegel och Marx, Tegnér och Geijer, Renan (i boken om Levertin) och nu senast Turgenjev. Alla befinns vara relativister som professor Böök, anpassningar som professor Böök. Och ännu bättre: det fina ligger just i deras relativism, i deras anpassning. I skrift efter skrift hyllar professor Böök sin attityd av år 1940 genom att hylla tänkare och diktare från skilda folk. "På det känner man igen sanningssökaren, och geniet", skriver han senast, efter att i dunkla ordalag ha framställt Turgenjev som en väsensfrände. Professor Böök vill dölja sitt moraliska självmord genom ett moraliskt massmord.

Professor Böök är lysande som stilist och kåsör, men

den skarpsinniga bevisföringen är icke hans sak. Orimligheterna i hans skildring av de författare bakom vilka han söker skydd är så påtagliga att man stundom tror sig stå inför ett subtilt skämt. Hegel och Marx utmärktes icke, som professor Böök låter påskina, av den naiva framstegstro för vilken varje skeende, hur fruktansvärt det än för ögonblicket ter sig, är ett steg mot något bättre. Det för dem väsentliga och gemensamma var dels dialektiken, enligt vilken utvecklingen förlöper genom konflikter mellan motsatta krafter och deras upplösning i en ny enhet, dels föreställningen att en rad bestämda omvälvningar innebär det centrala och bärande i den världshistoriska processen. Deras personligheter präglades av en fast åskådning; intet var dem mer främmande än att begagna sin filosofi som maskering för undfallenhet inför varje förändring, inför varje segrare. Det är nästan löjligt att behöva påpeka att särskilt Marx i sin hängivenhet och sin offervilja hör till de tänkare som står typen professor Böök mest främmande.

Renan och Turgenjev representerade en helt annan åskådning och intog en helt annan attityd. De var liberaler, med 1800-talsliberalismens starka tro på individen och den andliga friheten. De saknade icke bestämda ståndpunkter i aktuella frågor eller mod att stå för dessa ståndpunkter; det är tillräckligt att erinra om Renans brytning med kyrkan, hans kätterska analys av Jesu liv, hans kritik av både kejsardömet och republiken, om Turgenjavs arbete för livegenskapens upphävande, hans konflikt med tsarpolisen och hans nobla och okonventionella behandling av sina egna underlydande. Det är sant att både Renan och Turgenjev utvecklades i konservativ riktning. Men de stod båda fast vid sin liberala grundåskådning:

Renan angreps därför av reaktionärerna likaväl som av den extrema vänstern, och Turgenjev kunde av Dostojevskij skildras som en löjlig mellanman, en kompromissarie mellan nihilism och absolutism. Självfallet är att deras liberala lära inneslöt tro på toleransen; hur naiv och stark denna tro var framgår av Renans berömda satser om frihetens och vetenskapens ofrånkomliga seger över fanatism och vidskepelse. Självfallet är också att de, liksom alla människor med någon vidsynthet, stundom såg alla åskådningar såsom från en viss synpunkt värdefulla, såsom likställda medborgare i en platonisk idérepublik. Med professor Bööks hållning, eller riktigare brist på hållning, har denna tolerans och vidsynthet intet att skaffa. Det är bl. a. just de egenskaper som professor Böök visat sig sakna som gjorde Renan och Turgenjev till stora män.

Intressant är att iaktta hur professor Böök vid karakteristiken av den inställning med vilken han identifierar sig smidigt glider mellan skilda formuleringar. Än talas om objektivitet, skeptisk relativism, vetenskaplig syn — uttryckssätt som måste stämma läsaren sympatisk — än påstås förstulet att det är fråga om anpassningsförmåga, om att inse att alla har rätt eller att alla har orätt. På detta sätt skapas det halvdunkel som ensamt passar författarens avsikter.

Förvanskningen drivs ibland av professor Böök till ett slags nervös fulländning. Renan hyste aldrig, såsom det påstås, sympati för caesarismen, men väl för den liberala och konstitutionella monarkin; hans angrepp på Caliban, på massmänniskan, är icke präglad av överseende, utan främst av fruktan och ovilja. Professor Böök citerar ur Renans begravningstal över Turgenjev några satser som

På jakt efter alibin

framhåller diktarens förmåga att förena motsatta strömningar till en harmonisk enhet; därmed skall bevisas att både Renan och Turgenjev var skeptiska relativister — alltså män som år 1940 gärna hyllat Hitler. Men avgörande ord i Renans tal glöms bort. Renan angrep ”den politik av järn som hånar dem som lider” — adressen till Bismarck är uppenbar — och lovordade i Turgenjevs person ”tron på det liberala framsteget”. Om dessa ord citerats hade talet varit oanvändbart för professor Bööks syften.

Professor Böök är icke ensam. Många svenskar — om också blott en liten minoritet av folket — stod år 1940 i moralisk beredskap inför en segrare som aldrig kom. De lever kvar i det offentliga livet, i regeringen och riksdagen, i akademierna, i ämbetsverken, vid universiteten, på redaktionerna. De har nu behov av alibin. Formerna för denna politiska alibism växlar. Man förnekar eller omtolkar vad man en gång sagt; ingen förfalskning av innebörden i det sagda är den skyldige för grov, och publiken åhör förklaringarna med generad fördragsamhet. Man berömmar entusiastiskt de rättfärdiga och tror sig därigenom bli en av dem; många tycks tro att en hyllning av Segerstedt år 1946 kan uppväga ett avståndstagande år 1940. Man angriper hätskt sina egna före detta meningsfränder — säkerligen uppriktigt, ty det är lätt att hata andra för sina egna fel. Man kryper för Ryssland liksom tidigare för Tyskland; ligger det icke något av objektivitet, av skeptisk relativism i vördnaden för framgången?

Ingen kräver att personer av denna typ, som visat sin onda vilja, men aldrig fått tillfälle att förverkliga den,

Idéhistoria

blir föremål för statliga inskridanden eller ens för systematisk social ostracism. Men det må vara tillåtet att önska att dessa alibister verkade med något mindre säkerhet, gemytlighet och påpasslighet. Att de insåg att den tystnad som omger dem icke bottnar i förståelse, utan i förakt.

(DN 8 juli 1946.)

MARX OCH DISRAELI OM ANTISEMITISMEN

Docent Hugo Valentin har i ett par artiklar om antisemitismen framhållit att denna rörelse sökt stöd i de mest skiftande och irrationella föreställningar. Det kan i anslutning härtill ha något intresse att erinra om hur de båda främsta politiskt verksamma judarna under 1800-talet — den socialistiske teoretikern Marx och den konservative statsmannen Disraeli — såg på frågan om judarnas ställning. Deras arbeten i ämnet är av intresse även därför att några bättre exempel på den politiska metafysikens förmåga att förvirra klara huvuden knappast står att uppdriva. Ett slags systematiserat vainsinne slår emot oss i dessa skrifter, utkomna för omkring hundra år sedan, och starkt påverkade, direkt eller indirekt, av det börjande 1800-talets ännu i vår tid inflytelserika politiska romantik.

Marx begagnade, såsom särskilt Schwarzschild påpekat, en klart antisemitisk jargong. Han betonade gärna en motståndares judiska börd och betecknade ofta även kristna motståndare som judar. Lassalle, som han hatade med särskild kraft, påstods rentav vara en blandning av jude och neger. Vid sidan av detta underliga fenomen

ligger att Marx i ett par ungdomsskrifter — recensioner som efter Marx' vana svälde ut till små avhandlingar — ingående diskuterade judefrågan och därvid närmast ställde sig på en antisemistisk ståndpunkt. Skrifterna är författade år 1843, då Marx i än högre grad än senare i sitt sätt att tänka och att formulera bestämdes av Hegels dialektiska metod.

Det typiska för dessa skrifter, i den stora Marxupplagan samlade under rubriken "Judefrågan", är att Marx identifierade judendomen med det kapitalistiska system som han redan vid denna tid börjat bekämpa. Judarna har, anser han, infört penninghungern och den obegränsade egennyttn i det moderna samhället. De har lyckats att i denna mening förvandla de kristna till judar. En analys av hela denna tankegång kan här inte komma i fråga, men några typiska uttalanden må citeras. "Vilken är judendomens verkliga orsak? Det praktiska behovet, egennyttn. Vilken är judendomens världsliga religion? Schackrandet. Vem är dess världslige gud? Penningen." "Judendomen är", skriver Marx, "ett allmänt antisocialt element i samtiden, som genom den historiska utvecklingen, till vilken judarna i detta skadliga hänseende ivrigt bidragit, bragts till sitt nuvarande välde"; mot en judeemancipation i vanlig mening — ett totalt likställande inför lagen av judar och andra — ställer sig Marx likgiltig redan därför att en sådan frigörelse enligt hans tanke är obehövlig. "Juden har emanciperat sig på judiskt sätt, icke bara genom att tillägna sig penningmakten, utan också genom att penningmakten med eller utan honom blivit världsmakt och den praktiska judeandan blivit de kristna folkens praktiska anda."

Då judarna sålunda blivit herrar i en ond värld, är det

Marx och Disraeli om antisemitismen

enda medlet att frigöra världen att störta judarnas välde. Därigenom befrias också judarna såtillvida som deras onda böjelser blir oskadliggjorda. "Judarnas samhällliga emancipation är samhällets emancipation från judarna", slutar Marx med en äkta dialektisk fras, en vits av Hegels märke.

Nazisterna studerade måhända än mindre än andra Marx' skrifter. I varje fall tycks de inte ha upptäckt att Marx för deras ändamål var lika tjänlig som förfalskade Talmudcitater. Marx' uttalanden är blott en aning mindre illvilliga än Hitlers. Och härtill kommer att Marx liksom nazisterna använde ordet jude i två bemärkelser, dels judar i vanlig mening, dels judar i metafysisk mening. I denna senare mening var alla de människor judar som ägde de — enligt Marx — för så att säga banala judar kännetecknande egenskaperna. Marx kunde därför tala exempelvis om judarnas herravälde i Amerika, därför att enligt hans mening penningen härskade i denna världsdela; att ytterst få judar fanns i U. S. A vid denna tid oroade honom inte. Samma trick använde redan Fichte, som med tyskar menade dels de i Tyskland boende, vilka var i alla hänseenden förträffliga människor, dels alla människor som på grund av sin förträfflighet förtjänade namnet tyskar. Var och en förstår i hur hög grad ett sådant språkbruk underlättar både en filosofs och en agitators arbete.

I fråga om tankereda står Disraeli på samma plan. Den engelske författaren och politikern skrev och talade åtskilligt om judarna, men den bästa sammanfattningen av hans tankar finns i biografien över lord George Bentinck, skriven efter vännens död på hösten 1848. Judarna är enligt Disraeli världens främsta ras, mänsklighetens civili-

satörer (som bekant bildar de inte alls någon ras, inte ens enligt de nazistiska teoretikerna). Vad som Marx kritiserar upphöjer Disraeli. Det som utmärker judarna och gör dem värdefulla är kärleken att äga och längtan att förvärva, motviljan mot jämlikhet och konservatismen överhuvud. Att förfölja judarna är därför att beröva Europa "ett viktigt samhällsbevarande element". Disraeli opererar emellertid på samma sätt som Fichte och Marx. Konservativa och bra människor är judar, den "semitiska principen" är helt enkelt den konservativa principen; därjämte sättes likhetstecken mellan judendom och kristendom. Några satser illustrerar den hämningslösa sammanblandningen. För Frankrike har det gått galet "efter kelternas stora uppror mot gamla och nya testamentet i slutet av förra seklet" (franska revolutionen). "Den stora republiken på andra sidan Atlanten är intensivt semitisk och har fördenskull också varit framgångsrik." "Österrike skulle sedan länge ha fallit sönder utan den semitiska principens stöd"; Metternichs klokhets bevisas av att han anlidade juden Gentz som journalist och ämbetsman. Till och med påvedömet är semitiskt. "En gammal man på en semitisk tron trotsar den nya invasionen av barbarer under form av republikaner, socialister och kommunister — skilda rörelser som dock alla innebär att de en gång omvända raserna håller på att återfalla i sin ursprungliga vildhet."

Hos Disraeli finns likväl också en annan tankegång. Judarna har på grund av att de blivit förföljda i stor utsträckning själva övergivit den semitiska principen och blivit samhällsfientliga och revolutionära. Det är, otroligt nog, judarna som ligger bakom 1848 års upprorsrörelser. "Ett uppror äger rum mot tradition och aristokrati, mot

Marx och Disraeli om antisemitismen

religion och egendom. Förstörandet av den semitiska principen, utrotandet av den judiska religionen både i dess mosaiska och dess kristna form, människornas naturliga jämlikhet, egendomens avskaffande — allt detta förkunnas av hemliga föreningar, och män av judisk ras finns i spetsen för dem alla . . . Och detta därför att de önskar slå ned den otacksamma kristendom som har dem att tacka till och med för sitt namn och vars tyranni de inte längre uthärdar." På denna punkt kommer Disraeli åtminstone såtillvida till ett rimligt resultat som han klart fördömer antisemitismen.

Läsningen av skrifter som dessa bör vara lugnande på dem som tror att tankeförvirringen är särskilt stor och farlig i vår tid. Marx' och Disraelis uttalanden verkar i mycket aktuella. Då Hitler angrep judarna både som konservativa och revolutionära återgav han blott Disraelis resonemang med annan värdering; mot Marx' uttalanden i ämnet kunde han knappast haft något att invända. Det bör tilläggas att bakom dessa ideologier i ett avseende ligger ett uns av realitet. Genom det för judarna under lång tid rådande tvånget att bo i städer och försörja sig på köpenskap har i vissa länder en relativt stor del av denna grupp blivit affärs- och finansmän; genom antisemitismen har å andra sidan efter all sannolikhet många judar drivits till samhällskritik och radikalism. Att på dessa förhållanden bygga teorier om judarnas speciella egenskaper är uppenbart orimligt; de berörda ideologierna är ovanligt fantastiska utslag av politisk metafysik. Men dylik metafysik innebär alltid att något speciellt och tillfälligt upphöjes till det enda väsentliga, till det "egentliga" eller "verkliga". Genom denna hypertrofi av en i

Idéhistoria

och för sig banal detalj nås den stora och stimulerande galenskapen.

När det gäller antisemitismen, liksom andra former av grupphat, är det, såsom docent Valentin antyder, riktigt att undersöka den grund ur vilken själva benägenheten att hata spirar upp. För att förstå rasförföljelser, skrev nyligen en utmärkt amerikansk författarinna (Benedict Race: Science and Politics), är det inte nödvändigt att undersöka rasen; vad som behövs är en undersökning av förföljelsen. Den synpunkten måste man först och främst hålla i minnet.

(DN 2 aug. 1947.)

KRYSANTEMEN OCH SVARDET

Ruth Benedict är en framstående representant för en ny riktning inom etnografin, eller, för att begagna det anglosachsiska uttrycket, den sociala antropologin. Denna riktning innebär en brytning med den förut härskande linje vars främste målsman var den för några år sedan avlidne profesorn vid London School of Economics Bronislow Malinowski. I Malinowskis arbeten dominerar tendensen att se de primitiva folkens kultur såsom betingad av deras materiella villkor; religion och sexuell liv blir, för att nämna två exempel, ställda i sammanhang med den inom samhället härskande produktionsordningen. Man har därför talat om en funktionell antropologi; Malinowski gick så långt att han i ett arbete (*The foundation of faith and morals*) sökte visa att alla religiösa föreställningar var rationella i den meningen att de var ägnade att leda till beteenden som från den materiella produktionens synpunkt tedde sig ändamålsenliga. Malinowski själv var utpräglat konservativ, men hans lära kunde, på grund av det starka framhävandet av skeendets och handlingarnas rationella beskaffenhet och hävdandet av de materiella företeelsernas primat, sägas innebära en tillämpning av marxistiska teorier.

Till denna tankegång ställer sig Ruth Benedict, Margaret Mead och andra alltigenom kritiska. För dem gäller det att finna den livsåskådning, eller riktigare den bild av livet som kännetecknar ett folk och att utifrån detta perspektiv se folkets kultur i ett sammanhang. Man gör inte gällande att det finns något förnuftsmässigt i denna kultur, d. v. s. att den är ägnad att verka från någon synpunkt livsfrämjande, man söker icke efter någon rationell grund till att vissa levnadsformer blivit förhärskande — vad man vill och tror sig kunna visa är blott att det finns ett sammanhang i den studerade kulturen, att den representerar en särpräglad stil. I sin berömda bok "Patterns of culture" skildrar Benedict med konstnärlig kraft några primitiva stammar som påstås vara präglade av en dionysisk respektive en apollinsk livsstil. Inom en stam är tvära omkastningar typiska, man växlar mellan försakelse och utsvävningar, inom en annan härskar mildheten, lugnet och den svala måttfullheten. Det är här, väl att märka, icke fråga om någon som helst rasmystik, orsaken till skillnaderna anses vara "tillfälligheter", vilka en gång bestämt det gryende samhällslivets inriktning. Däremot kan riktningen sägas vara antirationalistisk i den meningen att avgörande motsättningar fastställs utan försök till någon rationell förklaring och även däri att folken på grund av skilda handlings- och tankevanor ter sig så djupt olika att en ömsesidig förståelse, ett gemensamt "språk" verkar otänkbara. Det är ingen tillfällighet att Ruth Benedict använder termer från Nietzsche och tankelinjer från Dilthey och Spengler, knappast heller att denna riktning uppkom vid en tid då antiintellektualistiska och relativistiska strömningar på

Krysantemen och svärdet

alla områden angrep förnuftstron och insvepte även tanken i halvdunkel.

I sin senaste bok "Krysantemen och svärdet" ("The chrysanthemum and the sword, Patterns of Japanese culture") har Ruth Benedict sökt tillämpa denna metod på den japanska kulturen. Hon skildrar japanerna under jämförelse med amerikanerna på samma sätt som hon för tolv år sedan beskrev New Mexicos puebloindianer mot bakgrunden av stammar i nordvästra Amerika och på Nya Guinea. Hon samlade material till sin bok under kriget, då hon var anställd i "byrån för moralisk analys av främmande folk"; det gällde att bilda sig en uppfattning om hur japanerna skulle reagera mot bestämda åtgärder, såsom en bombning av det kejsarliga palatset eller en av atombombens användning framtvingen kapitulation, och att klarlägga vilka former av propaganda som bäst passade för Japan.

Ruth Benedicts arbete får sitt intresse genom försöken att insätta drag i japanernas "karaktär" och uppträdande, som för oss synes underliga och motsägande, i ett enhetligt sammanhang. Författarinnan ät den första att erkänna att dessa försök måste lida av stor osäkerhet: själva utgångspunkten är ju att japanernas livsstil och föreställningsvärld är helt andra än de västerländska folkens, och därför är det rent principiellt ett tvivelaktigt företag att söka skildra dem med en begreppsapparat som icke är deras, utan Västerlandets. Analysen måste lida av stora brister, men icke desto mindre kan den belysa ting som utan användning av denna metod blir helt oförståeliga.

Ett gott exempel av mindre format är japanernas uppträdande som krigsfångar och deras behandling av sådana

fångar. Benedict framhåller det kända faktum att japanerna i regel hellre slagits till sista man än givit sig. Särskilt i början av kriget tog amerikanerna som krigsfångar nästan endast sjuka eller sårade soldater. Detta berodde enligt Benedict väsenligen på att fångenskapen uppfattas som en olidlig förnedring, medan fruktan för döden är ringa. Men då en japan väl blivit fånge uppträder han efter västerländsk syn feigt och ärelöst: han lämnar gärna uppgifter som är av värde för fienden och är överhuvud undergiven gentemot sina nya härskare. Motsättningen mellan dessa beteendeformer är dock endast skenbar, eller riktigare, beteendeformerna ter sig oförenliga blott från våra speciella utgångspunkter. Ty med fångenskapens skam följer enligt japanernas inställning ett sådant elände att det så att säga inte längre lönar sig att hålla på den egna värdigheten; den fångne japanen är moraliskt knäckt. Japanernas hårdhet mot de krigsfångar de tagit förklaras på samma sätt: fångarna är så ärelösa att de inte förtjänar en anständig behandling. Liknande föreställningar har spelat in då japanerna efter krigets slut villigt, ofta slaviskt, underkastat sig segrarna; de känner sig ha förlorat kriget, och därmed är deras vilja till självhävdelse bruten på ett helt annat sätt än hos en besegrad västerländsk nation.

Attityden till krigsfångar är en belysande detalj. Den är ett tecken på att den japanska moralen — enligt Benedicts terminologi — bygger på skamkänslan, icke på skuldkänslan. ”Skamkulturer litar på yttre sanktioner för att säkerställa ett gott uppförande, icke, såsom verkliga skuldkulturer, på en inre övertygelse om synd.” De magiska orden för japanerna är korrekthet och värdighet, icke rättvisa eller godhet. Det gäller att i detalj följa

Krysantemen och svärdet

vissa normer för uppträdandet; en japan som förbrutit sig mot en sådan norm känner samma skamkänsla som en amerikan då han kommer till en bjudning i smoking i stället för i kavaj, men känslans styrka är av en helt annan grad. En vänlighet måste kompenseras med en annan vänlighet, en förolämpning måste utplånas genom hämnd; kravet är för japanen lika tvingande som långivarens krav på låntagaren för amerikanen. En följd härav är att för västerlänningen oförklarliga omkastningar möjliggörs; en japan som känner sin heder kränkt av en annan kan från trogen tjänare förvandlas till en hätsk och förrädisk fiende. Tävlingar i kunskapsprov o. dyl. undviks så långt möjligt i Japan, ty ett nederlag fattas som en oförrätt från den segrandes sida, och denna inställning försvagar förmågan av ansträngning.

Situationen kan också uttryckas på det sättet att de yttre formerna från japansk synpunkt är viktigare än sinnelaget, att den japanska kulturen är världslig i en djupare mening än den västerländska. Härmed sammanhänger att tro på ett evigt liv med belöning och straff saknas. Hela den för Västerlandet centrala föreställningen om en inre eller utomvärldslig domsmakt — gott samvete eller en dömande gud på den yttersta dagen — har i Japan ingen motsvarighet; den ersättes av önskan att "bevara sitt ansikte", att uppträda så att man icke blir beskylld för brott mot härskande konventioner.

Till dessa konventioner hör den sociala hierarkins rättmätighet och orubblighet. Lydnaden är lika viktig som värdigheten — i värdigheten ingår respekt för lydnadsplikten. Denna lydnad gäller i främsta rummet kejsaren, men den ger sin prägel åt allt gruppliv, icke minst familjelivet: sonen skall lyda fadern, den yngre brodern den

äldre brodern, kvinnan mannen, hustrun svärmodern. Det finns inga oreglerade förhållanden: hela samhället är genomsyrat av rättigheter och skyldigheter, av underordnings- och överordningsförhållanden, av konventioner som måste följas. Den japanska staten, som under så lång tid fortlevde nästan utan förändringar, har lämnat dessa hierarkiska, statiska tendenser i arv. "Ett gott liv" i Japan är en invecklad sak, det är som att utan anmärkning delta i en dans med tusen turer; svårigheten ligger inte i att man måste grubbla och välja: allt är reglerat.

Ruth Benedicts bok, ur vilken blott några få synpunkter här kunnat beröras, är utomordentligt stimulerande genom det ambitiösa greppet och författarinnans fantasi, intelligens och stil. I vad mån framställningen är riktig kan naturligtvis en anmälare med obetydliga och blott bokliga kunskaper om Japan inte avgöra. En viss skepsis måste dock redovisas. Det konstruktiva draget är så framträdande att läsaren blir mistrogen: väljer författarinnan inte fakta som passar henne, överdriver hon inte i sitt begär att nå eleganta synteser? Skildringen av uppfostran i Japan är inte övertygande — och denna uppfostran skall likväl förklara allt annat. Amerikanska recensenter har påpekat att Benedict inte varit i Japan och att det Japan hon beskriver sannolikt icke är detsamma som dagens. Men även om boken vore helt diktad, är den värd att läsa; den är en lysande intellektuell prestation.

(DN 3 juni 1947.)

SLUTRAPPORT FRÅN JULIEN BENDA

Sedan nära fyrtio år intar Julien Benda, om några månader åttio år gammal, en märklig plats i franskt kulturliv. Icke därför att han med raseri kämpar för tanken på en idyll, en ordnad, tvivelfri och harmonisk tillvaro. Det har många andra inom världens intellektuella avantgarde gjort; det är tillräckligt att nämna Charles Maurras och Georges Sorel. Utan därför att han är rationalisten framför andra. Det klara, stilla, från intressen och passioner fjärmade tankearbetet är hans ideal. De ohållbara föreställningarna, de eldande och bräckliga ideologierna måste utrotas. Åt striden för dessa allmänna idéer har Benda vigtt sitt liv. Den lugna forskning som han hyllar som kulturens blomma har han endast i ringa mån ägnat sig åt. Han efterlämnar inga verk som genom tillämpning av originella perspektiv på ett stort material för vetandet framåt. Han har i stället skyndat från plats till plats i dagens debatt för att förstärka hotade positioner. Han drömmer om elfenbenstornet, men är ständigt bland de främsta i stridslinjen. Denne rationalismens polis strävar att värja en idyll som han inte själv får uppleva.

Den förste brottsling och fiende han upptäckte var Bergson. Det antiintellektualistiska draget i Bergsons filo-

sofi har Benda sannolikt framhävt mera klart och kritiserat mera effektivt än någon annan. Om vitalismen och irrationalismen segrade, var fältet fritt för godtycket, den individuella smaken, de kollektiva passionerna, den andliga upplösningen. I tron på förnuftet såg Benda den sammanhållande kraften i Västerlandet liksom andra sett den i den kristna tron. De som anser att pragmatism och antiintellektualism berett vägen för samtidens totalitära rörelser måste hylla Benda som profet.

I sin mest framgångsrika och kanske mest lysande bok, "Klerkernas förräderi" (*La trahison des clercs*, 1927), gick Benda vidare. Under äldre tid hade, förklarade han, de intellektuella eller klerkerna arbetat på att finna nya sanningar och utvidga gränserna för insikten, och de hade därigenom — även om detta icke varit deras egentliga syfte — bidragit till samförstånd och förståelse på det andliga området. Nu har klerkerna (Nietzsche, Bergson, Barrès, Sorel) förrått sitt kall och ställt sig i de nationella och sociala gruppernas tjänst. "För att tänka är det nödvändigt att ta avstånd från massan, för att handla måste man blanda sig med den", skriver Gautier; de moderna klerkerna har ägnat sig åt nationell och social propaganda, antingen av maktbegär eller lystnad efter skådespel, och de har därmed upphört att vara klerker. Dessa Bendas teser är med säkerhet oriktiga; hela hans sätt att bevisa dem strider mot vetenskapens mest elementära krav; för begripandet av hans ståndpunkt och hans insatser är detta förhållande utan intresse.

Benda avslutar "Klerkernas förräderi" med några ord som är belysande för hans egen åskådning. Han tänker sig att en gång alla sociala och nationella motsättningar skall försvinna, att mänskligheten skall enas i ett slags

Slutrappport från Julien Benda

universell imperialism. Men denna möjlighet är för honom avskyvärd. En sådan mänsklighet blir "en jättelik armé, en jättelik verkstad", den kommer "att förkväva varje fri och av det praktiska syftet ointresserad verksamhet och inte känna någon annan gud än sig själv och sin vilja". Då skall "mänskligheten uträtta stora ting, den kommer att nå ett storslaget välde över naturen och ett strålande medvetande om sin makt och sin storhet. Och historien kommer att le vid tanken att Sokrates och Jesus dog för detta släkte".

Bendas senaste stora aktion är ett angrepp på den moderna franska litteraturen, "Det bysantinska Frankrike" (*La France byzantine*, 1945). Det är fortfarande antiintellektualismen som är fienden. Den framträder nu i ny förklädnad, icke som nationell och social propaganda, utan tvärtom som "ren", för samhällliga problem likgiltig litteratur (egentligen dementerar därför *La France byzantine* *La trahison des clercs*, vilket Benda inte tycks ha tänkt på). Benda anklagar män som Gide och Valéry för att föredra det suddigt subtila framför det klara, att sätta det invecklade och särpräglade före sanningen. Han säger sig avsky "de stora sympatisörerna", som är "allt därför att de inte är någonting", dessa på förnuftet trötta, "som säger sig återvända från en plats som de aldrig besökt". Vad han främst kritiserar hos de båda nyss nämnda författarna är den koketta osäkerheten, spelet med åsikter — ett spel som fordrar atletiska krafter om åskådningarna tas på allvar, men som kan lekas av ett barn om de "åsikter" jonglören hanterat blott är några ytliga slagord från oförstådda tankesystem. Därjämte riktar sig Benda, vilket i grunden är en annan sak,

Idéhistoria

mot obegripligheten i modern litteratur. En citerad 1600-talsvers sammanfattar hans tankegång:

Din pernas retorik
av många slöjor höljs.
Ditt tal är natten lik
där alla stjärnor döljs,
Din dunkla skrift, min vän,
mot fjärran driv på jakt —
en spåman fordrar den
att tyda vad du sagt.
Om du fördölja vill
vad i din själ sig rör,
vad hindrar att därtill
du bruk av tystnad gör?

Den rad av självbiografiska arbeten Benda utgivit under senare år (från *La jeunesse d'un clerc* 1936 till *Exercice d'un enterré vif*, skriven under ockupations-tiden och utgiven 1946) fulländar bilden av den kämpande rationalisten. Icke så att Benda är otillgänglig för andra nöjen än lösningen av intellektuella problem; han njuter exempelvis av rytmen och de sköna orden i de dikter som han fördömer på grund av ett oklart eller tvivelaktigt innehåll. Men väl så att hans känsloliv och hans personliga uppträdande präglas av den något abstrakta förnuftsmässighet, den längtan efter ordning och reda som uppbär hans skrifter. Han säger sig älska rättvisa och jämlikhet, men ha föga medlidande med dem som drabbas av förtryck och oförskylda lidanden. Under Dreyfusaffären, där han hörde till sanningens försvarare, hatade han enligt egen utsago general Mercier såsom militarismens inkarnation, medan han aldrig — icke ens före den personliga bekantskapen — hyste någon starkare

Slutrapport från Julien Benda

känsla för Dreyfus. Benda älskar ensamheten, han har aldrig varit gift och har få vänner; lyriskt skildrar han sin glädje vid tanken på det ensamma arbetsrummet och de många böckerna som han alltid kan återvända till. Även i kärleksaffärer är han vän av ordning: i ett torrt brev anhåller han om ett möte; men anser det ovärdigt med flirt, uppvaktning och passionerade förklaringar. Något festligt är det inte med Benda, utom i de storartade polemiska fraserna.

Bendas senaste bok (*Le rapport d'Uriel, Flammarion 1947*) kan betecknas som en generalrapport från det långa besöket hos mänskligheten. Gud, som fått höra att ett oroligt släkte uppträtt i en avkrok av hans välde, har sänt ut ängeln Uriel för att undersöka saken. Det är Uriels redogörelse som publiceras av Benda. Människoföraktet är kanske lika fullständigt som hos Swift, men det är svalare, mindre intensivt och intresserat. Tyngda av fördomar, lockade av illusioner går människorna fram i fysiskt, andligt och moraliskt elände. "Från intellektuell synpunkt kännetecknas detta släkte, om man undantar några sällsynta individer som har sinne för förnuft och avskys eller ignoreras av de andra, av en enorm dumhet, förenad — och därigenom skiljer det sig från djuren — med ett ofantligt självförtroende och en obegränsad vilja till självhävdelse." Benda glömmer här att den som klagat över människornas dumhet därmed endast proklamerar tron på sin egen överlägsna begåvning. Moraliskt står mänskligheten något högre än intellektuellt, och på några punkter kan man rentav finna rörande drag. Åsynen av de båda könen, som vandrar fram under samma ok i tro på ett högre mål — barnen —, är "en av de tragiska skönheter hos detta släkte".

Idéhistoria

Boken är svag, dess intresse ligger nästan uteslutande i de upplysningar man indirekt får om författarens person. Det är förståeligt att denne person anklagas för pedanteri, tomhet och kyla. Det är naturligt att han beskrives som en torr och ilsken gubbe, som ännu i sin ålders höst söker gräl som förnuftets självkorade ambassadör. Mycket "positivt" — i form av förhoppningar, drömmar, planer och idéer — finner man inte hos Benda. Han har dock under årtionden hört till de mest stridbara i kampen mot löst prat, färgrika och skeva ideologier, antiintellektuellt snobberi. I fransk debatt och i någon mån i europeisk har han varit ett salt. Och han har av hatet mot dumheter och galenskaper fått samma eld som andra genom tron på myter.

(DN 20 juli 1947.)

TAL HÅLLET VID VÅRFESTEN I UPPSALA

DEN 15 MAJ 1948

"Känn dig själv! Var dig själv!" - Det är två uppmaningar som riktats till oss sedan årtusenden, och deras prestige är betydande. Ett ögonblicks reflexion visar visserligen att dessa slagord, liksom de flesta andra, inte är alldeles entydiga. Sökandet efter självkänedom är en verksamhet som förändrar den gestalt vi söker fånga; snart jagar vi, såsom Valéry's Monsieur Teste, med en ficklampa på allt trängre och mörkare gångstigar. Men om jag väljer den anspråkslösare formuleringen: "Nå en ståndpunkt! Arbeta för denna ståndpunkt!" möter knappast samma svårigheter. Jag skall söka tillämpa den tanken på dagens politiska situation.

Taktiken, tendensen att begagna så effektiva medel som möjligt för att uppnå de högre syften vilka betraktas som mål, har alltid i viss mån förvanskat det politiska ställningstagandet. Man gör något eller säger något som i och för sig inte är ett riktigt uttryck för övertygelsen, i avsikt att vinna en mera väsentlig sak. Men denna taktiska synpunkt har säkerligen hos oss spelat en större och mera förvirrande roll under de senaste årtiondena, särskilt sedan nazismens makttillträde 1933, än förut under hela den tid då en politisk debatt funnits i vårt land. I stort

sett avskydde det svenska folket nazismen, och denna avsky ökades med Hitlerregimens expansion före kriget och under de första krigsåren. I takt med avskyn stegrades emellertid också fruktan för nazisterna, och därmed också fruktan att ge uttryck åt sin ovilja. Neutralitetspolitiken ansågs nödvändig göra en hållning som skulle övertyga den potentielle angriparen om att vi även i vårt inre var likgiltiga eller åtminstone föga starkt engagerade. En rad av våra ledande politiker gick med energi till detta värv. De fördömde hela kriget och betecknade de krigförande som galningar, som om svenskarna varit det enda förnuftiga folket i världen och som om icke vår framtida existens som nation var beroende av den ena partens seger. De förklarade att krigets utgång var av ringa eller ingen betydelse för oss — samtidigt som rapporterna inlöpte om grymheterna i Polen, i Norge, i Frankrike. Det förekom till och med att ministertal i pressen spreds i förfalskade, défaitistiska versioner, vilka talaren själv inför sin svenska publik icke vågat använda. Möjligheterna att inskrida mot böcker och tidningar utnyttjades mot dem som gav uttryck åt svenska värderingar, men icke mot dem vilkas verksamhet var ett hot för oberoendet och självstyrelsen. Det kunde stundom synas tveksamt om här förelåg en medveten tävlan i slughet eller en omedveten tävlan i ohederlighet. Den taktiska, den diplomatiska attityden triumferade hos de härskande så totalt att det syntes osäkert om den verkligen var blott taktisk och diplomatisk.

Denna officiella inställning började påverka även de enskilda, de som i statsmannatal kallas personer utan ansvar. Någon gång under de mörka åren 1940—42, då engelsmännen vunnit en framgång — kanske "Bis-

marck" hade sänkts eller italienarna för andra gången flydde över Tripolis öknar — träffade jag på gatan en gammal bekant, om vars liberala uppfattning jag inte kunde hysa något tvivel. Då jag sade några ord om "att just nu går ju kriget bra" fick jag till min förvåning svaret: "Jag vet inte riktigt vad du menar, jag ser kriget uteslutande ur rent svensk synpunkt." Mannen hade redan börjat tala som om han vore utrikesminister. "Den svenska ståndpunkten", det var som bekant den hoprullade igelkottens — men igelkotten gömmer i denna situation även ögonen, han är beväpnad men också blind.

Min avsikt är här inte att diskutera den svenska politiken under krigsåren. Inte heller att förneka att ministrar i sina uttalanden måste iaktta större återhållsamhet, för att stanna vid det klassiska ordet, än privatpersoner. Vad jag vill hävda är att den taktiska synpunkten under dessa år blev för bestämmande, att klyftan mellan de ord man uttalade och de åsikter man hyste — eller åtminstone privat eller efteråt sade sig hysa — blev för stor, att denna officiella listighet påverkade menige man och hotade att försvaga klarheten och motståndsviljan, att därmed följde en blandning av moralisk olust och godtagande av det omoraliska, som var onödigt markerad även med hänsyn tagen till att det gällde ett folk som stod utanför en för dess egen framtid avgörande strid. Under åren efter kriget har i Sverige, liksom — efter vad man sagt mig — i vissa andra under kriget neutrala länder, den en gång inhämtade rutinen fortfarande praktiserats; en försiktighet, en rädsla att säga ifrån, som av utövarna förnummits som finess och diplomati, har färgat den utrikespolitiska debatten, och på många håll, särskilt det officiella, tycks man ha sett sitt ideal i ett folk av legations-

sekreterare. Dessa tendenser har varit desto farligare som den nu föreliggande situationen icke kännetecknas av en extrem fara som antingen snabbt måste bli realitet eller gå förbi, utan av en spänning som kan tänkas förbli under många år eller till och med under årtionden. Risken att vad som uppfattas som taktik skall bli karaktär, att diskretionen småningom skall utmynna i bristande förståelse att ta ställning, är nu en helt annan än under krigsåren, då man kunde räkna med fortvaron av en bunden indignation, när som helst möjlig att frigöra. Under de senaste månaderna har visserligen klarare linjer framträtt, men dimman, böjligheten, halvheten från en lång tid av behärskning och förkonstling kvarstår; det är tillräckligt, för att konstatera detta, att läsa de officiella talen och den officiösa pressen.

Frågan om ståndpunktstagande och ståndpunktsdeklaration måste också ses mot bakgrunden av de rörelser vilka under senare tid stått i centrum av oron och intresset.

De åskådningar som sedan årtionden spritt skräck och krig är i viktiga punkter likartade. De tror alla på att det goda uppnås med onda medel. Även Hitler och Mussolini såg vid horisonten en idyll, om också så reglementerad att den för många framstod som ett fångelse. Gemensam för dem alla är tanken att mänskligheten efter ett skede av konflikter, våld och förnedring skall nå, inte precis paradiset, men ett definitivt liv av fred, ordning, lugn och välstånd. Klarast, och utifrån de mest anständiga premisserna, har denna linje utförts i den kommunistiska regim som nu, ett ständigt större och svartare moln, hotar Europa och världen. Man erkänner, man bekänner med glädje att en lång period av förtryck, hårdhet, hierarki är nödvändig för att en gång friheten skall

Tal hållet vid vårfesten i Uppsala

blomma. Lyckan skymtar som belöningen för svårigheterna, lidandet och till och med den frivilligt, som ett provisorium, godtagna ondskan. Den drömmen, första gången skildrad i Dostojevskijs "Onda andar", har åttio år senare blivit en mardröm för oss alla.

Varför en mardröm? Låt mig föra bevisningen i olika etapper. Det enklaste och kanske mest avgörande svaret är att vi vägrar att låta oss själva och några generationer efter oss bli ett slags råmaterial i historiens verkstad. Vi vill inte bli drängar, ondsinta drängar, och vi vill inte göra våra barn till drängar, därför att en gång i en framtid lyckliga människor skall befolka världen. *Livet gäller oss.* Varför skall vi och generationerna kring oss gå i mörker för att en gång ljuset skall komma?

Men den synpunkten är i grunden sekundär. Det viktiga är att vi inte tror på den förvandling som de totalitära åskådningarna talar om. Vi tror inte på den romantiska dialektik enligt vilken friheten en gång skall bryta fram ur förtryck och underkastelse. Friheten är inte en explosion med tvånget och terrorn som dynamit, utan en mognad frukt av toleransen och sammanlevnaden under skyddet av lagar som siktar till individens frigörelse och säkerhet. Genom ofriheten förbereder man inte friheten, tvärtom. Man fostrar härskare som i varje impuls till självständighet och personligt ansvar ser ett hot mot sitt välde. Man fostrar behärskade, vilkas enda förhoppning blir att genom en orolig och välsinnad lydning göra sig förtjänta av en subaltern existens. Friheten vid horisonten försvinner, kvar står tvånget, bugningarna, hårdheten och ångesten. En enskild människa kan inte förverkliga tanken att genom ett tomt och disciplinerat liv köpa sig frihet på ålderdomen. Ett folk eller en mänsklighet kan det än

mindre. Vad man lockar oss med är en framtid av frihet, vad man omedelbart vill ge oss är en samtid av andligt elände; följer vi lockelsen, får vi eländet, men våra efterkommande får aldrig friheten.

Att denna insikt har vunnit plats även hos de totalitära lärornas förkunnare visar den omläggning av propagan- dan för dessa läror som alla kunnat iaktta. Kommunist- erna, liksom förut nazisterna och fascisterna, har djärv- heten att påstå att redan den regim som ursprungligen ursäktades som ett provisorium innefattar de värden som från början tillskrevs fulländningen. Man påstår att en ordning enligt vilken politikens riktlinjer från dag till dag omläggs av en diktator, enligt vilken vad som en dag är heligt den andra är förkastligt och förrädiskt, enligt vilken varje uttalande måste vara en lovsång till de maktägande, enligt vilken politiska partier, offentliga debatter, privata samtal av kritisk natur, ja, till och med strejker och krav på att personligen få bestämma sina arbetsuppgifter är förbjudna — man påstår att denna ordning ger den sanna friheten. Man går längre. Rous- seaus absurda tanke att fången är fri blott han sitter fängslad enligt lagen förkunnas med allvar och anspråk på djupsinne; koncentrationslägrens offer och millionerna av slavarbetare är fria, ty det är i frihetens namn de pinas. Jämlikhet råder, trots de väldigaste skillnader i in- komst och social ställning, ty det är, säger man, i statens, det allmännas intresse som olikheterna genomförs. Så säger man i diktaturerna, och man finner eftersägare även hos oss. För tio år sedan lyssnade vi till resenärerna från Tyskland, respektfulla, tacksamma, ibland lugnt självsäkra, ibland litet tveksamma — hur mycket var man själv bedragen och hur långt kunde man bedra andra?

Tal hållet vid vårfesten i Uppsala

— och senast för ett år sedan hörde vi en grupp i Ryssland kringfraktade resenärer berätta om allt utom om skräcken. Just nu är marknaden för dessa skämt dålig; må den förbli det.

Det är därför en metod att bortförklara och försköna då man sedan årtionden talar om strid mellan ideologier. Vad som utmärker de totalitära regimerna är icke främst åskådningen — den är knappast mer än en fana och ett lockbete — utan den av alla hänsyn obundna, till system upphöjda maktutövningen. Om denna maktutövning sker i fascismens eller kommunismens namn är likgiltigt. Den utgör ingen ideologi; när började vi kalla omänskligheten, tortyren, likvideringen för ideologi? Typiskt är att detta fördunklande tal om en strid mellan ideologier föres endast i situationer då det politiska läget är ovisst, då man är rädd att det onda skall segra; ordet ideologi är en formel för anpassning som står mittemellan oberoendet och knä-fallet, det är en artighet mot de farliga. Vem talade om ideologi då på en gång de nazistiska grymheterna var avslöjade och nazismens makt undergrävd? Vem vågade då säga att norrmän och danskar var invecklade i en ideologisk kamp; var och en visste att de stred mot bödelsdrängar och fångvaktare, inte mot en ideologi. Låt oss inte smutsa ner ord som religion och ideologi genom att använda dem då pinade människor och förtryckta folk strider för sin rätt att leva.

Att de totalitära regimerna trots allt kan vinna anhängare bland de fria folken är icke svårt att förstå. Ett agitationsvapen, särskilt för kommunismen, är den ursprungliga åskådningen, i praktiken sedan länge övergiven i hemlandet och nu användbar blott som exportartikel. Men viktigare är andra faktorer. Man utnyttjar

alla skäl till missnöje, begagnar inför varje samhällsgrupp de argument som passar den, för en i ordets mest egentliga mening ohämmad propaganda; kom ihåg att Hitler nådde makten inte genom att tala om krig, utan genom att utlova högre tullar åt bönderna, större trygghet åt arbetarna och minskad socialpolitik åt företagarna och att Lenins vallöften var jord och fred, inte socialisering och diktatur. Lögn och politik är begrepp som aldrig varit varandra främmande, men först de totalitära riktningarna har uppfunnit vad man kan kalla den totala lögnen, den lögn som kallar slaveri frihet och despoti folkstyrelse och som brukas på alla områden, i alla doser, mot alla grupper. Dessa metoder är möjliga därför att rörelsen, om den en gång vinner väldet, icke riskerar ansvar och redovisning. Då nedslås allt motstånd, och de som vågar påminna om givna löften ställs inför exekutionsplutonerna eller skickas till slavlägren.

Dag efter dag kan vi fastställa att denna taktik till en viss grad är effektiv. Tag de totalitära regimernas grymheter. Före kriget och i början av kriget mötte vi ständigt människor som vägrade att tro på den nazistiska terrorn; de talade om att inga bevis fanns, att uppgifterna var motstridiga, som om man kunnat vänta att den nazistiska statsledningen skulle givit officiella rapporter om tortyren. Men nazismens nederlag minskade frekvensen av dylika uttalanden; det var lätt att tro på den besegrades ondska. I dag möter samma skepsis beträffande kommunismens teknik; man vill inte tro på Buchenwald 1948, liksom man inte trodde på Buchenwald 1940; endast 1944—45 var det alldeles tryggt att tro på Buchenwald. Märk väl att de människor som i dylika fall har så svårt att tro ofta är hederliga och ömsinta, ur stånd att själva

tänka sig som verktyg för grymheten. Men märk också att dessa människor, som visar en nästan pedantisk kritik, en mer än vetenskaplig kräsenhet inför icke helt bestyrkta skildringar, ofta är desamma som vägrar att skaffa sig den säkra kunskap de erbjudes, som aldrig läste en bok om Hitlers judeförföljelser och aldrig läser en bok om Stalins slavläger. De är icke lögnare, men de lever och vill leva i dunkel, de känner sig dragna till en hälsosam okunnighet.

Tag de totalitära regimernas försök att suddas ut frihetsbegreppet: Mussolinis ord att fri är blott den som är oförmögen att tänka annat än i takt med nationen, d. v. s. statsledningen, Stalins ord om att den är fri som tänker som den till makt komma proletära klassen, d. v. s. än en gång statsledningen, de dresserade filosofernas tal om det ordinära frihetsbegreppets oklarhet och relativitet, om friheten som en inre upplevelse, oberoende av allt yttre tvång. För några veckor sedan, då en rad författare diskuterade dessa frågor, fick vi jämte uttalanden av lysande klarhet bevis för att dylika tankegångar haft inflytande även här; vi mötte spöken ur det mänskliga slarvets och den mänskliga förvirringens idéhistoria.

Alla har vi klart för oss att friheten är ett relativt begrepp och att man strängt taget måste tala om ett mått av frihet eller friheter i stället för frihet i allmänhet. Var och en har i vårt land legal rätt att trycka böcker och att utge eller skriva i tidningar, men den rätten kan inte, och kan aldrig, utövas av alla; jämlikhet i fråga om reell frihet är otänkbar och existerar lika litet i demokrati som i diktatur. Men skillnaden mellan dessa båda regimer är likväl så stor att relativitetstanken saknar betydelse för bedömandet. I vårt land kommer alla åsikter till tals;

Idéhistoria

en tanke skall vara bra dum eller bra vansinnig för att inte finna väg till offentligheten; den politiska ståndpunkten lägger inte hinder i vägen. I despotierna är alla möjligheter till andlig samfärdsel — från tidningar och böcker till radio och vetenskap — förvandlade till en ofantlig högtalare för staten. Och vad är staten: intet mystiskt, utan helt enkelt en byråchef, en partitjänsteman, i sin högsta inkarnation en ensam diktator, vars omdömesförmåga ständigt försvagas genom en isolering, avbruten blott genom umgänge med rädda underordnade, lakejer snarare än rådgivare. Och med denna ordning, som är oändligt mycket hårdare och mera fördummande än de gamla enväldenas censur, vågar man jämföra friheten i det demokratiska samhället.

*

Man klagar över omöjligheten att finna en metafysisk förankring för värderingen och åsikten, och många påstår till och med att det mörker som enligt deras mening sveper över mänskligheten är en följd av att traditionella, stärkande, livgivande föreställningar övergivits. Man ropar på en gud eller åtminstone på en världsåskådning som skall ge den västerländska kulturen enhet och vitalitet.

Det är svårt att nå någon levande föreställning om sättet att tänka. låt oss säga för tre hundra år sedan i jämförelse med sättet att tänka i dag. Men den oerhörda skillnaden kan inte betvivlas. Främst består den sannolikt i att tron på en styrande, utomvärldslig makt försvunnit eller försvagats, att tanken på ett lyckligt och gott samhälle av denna världen trängt undan Augustini himmelska stad. Upplysningstidens stora genombrott, så

Tal hållet vid vårfesten i Uppsala

ofta skildrat med ett slags yttlig överlägsenhet i våra skolböcker, är bestämmande för vårt tänkande. Man bevarade, skriver Paul Hazard, den senaste store skildraren av 1700-talets intellektuella revolution, en gud, men en gud så avlägsen och så blek "att han inte längre oroade det mänskliga samhället genom sin närvaro, att han inte störde det genom sin vrede eller bortskymde det genom sin ära". I stort sett har den situationen förblivit. Även för dem som är religiösa eller kallar sig religiösa har Gud upphört att vara ledare, han har förvandlats till en garant för egna värderingar och resonemang. Han regerar, men styr inte; bibelordet är inte utgångspunkten för ställningstagandet, men väl är Guds vilja fortfarande en sanktion för den genom andra metoder vunna övertygelsen. Detta religionens försvagande, som det vore orimligt att kalla en bankrutt, men som måste betecknas som en resignation, framgår kanske klarast av samtidens apologetiska förkunnelse: den moderna teologins abstrakta läggning, försöket att bygga en ny predestinationslära på studier av vildarnas religiositet, tendensen att framhäva trons nytta i stället för dess sanning, glädjen över naturvetenskapens svårigheter, nästan parodiskt markerad i hävdandet av att det är på den förlupna elektronen i Heisenbergs osäkerhetsrelation som det högsta väsendet skall återkomma.

Den jordiska framstegstanke som på 1700-talet framträdde som religionens arvtagare och som nästan genomgående byggde på det schema kristendomen utarbetat har emellertid icke visat större hållfasthet än de läror vilka den trodde sig kunna ersätta. Föreställningen om att mänskligheten med naturnödvändighet måste gå mot allt större fullkomning, att högre välstånd, rikare kultur, all-

männare och djupare lycka väntade oss i framtiden, är i alla sina varianter raserad; vi tror inte — utom några flockar av sekterister — på dessa löften, vare sig de kommer från Hegel eller Marx, Comte eller Spencer. Inte heller den gren av framstegsläran som utrustar de särskilda nationerna med en obetvinglig förmåga att förverkliga bestämda ideal, som ser den nationella utvecklingen som en mognad från frö till blomma, har kunnat bevara sin kraft att övertyga. Att även denna världsliga metafysik brutit samman beror på flera skäl. Den vetenskapliga analysen har avslöjat de ohållbara förutsättningarna och de fiktiva sammanhangen. Händelserna har inte besannat de förutsägelser på kortare sikt som ingått i de storvulna systemen. Forskningen har i allt högre grad påvisat vad man kan kalla det slumpvisa i kulturernas uppkomst och undergång och framhävt miljöns bestämmande inflytande på människornas handlings- och tänkesätt. Då man får klart för sig att intelligens och karaktärsskillnader mellan olika folkgrupper som ansetts ärftligt särpräglade, exempelvis negrer och vita, nästan uteslutande sammanhänger med omgivning och uppfostran blir det omöjligt att upprätthålla tron på en medfödd och oförstörbar nationell egenart, en av de föreställningar som sedan romantiken spelat största rollen i folkens liv.

Kritiken och relativiseringen har alltså undanröjt stöd-
jepunkter för det mänskliga ställningstagandet. Endast få påverkas av tanken att ett bestämt handlingsmönster i detta liv säkrar lycka i ett kommande. Ingen historiefilosofi garanterar att vi genom vissa åtgärder eller åsikter knyter förbund med framtiden. Någon visshet står inte att vinna om vår kulturs och vårt folks möjligheter. Genom några årtionden av förtryck kan svenskarna bli

Tal hållet vid vårfesten i Uppsala

ett folk av likriktade, lydaktiga, rädda och misstänksamma — Karin Boye har bättre än någon annan skildrat typen — och det Sverige vi nu känner skulle därmed vara utsuddat. Den kärna, ur vilken enligt de stora åskådningarna mänskliga och nationella storverk växte fram, finns inte.

Resultatet kan uttryckas negativt. Ledstjärnorna har slocknat. Alla garantier har berövats oss; inga belöningar väntar den dygdige, den besegrade kan inte räkna på återuppriktelse, och segraren kan inte känna sig som framstegets instrument och historiens utvalde, vårt folk och vårt eget jag består väsentligen av traditioner, vanor och andra av uppfostran och erfarenhet uppbyggda, alltså icke fasta och oföränderliga egenskaper. Man har också rätt att uttrycka saken på ett långt mera positivt sätt. Då Sartre talar om att det gäller att välja synes det inte vara alldeles riktigt — ty är vårt val inte redan i huvudsakliga punkter bestämt av vår miljö? — men han vill framför allt betona att det inte finns någon kunskap, någon hållbar lära som framtvingar ett visst val. Vi måste medvetet handla utifrån våra värderingar, icke med stöd av illusoriska system av insikter om verkligheten och framtiden. Vi är ensamma, och ansvaret är vårt.

Denna relativism eller nihilism betecknas, efter vad jag nyss antydde, som farlig, och man anbefaller även det erkänt irrationella som något att föredra. Jag skall beröra denna antiintellektualism och pragmatism blott från dess egna utgångspunkter. Är verkligen vad som hänt under senare tid en följd av metafysikens sammanbrott och ett bevis på mäklighetens dekadans — från de värderingar som är gemensamma för den demokratiska humanism vilken trots allt är tidens ledande idé? Olyc-

korna och ondskan, de utgör, liksom under alla väldiga skeenden, ett starkt och sensationellt inslag i bilden. Men har inte modet, godheten och offerviljan visat sin makt under dessa år, har inte humanismen, den profana likaväl som den kristna, haft förmåga att skapa martyrer, har inte skeptikern likaväl som den troende gjort sitt yttersta som soldat och som motståndsmän? Och har inte å andra sidan inom de rörelser vilka vi ansett representera ondskan funnits alla attityder till religioner och teoretiska åskådningar? De enhetliga och systematiskt förkunnade tros-läror som man efterlyser har främst utformats av fascism, nazism och kommunism — stundom betecknande som myter och försvarade just som nödvändiga vapen mot relativism och nihilism.

Även ett tvivel av helt annat slag framträder inför det politiska ståndpunktstagandet. Jag vänder mig inte till dem som helt enkelt är för slöa att ta ståndpunkt, dem finns inga utsikter att oroa. Inte heller till dem som på grund av en föreställd skepsis, som i grunden är brist på vitalitet, i en melankolisk överksamhet ser det enda anständiga. Jag åsyftar den tankegång enligt vilken det inre livet, "det goda livet", har så ovillkorligt företräde att den yttre och framför allt den kollektiva handlingen framstår som något tvivelaktigt och rent av förnedrande. Kärnan i denna uppfattning är respektabel; samhällsbyggandet och samhällskampen får inte bortskymma och undantränga det personliga liv som de ytterst åsyftar att utveckla och skydda, och vi måste vid sidan av de politiskt passionerade ha människor som genom lycka och andlig rikedom förskotterar den avspänning, den avpolitiserings, den inriktning på det personliga som vi alla hoppas att framtiden en gång skall medföra. Det mest inträng-

Tal hållet vid vårfesten i Uppsala

ande tänkandet presteras inte i stridslinjen, utan i stillheten; för att tänka måste man, som Maurice Barrès upprepade, skilja sig från massan och för att handla blanda sig med den.

Men överdriv inte den synpunkten. Här är en kompromiss — eller rättare en syntes — för de flesta möjlig och fruktbarande. De stora författare för vilka de personliga problemen stått i förgrunden har också engagerat sig politiskt; genom att ställa sig utanför eller söka att ställa sig utanför begränsar man det som man vill bevara. Och det är det inre livet som ger mening och kraft åt den yttre kampen. Mer än kanske någonsin förr gäller detta i dagens politiska situation, ty om den demokratiska humanismens patos skall sammanfattas i några ord, så innebär den en strid mot statsdespotin för skyddandet av det inre livet, av det särpräglade, fria och personliga.

Den motivering för ståndpunktstagandet och handling i överensstämmelse med ståndpunkten som jag här sökt ge gäller i första rummet den enskilda människan. Det gäller inte ditt parti, det gäller dig, den parollen av en av våra stora diktare är i dag liksom alltid den avgörande. Men jag kan ej underlåta att betona att även ett folk är skyldigt att dra konsekvenserna av sina egna åsikter och att denna plikt just i dessa dagar anvisar oss ett bestämt handlande. Vi bekänner oss till västerlandet, till den demokratiska humanismen, och vi vet att detta västerland för första gången i historien är på väg att organiseras på frivillighetens grund och med fredens tryggande som mål. Då de politiska ledarna hittills anbefallt oss att stå utanför denna spirande organisation finnes intet sammanhang mellan deras idéståndpunkt och deras handlingsprogram. Detta utesluter icke att de skäl de andrar för sin uppfatt-

ning är ärligt menade och ärligt redovisade. Och likväl är det uppenbart att debatten påverkas av sådana taktiska synpunkter som under det senaste årtiondet fått en skrämmande prestige i svensk politik. I mer än ett hänseende föreligger här en eftersläpning från krigsåren, då tystnad, otydlighet och den list som består i att säga något annat än vad man menar upphöjdes till svenska dygder.

Den samverkan inom västerlandet varom här är fråga syftar till att trygga freden för alla genom att göra ett krigiskt företag hopplöst, den bör i sinom tid kunna medföra också den avspänning som följer av en tryggad fred. Om något kollektivt hat får inte vara tal; så långt bör vi ha kommit att vi kan avsky nazism och kommunism utan att inbilla oss att tyskarna eller ryssarna är dåliga människor. Men den bygger på en självfallen samhörighetskänsla: med de nordiska folken och de i kultur, om också inte i språk, närstående demokratierna i väster, med Frankrike, som ånyo börjar bli i stånd att fullfölja sin mission som idégivare, med England, vars hållning under krigsåren är vår tids stora legend och vars segrande folk ännu tre år efter krigets slut måste ålägga sig samma disciplin som säkrade segern, med Amerika, som är vårt hopp, därför att det ensamt förenar välstånd och makt med idealitet och intellektuell nyskapelse och därför att det utgör ett redan sammansmält Europa.

Allt börjar med mystik och slutar med politik, skrev för fyrtio år sedan Charles Péguy, som, på en gång kristen, radikal republikan och patriot, blivit ett av det moderna Frankrikes stora namn. Vad han närmast tänkte på var Dreyfusaffären, hur den började som en strid mellan principer, förd med logikens och moralens vapen, hur den slutade som en tävlan mellan partier och politiska

Tal hållet vid vårfesten i Uppsala

pretendenter, med de en gång väckta passionerna som medel i kampen om makten. Mystiken, det är i denna sats de stora och nobla drömmarna, politiken, det är de intriger och agitationer genom vilka kanske dessa drömmar delvis förverkligas, men under vilkas inflytande de också förvanskas och förbleknar. Vad man vill önska i svenskt samhällsliv och främst av den svenska ungdomen är mer av mystik i denna mening, en starkare och mera medveten vilja till stora insatser, en känsla av hänförelse inför värden som nu blott respekteras.

Här finns en skillnad mellan oss och de folk som deltagit i kriget och varit underkastade ockupation. Dessa folk vet vad det främmande väldet betyder, vad förtryck, våld, grymheter innebär. Men därför har också för dem begrepp som självstyrelse och frihet, vilka blir torra och slitna då de aldrig hotas, fått djupare verklighet och ny friskhet. Framför allt har de, som en eggelse och en säkerhet, bland sig människor av alla åldrar, yrken och samhällsgrupper som genom handlingar och besegrade lidanden visat sin tro och sin moraliska storhet. De vet att många skeptiker, likgiltiga och egoister i avgörande situationer förvandlades till hjältar, med en problemlös förvisning om värdet av ting som förut analyserats sönder och betraktats som tomma fraser och döda doktriner, med förmåga att möta tortyren och döden som underlägsna motståndare. De känner sig i de återvändande från Buchenwald, Sachsenhausen och Grini besitta bevis på att godheten och uppoffringen är stormakter, och de drar härav, med en logik som är mera passionerad än bindande, slutsatsen att dessa makter måste segra. Det svenska folket, som besparats så många olyckor, har gått miste om dessa moderna helgon, om denna inspiration. Men det finns

Idéhistoria

ingen anledning att betvivla att hos oss finns lika mycket av bunden tro och handlingsvilja som hos de folk vilkas öden vi följt med vördnad och medkänsla. Vad de tänkt, känt och uträttat har hjälpt och stärkt även oss, trots att vi inte alltid är villiga att förstå och erkänna det. En man som Överland har sannolikt, i väsentlig mening och på lång sikt, betytt mer i nordisk politik under åren efter kriget än någon politiker eller officiell person. Låt mig sluta med en hyllning till dessa människor, som på ett helt annat sätt än vi själva gjort och räknar med att få göra, tagit ståndpunkt och tagit konsekvenserna av sin ståndpunkt.

(DN 16 och 18 maj 1948.)

III

MOT SOCIALISM OCH KOMMUNISM

SOCIALISMEN OCH FRIHETEN

Varje socialdemokrat måste med entusiasm tala om det framtida socialistiska samhället. Men vad socialism innebär kan han inte tala om. Då en definition begäres svaras det med allmänna fraser, som med säkerhet visar blott en sak: att de mest skilda föreställningar hyses av partiets ledare. Begreppet socialisering behöll länge en större fasthet än begreppet socialism; socialisering innebar statens övertagande av produktionsmedlen eller i varje fall en fullständig statlig kontroll över deras utnyttjande. Nu är glidningen även i fråga om detta begrepp i full gång. Statsministern sade för ett par veckor sedan att socialisering helt enkelt var en sådan ordning i vilken produktionen var effektiv och därför i överensstämmelse med det allmänna intresset. En rent liberal produktionsform skulle alltså, därest den ansågs verka väl, kunna betecknas som en form av socialisering, och de antisocialistiska partierna kunde, likaväl som socialisterna, beteckna sig själva som förkämpar för socialisering. Statsrådet Wigforss är som vanligt icke med på att kalla alla katter grå. Han talade nyligen om den totala socialisering som utmärks därav att all produktiv verksamhet i ett samhälle sköts av sta-

Mot socialism och kommunism

ten. Och han fann, med obetydliga reservationer, att även en sådan regim vore väl förenlig med andlig och politisk frihet.

Både uttalandet och motiveringen för detsamma bör beaktas. Under den senaste tiden har en rad socialdemokrater erkänt att socialiseringen — förstatligandet — vid en viss punkt medför faror för den medborgerliga friheten och därmed för demokratin. En riskzon har sagts föreligga, utöver vilken socialiseringen icke får bedrivas. Nu avvisar partiets andlige ledare dessa tankegångar. Man kan driva socialisering praktiskt taget så långt som helst. Den totala socialisering som för några årtionden sedan var hela partiets självklara mål är icke avskriven. Tanken ställs i bakgrunden då det passar partiet, men man behåller den i reserv och är alltså principiellt redo att föra fram den.

Hr Wigforss' motivering sammanhänger delvis med frihetsbegreppets oklarhet. Det är exempelvis möjligt, om också ägnat att förvirra, att likställa ökat välstånd med ökad frihet, ty med höjd ekonomisk standard uppstår större utrymme för den enskildes val. Den som i socialismen ser ett medel till produktionsstegring kan därför med viss rätt påstå att socialismen i ett bestämt hänseende stegrar friheten. Från icke socialistiskt håll blir då svaret att själva premissen icke är hållbar, att med all sannolikhet en genomförd socialisering försämrar produktionsvillkoren, minskar det allmänna välståndet och därmed är farlig för friheten även i den speciella mening som här användes.

Men finansministern stannade icke vid ett sådant spel med frihetsbegreppet. Han påstod uttryckligen att den politiska eller, som han uttryckte det, den andliga friheten

Socialismen och friheten

i det väsentliga icke skulle bringas i fara genom en total socialisering. Ett par punkter i hans resonemang är av särskilt intresse.

Friheten skulle riskeras, det erkände hr Wigforss, "om staten finge överta sådana organ som t. ex. samlingslokaler och tidningar." Ett statligt övertagande av pappersindustrin kunde likaledes måhända medföra risker för pressfriheten. Men i övrigt kunde staten socialisera hur långt som helst utan att faror uppstod. Och för övrigt, förklarade finansministern, kan ju en folkmajoritet "lika bra genomföra censur i ett privatkapitalistiskt samhälle som i ett totalsocialiserat". Om man inte önskade undertrycka friheten, kunde den ej anses hotad: detta synes ha varit kärnpunkten i resonemanget.

Hela detta sätt att diskutera visar hur ytligt, för att inte säga lättsinnigt, även en teoretiskt intresserad socialdemokrat som hr Wigforss tar på det behandlade problemet. Den brittiske arbetarledaren Herbert Morrison yttrade nyligen att om England lyckades förena socialism och frihet, skulle det ha gjort en ny epokgörande insats i mänsklighetens historia. Dessa ord tyder åtminstone på att problemet anses svårt och allvarligt. Hos de svenska ledarna framträder ingen sådan insikt. De avfärdar saken med några ord, ser i motståndarnas invändningar endast uttryck för ond vilja eller partinit. Denna hållning står väl samman med den oerhörda brist på teoretiskt intresse som kännetecknat den svenska socialdemokratin. Men den förvånar hos en politiker av finansministerns medvetna och intellektuella typ.

Tror man verkligen att pressen kan förbli fri — vilket i detta fall är detsamma som fri gentemot staten, gentemot styrelsen — om produktionsmedlen alltigenom socialise-

Mot socialism och kommunism

ras? En sådan ordning innebär att staten bestämmer vad som skall produceras, att den t. ex. fastställer i vad mån vårt trä skall användas till export eller till inhemsk produktion, till byggnadsverksamhet eller till pappersmassa. Vare sig pappersbruken direkt övertas av staten eller inte, blir under dessa förhållanden hela deras verksamhet beroende av statens medgivanden och anvisningar. Ett slags koncessioner från statens sida måste krävas för utgivande av tidningar. Är det tänkbart att den inom staten härskande riktningen icke tillgodoser sina egna intressen vid beviljande av sådana koncessioner? Blir det icke efter en tid en självfallen sak att kritiska publikationer vägras koncession eller i varje fall tvingas till moderation som villkor för koncession? Men än viktigare är att själva den fria företagsamhet som utgivandet av fria tidningar förutsätter skulle försvinna. Vem skall finansiera tidningarna, vem skall skriva i dem, vem skall insätta de annonser på vilka de bygger sin ekonomi? Då så gott som hela befolkningen kommer att bestå av tjänstemän i statsägda företag, bortfaller i realiteten möjligheten att starta tidningar utan de härskandes medverkan. Och ingen kan väl tänka sig att statsföretagen skulle annonsera i oppositionella tidningar av omtanke om dessas bestånd.

Analysen kan drivas vida längre, men dessa antydningar lär vara tillräckliga. En liknande situation uppstår i fråga om strejkrätten. Då staten äger alla företag och skall fastställa deras produktion, blir en strejk ett direkt angrepp mot statsmakten, en form av sabotage gentemot styrelsen. Det är därför en given sak, icke något bevis på kommunisternas ondska, att det socialiserade Ryssland förbjuder strejker, liksom det tolererar endast en likriktad, för de härskandes idéer arbetande press.

Socialismen och friheten

På allt detta kan man icke rimligen, såsom hr Wigforss gör, svara att det även i våra dagars Sverige är möjligt för en majoritet att genomföra censur och andra frihetsinskränkningar. Det är legalt möjligt, men politiskt omöjligt, ty en oerhörd reaktion skulle möta ett regeringsförslag av denna art. Men i ett socialiserat samhälle, där politik och ekonomi sammanfaller, blir en motsvarande aktion lätt och naturlig; den blir helt enkelt ett led i statens produktionsverksamhet.

Många socialister erkänner att en total socialisering måste leda till den politiska frihetens förintande. En så radikal socialist som Harold Laski ger indirekt detta erkännande då han skriver att i ett socialiserat samhälle all principiell opposition måste undertryckas, om den kan tänkas bli farlig för den bestående ordningen; han tröstar sig med att en ny sorts "frihet", främst innefattande ett slags kollektiv lyckokänsla, skall ersätta den förlorade! Det vore av betydelse om den svenska socialdemokratin bekände kort: står den på Wigforss' linje, på Laskis linje eller hyllar den eventuellt någon tredje, ännu icke klart definierad åsikt om socialism och frihet?

*

Då partier samlade kring en socialistisk åskådning av marxistisk typ för ett halvt århundrade sedan vann fäste inom arbetarklassen i en rad länder var detta ur skilda synpunkter naturligt. Den frälsningslära som marxismen innebär vädjade direkt och utslutande till arbetarklassen: denna klass, och endast denna, framställdes som skickad att undanröja sedan det mänskliga samhällets tillkomst bestående orättvisor och att skapa en ny ordning, under

vilken klassskillnader, fattigdom och krig, ja, till och med brottslighet, osedlighet och personlig tarvlighet skulle försvinna. Man resonerade föga om hur det nya samhället skulle komma till stånd och hur det skulle inrättas, ty enligt det marxistiska schemat frambragtes detta samhälle av utvecklingen själv med proletariatet som verktyg, och att närmare diskutera dess uppbyggnad var, hade Marx förklarat, ett bevis på ovederhäftighet och förhävelse. I den populära agitationen spelade emellertid hänvisningen till de bestående sociala olikheterna den främsta rollen. Socialismen skulle i praktiken i första rummet medföra en lika fördelning, och en sådan skulle, med de till samhällets tjänst stående produktivkrafterna, betyda välstånd för alla. Om en begränsning av friheten i samband med socialismen eller — vilket då var detsamma — socialiseringen var så mycket mindre tal som denna omdaning sades skola medföra själva den statliga tvångsordningens avveckling.

Detta stora perspektiv gav färg och eld åt den socialistiska propagandan, men det var sannolikt inte så verkningfullt när det gällde att vinna arbetarklassen som de på kort sikt framförda reformkraven. Genom dessas förverkligande skulle arbetarnas ställning höjas redan inom det bestående samhället. Fackföreningarna hade till uppgift att förbättra löner och arbetsvillkor i solidaritetens tecken, Kooperationen skulle beivra monopolism och uppskörtning inom handeln, den politiska rörelsen hade att verka för socialpolitiska reformer — minimiarbetsdag, arbetarsemester, ålderdoms-, olycksfalls- och arbetslöshetsförsäkring. Denna linje blev länge den helt dominerande, medan socialiseringstanken sköts undan. Den svenska socialismen — liksom motsvarande rörelser i de flesta län-

der — blev huvudsakligen ett demokratiskt och radikalt reformparti. Här har dess insatser varit utomordentliga. Ingen kan med fog förneka att sociallagstiftningen i Sverige främst är socialdemokratins förtjänst, även om understöd i stigande utsträckning erhållits från andra partier.

Redan det sist antydda förhållandet gör att socialpolitiken numera icke på samma sätt som förut framstår som en arbetarklassens sak. Den är snarare föremål för en tävlan mellan riktningar som var för sig spanar efter missförhållanden att avhjälpa, betryckta folkgrupper att stödja. Härtill kommer att stora delar av arbetarklassen kommit upp till en sådan ekonomisk ställning att de icke omedelbart profiterar av den utjämning som en stor del av socialpolitiken innebär. Reformerna kan icke finansieras blott genom den högre beskattning av de rika som för ett par årtionden sedan framstod som lösningen; beskattningen av de högre inkomsterna närmar sig redan bristningsgränsen. Det är icke längre fråga om att endast överföra från andra klasser till arbetarklassen, utan också om att utjämna inom denna klass, delvis om att överföra från välstående arbetare till andra, eftersatta folkgrupper.

Detta socialpolitikens dilemma jämte åtskilliga andra omständigheter gör det förklarligt att socialismens ursprungliga huvudlinje, socialiseringslinjen, ånyo trängts i förgrunden, att man häri ser ett medel att bevara sammanhållningen inom arbetarklassen. Någon anledning finns visserligen icke att anta att arbetarna själva i regel med entusiasm omfattar denna linje. Tvärtom. All erfarenhet visar att de extrema ståndpunkterna inom socialistiska rörelser främst uppbäres av till över- och medelklassen hörande intellektuella, medan moderationen företrädes av arbetare. Den radikala utopismen är snarast

de utifrån kommande arbetarledarnas sak. Den svenska socialdemokratins utveckling och närvarande läge bestyrker detta; det är akademikerna, icke fackföreningsmännen, som ivrat och ivrar för socialisering. Opinionsundersökningarna visar att en stor del av arbetarklassen står främmande för de principer om planhushållning och statlig produktion som förkunnas av några ledare. Men ostridigt är likafullt att vissa grupper inom arbetarklassen ser framtidens lösen i socialisering. Varpå beror detta utom på den traditionella mystik som omger själva begreppet?

På vissa håll torde manoreflekterat anta att en socialisering automatiskt skall leda till ekonomisk jämlikhet och tillika till ojämförligt högre välstånd för de fattigare folkgrupperna. Under inflytande av en sedan årtionden bedriven primitiv agitation ser man i fördelningsproblemet det enda väsentliga och föreställer sig rentav att den väldiga stegringen av arbetarnas standard under senare år beror på att de förmögnare grupperna tvingats att "dela med sig" i högre grad än tidigare. Hela denna felsyn torde dock vara stadd i försvinnande. För alla med någon ekonomisk insikt står det klart att arbetarnas förbättrade villkor i huvudsak är en följd av nationalinkomstens höjning, att en jämn inkomstfördelning icke skulle leda till avsevärda förbättringar för någon större grupp och att allmänt välstånd kan vinnas blott genom vidgad produktion — genom att göra kakan större, icke genom att dela den lika. Och det bör också under senare år ha blivit uppenbart för alla att socialisering icke i och för sig medför ekonomisk jämlikhet; exemplet från Sovjet, där inkomstskillnaderna är lika stora som i de mest utpräglat kapitalistiska företag, har här varit klargörande.

Den av socialistiska teoretiker drivna tesen att pro-

Socialismen och friheten

duktionen skulle ökas genom en socialistisk ordning torde icke öva stort inflytande på arbetarklassen. Den framträdde icke alls, eller ytterst sällan, i äldre socialistisk debatt, och den har av allt att döma icke heller i nutiden blivit ett slagkraftigt argument. Möjligen påverkar det dem som bibringats föreställningen att den ryska produktionsökningen efter 1917 beror på socialismen, icke på en industrialisering som i andra länder försiggått inom den privata företagsamhetens ram.

Sannolikt torde socialiseringstanken huvudsakligen få sin prestige genom att den förknippas med tro på ett slags ekonomisk demokrati. Nu bestämmer enskilda företagare inom produktionen, resonerar man, i ett socialistiskt samhälle skall alla bestämma; därigenom blir folkstyrelsen en verklighet inom ekonomin liksom förut inom politiken. Från denna utgångspunkt betraktar man med misstro och ovilja kritikernas påstående att den politiska friheten, liksom strejkrätten och andra för arbetarna dyrbara rättigheter, skulle avskaffas i en socialistisk stat. Man utgår från att socialisering ger makt åt arbetarna, åt majoriteten; däri ligger tillräcklig garanti för att åtminstone de rättigheter majoriteten sätter värde på blir bevarade.

De avgörande invändningarna mot denna tankegång är två. För det första kan själva socialiseringen antas nödvändiggöra det successiva avskaffandet av vissa nu omhuldade friheter. Det går icke att under statens ledning planera produktionen och att samtidigt tillåta obegränsad kritik och opposition eller att ge varje arbetargrupp rätt att genom strejker sätta produktionsplanerna ur funktion. För det andra blir icke majoriteten, i den mening vi nu använder ordet, bestämmande i en socialistisk stat. Majoriteten kan fatta beslut om socialisering,

Mot socialism och kommunism

men den beslutar samtidigt sin egen abdikation. Ty den maktsamling som därav följer leder till att de politiska ledarna, som tillika blir herrar över produktionen, kommer att bli, och tvingas att bli, en härskande klass, vars välde tryggas genom självrekrytering. Omvälvningen kommer, såsom den amerikanske sociologen Burnham uttryckt det, att bli en direktörernas revolution; det blir den till en enhet sammanslagna politiska och ekonomiska byråkratin som får ledningen. En omkastning av läget på fredligt sätt blir omöjlig, ty de härskande disponerar genom stats- och produktionsapparaten över medel att utan svårighet nedslå oppositionen. Varje enskild arbetargrupp kommer icke att ha att göra med en grupp arbetsgivare som den möjligen genom solidaritet kan bevinga, utan med en stat inför vilken den är maktlös.

På en sådan ordning tänkte icke socialismens ledande teoretiker. De utgick från att med socialismens seger skulle staten ersättas av en obunden arbetsgemenskap, och de talade med oro — jfr t. ex. Branting och Danielsson — om den statssocialism som en produktionsordning under statens ledning skulle innebära. En sådan ordning skulle utan tvivel vara tilltalande för en byråkrati som enligt densamma skulle härska i folkets och socialismens namn, men den kan, om dess beskaffenhet genomskådas, icke bli ett ideal för arbetarklassen.

*

Nyligen erinrade Handelstidningen med all rätt om att den socialdemokratiska politiken leder till "ekonomisk diktatur", till alltmer total statlig kontroll över samhällslivet. En sådan kontroll, eller riktigare en sådan

Socialismen och friheten

dirigering, blir i stor utsträckning möjlig redan utan socialisering, genom priskontroll, byggnadslicenser och andra regleringar som i realiteten gör det möjligt för staten, d. v. s. för regeringen och byråkratin, att behärska och styra näringslivet. Strävandet att utvidga denna statsdirigering framstår alltmer som en av maktbegär betingad expansionstendens, den fortgår oberoende av om nämnda fördelar för den stora allmänheten kan uppnås genom nya ingripanden. Politiken och förvaltningen, som i allt högre grad blir blott två sidor av det härskande partiets maktutövning, söker vidgat utrymme, ökad myndighet på det enskilda förvärvslivets och de enskilt verk samma människornas bekostnad. Med den socialisering som framställts som målet är fulländningen nådd. Den innebär den ekonomiska frihetens förintelse. Men den innebär också den politiserade byråkratin totala seger. En förtjänstfull insats inom statspartiet blir den viktigaste förutsättningen icke blott för uppnåendet av höga poster inom den egentliga statsförvaltningen, utan också för avancemang inom de nya områden som underläggs staten. För att bli företagsledare måste man i första hand vara politiker; det är den aktive partimannen för vilken alla karriärer står öppna.

Med en sådan utveckling blir också den medborgerliga friheten ställd i fara. En stat som sköter alla det ekonomiska livets funktioner kan icke lämna opinionsbildningen kvar som en frihetens oas i en öken av statlig reglering. Steg för steg kommer likriktningen att genomföras till dess det gamla reaktionära idealet nås: en följsam massa, som utan debatt och opposition styrs av statliga funktionärer.

Det är emellertid ett misstag att tro att dessa utveck-

Mot socialism och kommunism

lingstendenser är ett arv från marxismen. För den äldre, av Marx och Engels influerade socialdemokratin stod det klart att en genomförd statlig dirigerad av samhällslivet skulle leda till ett olidligt tvångsvälde. Det socialistiska samhälle som man eftersträvade skulle förverkligas först med statens avskaffande. I en situation då produktionsapparaten blivit tillräckligt stark för att ge alla en god bärning skulle en tvångsfri sammanlevnad mellan människorna ersätta den statliga ordningen. Utopismen i denna tankegång är uppenbar. Men det måste fasthållas att den icke var frihetsfientlig; friheten var för Marx parollen framför alla andra, och med frihet menade han, liksom alla människor på den tiden, frihet även gentemot staten.

De tre socialistiska huvudriktningarna har stannat i helt skilda attityder inför den gamla marxistiska tankegången. Syndikalismen har visat den största troheten. Statssocialismen är, säger man fortfarande, av ondo, den medför andlig och materiell ofrihet. Denna synpunkt drives så långt att själva den politiska verksamheten föraktas eller försummas. Genom en generalstrejk eller någon annan aktion vid sidan av politiken skall den sociala revolutionen genomföras, och den skall innebära statens upplösning och de fria producentsammanslutningarnas triumf. Troheten mot idén har lett till total maktlöshet, men också till en fördomsfritt intellektuell inriktning, som gör syndikalisterna till ett salt inom arbetarklassen. Kommunisterna har klarat dilemmat på ett annat sätt. Man säger sig eftersträva statens avskaffande och den totala friheten, men detta tillstånd måste förberedas genom diktatur, förtryck och likriktning under en tid som först beräknades till några årtionden, men nu antas omfatta år-

Socialismen och friheten

hundraden. Under senaste tiden har denna form av förljungen utopism förenats med påståenden om att friheten redan är realiserad i den kommunistiska diktaturen, en uppfattning som helt bryter mot det ursprungliga och stora perspektivets grundtankar.

Socialdemokratin har valt en tredje väg. Under bevarande av några marxistiska synpunkter har grundläggande idéer, bland dem tankarna om staten och friheten, övergivits. Det omdaningsarbete för vilket partiet sätter in sin kraft innebär helt enkelt en fortskridande expansion av statsverksamheten. Att en stat som omspanner allt är en fara för friheten, att Marx på denna punkt hade rätt, det är en tanke som man inte vill diskutera. Den paradoxala situationen föreligger alltså att den frihetslinje som för Marx liksom för de stora liberala tankarna under 1800-talet var huvudsaken i dag uppbäres av socialismens motståndare.

*

Gång efter annan framträder i socialdemokratisk debatt tanken att arbetarna skall förvandlas från anställda till delägare och ledare av de företag i vilka de arbetar. Till en viss grad kan denna synpunkt delas av alla socialreformatoriskt inställda riktningar. Att arbetarna blir besuttna, på ett eller annat sätt får del i egendom och vinster, det är ett självfallet mål för all välfärdspolitik, och i stigande omfattning har också en sådan avproletarisering av arbetarklassen ägt rum. Även en form av industriell demokrati som ger möjlighet till insyn i företagen och medbestämmanderätt på bestämda områden samt därigenom ökar känslan av intresse och ansvar är för den sociala liberalismen välkommen. Men från denna tankelinje gli-

Mot socialism och kommunism

der man lätt över till en annan. Arbetsgivarna skulle, säges det, försvinna, i deras ställe skulle träda de inom företaget verksamma arbetarna, och i denna ordning skulle den sociala omvandling eller revolution, som föresvävar socialismen, försiggå. Senast skymtade denna uppfattning i ett tal av finansministern, som sedan årtionden pläderat för industriell demokrati, men härvid menat helt skilda saker: å ena sidan en sådan samverkan vilken förutses i det nyss avslutna avtalet mellan arbetsgivar- och arbetarorganisationer, å andra sidan produktionens övertagande av arbetarna.

Denna sistnämnda linje har sedan mer än ett århundrade spelat in i såväl socialistisk som liberal åskådning. I mitten av 1800-talet syntes den vara på väg till en dominerande ställning. Producentkooperationen var lösen för en socialistisk teoretiker som Lassalle likaväl som för en del reformvänliga liberaler. Hur enkelt och naturligt skulle icke, menade man, den sociala frågan lösas om arbetarna själva bleve ägare av industriföretagen och dessa alltså helt drevs för de "egentliga" producenternas räkning. Även under senare tid har socialistiska riktningar ställt denna utvecklingslinje i förgrunden. Så var fallet med den engelska gillesocialismen, som omkring år 1920 under en kort tid var en ledande teori, och så är fallet med syndikalismen, som i all sin irrationella utopism i flera länder kring sin lära samlat en intellektuell och moralisk elit inom arbetarklassen. Genom fria producentföreningar skulle man undgå statssocialismen och därmed förmyndarskap och tvångsordning. Hos många har denna ståndpunkt förmäls med drömmar om statens totala avskaffande.

Försök till dylik producentkooperation har också gjorts,

Socialismen och friheten

främst i England och U. S. A., men i viss omfattning även i Sverige. I några fall har de lyckats: av arbetare ägda och ledda företag har haft framgång, ehuru de ofta efter en övergångstid tvungits att tillämpa fastare metoder i fråga om ledning och disciplin än som ursprungligen åsyftats. I regel har företagen misslyckats. Orsakerna härtill, utredda bland annat av makarna Webb, har varit många: svårigheten att förena allas lika rättigheter med en insiktsfull och effektiv företagsledning, omöjligheten att hålla samman vederbörande arbetargrupp vid svårigheter och kriser, bristen på kreditmöjligheter, konkurrens och i vissa fall systematisk bojkott från andra, av privata arbetsgivare ledda företag. Småningom har man både bland liberala och socialistiska teoretiker så gott som enhälligt kommit till slutsatsen att en utveckling efter denna linje icke är tänkbar, att de av arbetarna ägda företagen förblir undantag utan betydelse för den sociala och ekonomiska situationen i det hela.

Lika viktigt är att den producentkooperativa tankegången strider mot de planerings- och regleringsprinciper som uppbär den moderna socialismen. En genomförd producentkooperation efter antytt mönster skulle innebära en fri tävlan mellan av arbetare ägda företag, och den passar därför långt bättre in i ett liberalt än i ett socialistiskt system. Dess resultat måste, därest överhuvud ett realiserande av idén vore tänkbart, bli att vissa företag lyckades, medan andra misslyckades, att därför vissa arbetargrupper finge en helt annan ekonomisk ställning än andra, att en ny klasskiktning inom kort ersatte den avvecklade. Själva starten måste ske under statlig medverkan, genom ofantliga understöd från statens sida till de särskilda arbetargrupperna, men principiellt skulle sedan —

Mot socialism och kommunism

såsom Lassalle förutsade för åttio år sedan — företagsföreningarna verka självständigt och alltså alltigenom träda i arbetsgivarnas ställe. Det är utan vidare uppenbart att ett sådant system icke blott är oförenligt med planhushållningskravet, utan även är ytterligt svårt att förena med en långtgående socialpolitik. Producentkooperation jämte socialpolitik i stor skala innebär nämligen att arbetarna blir företagare utan de risker som eljest följer med privat företagsamhet.

Under dessa förhållanden är det vilseledande att framställa den nutida socialdemokratin såsom inriktad på att ge arbetarna äganderätt till och bestämmanderätt över företagen. Härigenom skapas illusionen att arbetarna skulle förvandlas till företagare och att arbetsgivarna skulle försvinna, men att i övrigt situationen skulle bli ungefär densamma som nu. Man förespeglar arbetarna en frihet och en självständighet som icke är förenlig med socialismens planeringsprogram. Detta program innebär i själva verket att den allsmäktiga staten träder i stället för arbetsgivarna med deras starkt begränsade möjligheter, och att därmed rättigheter som nu är självklara — såsom strejkrätt och flyttningsrätt — vedervågas. I stället för de fria producentgrupper som i vaga ordalag utlovas blir realiteten en statssocialism, ett byråkratvälde, där den politiska och ekonomiska makten samlas hos ett ledande skikt av tjänstemän och direktörer. Att socialiseringsprincipen i och för sig icke kan väntas tilltala arbetarklassen framgår av dessa försök att maskera dess innebörd, att förevisa socialiseringen i förklädnad.

(DN 24 aug. 1946, 4 sept. 1946, 7 mars 1947
o. 12 sept. 1946.)

KOMMUNISTERNA OCH DEMOKRATIN

LÖGNENS RENÄSSANS

Då Oscar Wilde för mer än femtio år sedan skrev sin essä om Lögnens förfall — fortfarande läsvärd med sina lekfulla och träffande reflexioner — tänkte han på litteratur och konst. Han kunde gott ha tagit med politiken. Demokratiseringen, med sin bakgrund av förnuftstro och klarhetsvilja, medförde en nedgång för den politiska lögnen. De fantastiska föreställningar som spritts till den absoluta monarkins, adels- och kyrkoväldets försvar var icke längre gångbara. Naturligtvis var lögnen fortfarande ett användbart politiskt stridsmedel. Men den begränsades till kvantitet och kvalitet genom tron att opinionen borde upplysas och att de politiska riktningarna öppet borde deklarerera sina åsikter för väljarna och sedan stå för dessa åsikter. Valkampanjernas överdrifter och förvanskningar var småsaker i jämförelse med den stora och förhärdade lögnen; sanningen respekterades åtminstone i princip, och man ljög med dåligt samvete.

Vår tid har bevittnat lögnens renässans. Man ljuger icke längre endast generat och i detalj, utan oblygt och

en gros. De totalitära partierna har återupplivat den totala lögnen. Dess förutsättning är att valet mellan sanning och lögn träffas uteslutande med hänsyn till den politiska ändamålsenligheten. Om lögnen ter sig tjänligare, begagnas den; om sanningen duger för det syfte som eftersträvas, får den träda till. Men då lögnen har en smidighet, mångsidighet och variation som sanningen saknar, är det givet att den senare måste få jämförelsevis begränsad användning. Ljugandet blir icke blott en godtagen utan en normal metod för politiskt arbete.

Varpå beror detta? Några förklaringsgrunder ligger i öppen dag. De totalitära riktningarna anser sig eftersträva så på en gång stora och avlägsna mål att de bör ljuga för att nå dem. Ändamålet helgar medlen, och lögnen betraktas som ett av de mera självfallna och oskyldiga medlen. "Att medvetet använda lögnen såsom kampmedel på det sätt kommunisterna gör i sina dagliga tidningar, det är ingen lögn, utan en förbannat reell nödvändighet", heter det i en ledande tysk kommunisttidning år 1923. Mussolini och Hitler drev linjen än längre med sitt förakt för objektivitet och sanning, sitt tal om mytens och illusionens värde. Dessa riktningar kan ljuga därför att de främst vädjar till skilda grupper med kort politiskt minne och räknar på framgång endast i sådana krisperioder då förtvivlan och oro försvagar omdömesförmågan. De vågar ljuga därför att de, om de en gång segrar, undertrycker all opposition och kritik och sålunda icke behöver ta ansvaret för sina lögner.

Exemplen överflödar. Lenin, Mussolini och Hitler nådde makten genom en agitation vars innehåll i viktiga punkter stred mot de grundsatser som tillämpades efter segern. Omkastningar i de härskandes politik försvaras utan

Kommunisterna och demokratin

någon hänsyn till konsekvens och reda. Den som på våren 1939 tänkte sig ett tyskt-ryskt samgående betecknades av kommunisterna som kontrarevolutionär, socialfascist, hyena o. s. v., av nazisterna som kontrarevolutionär, marxist, jude o. s. v.; den som på hösten 1939 icke höll på ett tyskt-ryskt samgående karakteriserades på samma sätt.

I Sverige har kommunisterna troget följt denna tradition; efter nazismens förvittring har de praktiskt taget monopol på den totala lögnen. Goda illustrationer på deras förmåga att utnyttja monopolet har givits under den senaste tiden.

Den demokratiska svenska pressen har efter krigets slut iakttagit den största återhållsamhet i omdömen om segermakternas politik och inbördes relationer. I den mån kritik framförts har den varit mild och till formen hovsam. En överväldigande svensk opinion torde känna oro inför Sovjets påtagliga expansionstendenser, men uttrycken för denna oro har dämpats därför att man i det längsta vill hoppas på ett gott förhållande mellan de allierade stormakterna. Den kommunistiska pressen uppträder på helt annat sätt. Å ena sidan riktas de mest hänsynslösa och obefogade angrepp mot västmakterna; de skildras som skurkar och rövare med hotfulla avsikter mot Ryssland. Å andra sidan anklagas var och en som icke oreserverat hyllar den ryska politiken för rysskräck och krigshets. Det är svårt att tänka sig en mera fulländad form av för-ljuget sabotage.

Det kommunistiska partiet är det enda parti av någon betydelse som i sin helhet med rätta kan beskyllas för anpassningspolitik icke blott gentemot Ryssland, utan också gentemot Tyskland. Så länge den tysk-ryska pak-

Mot socialism och kommunism

ten ägde bestånd, alltså från augusti 1939 till juni 1941, stod kommunismen helt främmande för den nationella och demokratiska linjen i svensk politik. Då Tyskland ockuperade Norge förklarades detta i den kommunistiska pressen vara västmakternas skuld; det norska folket uppmanades att icke göra motstånd, och den norska regeringen utsattes för hätska angrepp därför att den flydde till England. Annu i början av juni 1941 betecknades hela världskriget som ett imperialistiskt krig, som icke angick arbetarna; först på midsommaren, sedan Tyskland överfallit Ryssland, förvandlades kriget till ett krig mellan fascism och frihetsvilja. Dessa föregående hindrar icke kommunismen att i dagens läge uppträda som den nationella demokratins förkämpe, att skarpare än någon annan riktning kräva inskridande mot alla nazistsympatisörer och anpasslingar. Genom att ropa "ta fast tjuven" söker tjuven själv sätta sig i säkerhet.

Att diskutera med dessa den onda viljans representanter lönar sig icke; en debatt förutsätter åtminstone ett minimum av vilja till saklighet och sanning. Den enda vägen för de demokratiska partierna är att upplysa opinionen, att söka sprida de kunskaper som gör de kommunistiska lögnerna och omkastningarna ofarliga. Det är ett arbete på lång sikt, men på dess framgång beror demokratins bestånd.

(DN 29 juni 1946.)

NAZISM OCH KOMMUNISM

Den nazistiska läran är oklar på gränsen till meningslöshet, och icke utan skäl kunde Hitlers maktövertagande betecknas som en nihilismens revolution. De målsättningar

som skymtar i frasernas dunkel är alltigenom motbjudande. Man har velat upprätta en på samma gång raslig och social hierarki, inriktad på att göra de enskilda människorna till redskap i statens hand, den totala, av tvång och propaganda framkallade lydaktigheten har framställts som den främsta av alla dygder. En av åskådningens vetenskapligt utbildade teoretiker, Carl Schmitt, kunde under Hitlerregimens glansdagar förklara att idealet vore "fullständig artlikhet mellan ledare och följe", ledarens tankar och handlingar skulle nästan automatiskt efterapas av de ledda. Intet är liberalismens tro på den enskildes värdighet och frihet mera främmande.

Den kommunistiska läran ställer helt andra mål. Det yttersta syftet säges vara att frigöra individen, att genom välstånd och andlig odling ge alla människor möjlighet till en självständig och fri utveckling. Maktkoncentrationen hos staten genom en proletariats diktatur betecknades vid segern i Ryssland för trettio år sedan som ett kort provisorium, en inkörspport till frihetens sanna rike. Staten skulle, enligt Engels' ord "dö bort", och det bleve därmed möjligt för människorna att bilda den fria gemenskap mot vilken historien syftade. Dessa målsättningar var, liksom socialdemokratins, hämtade från liberalismen; vad Marx förkunnade var en speciell taktik för att förverkliga extremt liberala idéer.

I praktiken har såväl nazism som kommunism blivit liberalismens och demokratins fiender. Det är likheterna dessa båda rörelser emellan, icke olikheterna som blivit avgörande. Medlet har varit detsamma: diktaturen, det fullständiga undertryckandet av medborgerlig frihet, den genom hårdhet och masspåverkan säkrade lydningen. Drömmen om statens avskaffande har förtonat ur kom-

munismens ideologi, diktaturen har rättfärdigats som permanent statsform, som den sanna demokratin. Den från Hegel och Marx hämtade mystik med vilken båda rörelserna arbetar är i grunden densamma: härskaren eller det härskande partiet påstås personifiera folket, och statsapparaten kan därför i folkets namn användas till att slå ned alla motspänstiga, vare sig de utgör en minoritet eller en majoritet. Quisling kunde i Norge, Kuusinen i Finland presenteras som den "verkliga" företrädaren för det av Tyskland, respektive Ryssland, angripna folket, de *var* i själva verket detta folk alldeles oberoende av att folkets massa avskydde och bekämpade dem. Till och med de båda riktningarnas framgångar har vunnits under liknande omständigheter: kärnan har varit en grupp deklarerade småborgare — för att begagna Marx' terminologi — vilka under svåra kriser vunnit ett betydande folkligt stöd genom att kräva populära förändringar, utan djupare sammanhang med rörelsens ideologi.

Slående är likheten i taktik vid försöken att vinna inflytande och makt i demokratiska stater. Alla anledningar till missnöje utnyttjas, programmen ändras smidigt för att vinna röster, åt skilda folkgrupper erbjuds oförenliga fördelar; man kan lova vad som helst, ty om segern väl vinnes, kommer polisen att tillse att ingen begär uppfyllelse av löftena. De demokratiska institutionerna förhånas samtidigt som de möjligheter de erbjuder begagnas till det yttersta; själva ordet demokrati används i dubbla betydelse, så att man kan spela demokrat och samtidigt verka för folkstyrelsens undergrävande. I fråga om den medborgerliga friheten tillämpas samma tankegång som den liberale katoliken Montalembert för hundra år sedan tillskrev sina reaktionära trosbröder inom kyrkan: "När

Kommunisterna och demokratin

jag är svagare, ber jag om frihet, därför att den är er princip. Men när jag är starkare, tar jag den ifrån er, därför att den inte är min princip.”

Orsaken till att kommunismen blivit ett slags röd nazism — trots skillnaden i ideologiska utgångspunkter — kan uttryckas på så sätt att medlen helt kommit att ställa målen i skuggan. Det går icke att under lång tid föra en hård, diktatorisk, frihetsfientlig politik i tanke att en gång i framtiden förverkliga mildhetens, människovärdets och frihetens ideal. Det handlingssätt som ursprungligen uppfattas som tillfällig taktik blir vana och karaktär. Människorna formas efter den politik som faktiskt förs, icke efter de utopier som inspirerat den. Ledstjärnorna slocknar; kvar står den absoluta makten hos ett fåtal, med dess förmåga att förstöra både styrande och styrda. Så har kommunismen blivit en fallen ängel bland de politiska riktningarna; åskådningen bär ännu spår av det himmelska ursprunget, men handlingen och sinnelaget präglas av mörker och reaktion.

(DN 6 juni 1947.)

REVOLUTIONENS ARVTAGARE

Den franska revolutionen av år 1789 proklamerade folkstyrelsens och den medborgerliga frihetens grundsatser. Helt tillämpades dessa principer inte. Påtryckningar vid valen, revolter i Paris och militära aktioner blev maktmedel av större betydelse än folkets fria viljeyttringar. Redan år 1797 formulerade direktoriet en teori, som under de följande etthundrafemtio åren blivit av omätlig betydelse: då folkmajoriteten icke var ”demokratisk”,

d. v. s. icke hyllade de härskandes åsikter, borde dess uppfattning kunna åsidosättas av den om demokratins innebörd medvetna minoriteten, d. v. s. de härskande. Under hänvisning härtill hindrades den valda representationen i den cispadanska republiken i Italien att fungera, och något senare, då den rojalistiska och katolska riktningen segrade vid ett val i själva Frankrike, genomförde armén en utrensning som tryggade den revolutionära regimen. Därmed var en minoritetsdiktatur i demokratins namn — ursprunget till läran om proletariats diktatur — för första gången etablerad.

Den napoleonska regim som upprättades några år senare innebar en liknande förvanskning av folkstyrelsens grundsatser. ”Republiken Frankrike, Napoleon kejsare”, denna på mynten präglade devis avspeglade den härskande ideologin. Makten koncentrerades helt hos kejsaren; all opposition mot den nya ordningen undertrycktes, pressen blev ett redskap för regeringen, likriktningen blev vida mera fullständig och effektiv än under bourbonernas välde. Men samtidigt förklarade sig Napoleon härskare i folkets namn och med dess samtycke, och under tvångets och propagandans tryck bekräftade överväldigande majoriteter hans makt. På område efter område kränkte han de revolutionära principerna: handelsfriheten avskaffades som ett led i krigföringen, länder erövrades och förvaltades utan hänsynstagande till folkens vilja, likheten inför lagen åsidosattes genom de kejsarliga påbuden, ett polisvälde av förut oanad effektivitet vakade över medborgarnas handlingar och tankar, tronen omgavs av en ny ärftlig aristokrati.

Trots detta kunde kejsardömet såsom revolutionens arvtagare länge bevara något av den prestige som den

revolutionära regimen vunnit bland radikaler och demokrater utanför Frankrike. Detta var fallet icke blott i de auktoritära staterna i Mellaneuropa; inom dessa kunde med fog även den franska diktaturen betraktas som ett framsteg. Även whigs i England — som gentemot tories företrädde en måttlig reformvilja — och de Jeffersonska demokraterna i Amerika såg länge i Napoleon en personifikation av revolutionens vinningar. Det dröjde årtionden innan verkligheten segrade över ideologin, innan man allmänt insåg att det napoleonska väldet var en reaktion, icke ett fullföljande av revolutionen.

I fråga om den ryska revolutionen och den ryska diktaturen har utvecklingen varit likartad. De segrande kommunisterna proklamerade visserligen öppet proletariatets diktatur, men den sades utgöra blott en inledning till den mest fullständiga demokrati — till och med den statliga tvångsmakten skulle i en nära framtid avskaffas. De reformer som genomfördes eller utlovades var till stor del ägnade att vinna sympati bland radikalerna i andra länder: absolut ekonomisk jämlikhet, utplånande av alla på arv och social ställning beroende företrädesrättigheter, ovillkorlig självbestämningssrätt för skilda nationaliteter, frihet för individen i fråga om yrkesval, tolerans på det sexuella området, en uppfostran utan tvång och auktoritetstro, humana straffbestämmelser. Vad man på radikalt håll fann motbudande var främst medlet — den provisoriska diktaturen — icke huvudparten av de mål som med detta medel skulle vinnas.

Liksom Napoleon bevarade den under revolutionen genomförda jordreformen, har de ryska makthavarna fullföljt ett av den kommunistiska omvälvningens mål: socialiseringen. I övrigt har deras politik under senare år stått

Mot socialism och kommunism

i den starkaste motsättning till löftena under oppositionstiden och handlingarna under de första revolutionsåren. Maktkoncentrationen hos statsledningen har stegrats, och om deras avveckling talar man inte längre, det är det mest typiska uttrycket för omställningen. Men på punkt efter punkt är utvecklingen likartad. Att propagera för åtgärder som för tjugufem eller trettio år sedan framställdes som konsekvenser av den Marx-Leninska åskådningen skulle i dag uppfattas som förräderi mot den Stalinska regimen.

Trots detta framställs Ryssland av de kommunistiska partierna som ett föregångsland, dess politik som ett förverkligande av socialismens mål. I propagandan förnekar man eller går förbi de reaktionära dragen i den kommunistiska politiken och stannar vid de mål som under en föregående tid skapat revolutionär hänförelse. Inom betydande arbetargrupper är denna agitation framgångsrik. Dels utnyttjar den lilla gruppen av yrkeskommunister alla missnöjesanledningar, alla inre motsättningar, alla kriser, dels drar man nytta av den reellt förlegade, men hos många ännu verksamma föreställningen att kommunismen på alla områden representerar ekonomisk och social radikalism.

De ryska härskarna av i dag, liksom Napoleon i början av förra århundradet, vinner alltså inflytande och prestige i egenskap av revolutionens arvtagare. Att de i själva verket likviderat de revolutionära idealen, att deras välde innebär en återgång till despotin är en insikt som först småningom tränger genom till de folkgrupper agitationen avser. Så uppstår det underligaste av alla nutidens politiska fenomen: samverkan mellan den på expansion utåt och skapandet av en fast hierarki inåt inställda ryska

Kommunisterna och demokratin

statsledningen och radikala arbetare utanför Ryssland. De förledda arbetarmassorna förmås att som idealet betrakta en samhällsordning som i verkligheten är reaktionär. Arbetare röstar för kommunism i Sverige, Norge och Frankrike, medan kommunismen i Ryssland innebär erövring eller behärskande av främmande folk utan hänsyn till folkens egen uppfattning, de största skillnader i inkomst inom arbetarklassen och mellan arbetare och företagsledare, en social uppdelning som skapar en ny privilegierad aristokrati även då det gäller ungdomens uppfostran, ett statstvång över arbetarna, som bland annat innebär förbud mot strejker, det strängaste över- och underordningsförhållande inom försvarsmakten, en ytterligt hård strafflagstiftning, reellt förbud mot skilsmässa och, framför allt, likriktning, undertryckning av all medborgerlig frihet och obegränsad makt för det härskande partiet på alla områden. Det är denna regim som kommunistledarna, under förlitande på kort minne och svaga kunskaper, vågar framställa som ett ideal för svenska arbetare.

(DN 10 juni 1947.)

NAZISM OCH KOMMUNISM

I SVENSK OPINION

Endast en ytterligt liten del av det svenska folket kände sympati för den nazistiska våldsläran, detta framgår av valen såväl före som efter det andra världskrigets början. Men ojämförligt större grupper visade, särskilt under Hitlerregimens glansår 1938—41, tolerans och förståelse gentemot nazismen. Man beundrade det tyska folkets

Mot socialism och kommunism

skenbara sammansvetsning till en enhet likaväl som den väldiga maktutvecklingen; den av förtryck framkallade allmänna anslutningen till nazismen fattades som ett bevis på den nya ordningens förträffliga egenskaper. Stora skeenden uppfattas gärna som framsteg, och i oerhörda framgångar vill man spåra drag av nödvändighet och djupare inre värde; av denna benägenhet profiterade Hitler, liksom så många tidigare förtryckare och erövrare. Att nazismen byggde på diktatur, undertryckande av oliktankande och rasförföljelse var fakta som få förnekade, men många sökte bortse från eller betrakta som något oväsentligt och övergående. Koncentrationslägrens grymheter glömdes inför bulletinerna om fester, reformer och segrar.

Kommunismens åskådning står ur demokratisk och humanitär synpunkt högre än nazismens, men den regim som eftersträvas och de åtgärder som genomförs efter maktövertagandet är av samma art. Diktaturen är lika fullständig, undertryckandet av den medborgerliga friheten lika hänsynslöst, förföljelserna mot de tveksamma eller motspänstiga lika hårda. Rasförtrycket saknas, men denna ostridiga förtjänst väger lätt med tanke på att rikriktningen i åsikter — d. v. s. den ovillkorliga anslutningen till de styrandes för tillfället förda politik — säkras med den yttersta stränghet. Måhända kan det anses mindre motbjudande att straffa en person för hans övertygelse än för hans ras, men på den skillnaden lär icke många svenskar vilja göra sin hållning till ett politiskt system beroende.

Likväl framträder i Sverige — även utanför det kommunistiska partiet — samma tendenser till förståelse och uppskattning gentemot den nu framgångsrika diktatur-

Kommunisterna och demokratin

riktningen som tidigare i fråga om nazismen. Efter allt att döma är dessa tendenser till och med starkare. De representeras icke blott av de fåtal karaktärlösa som förlämas av respekt redan då de på avstånd vittrar en segrare. Icke heller endast av dem som inför makten och framgången känner ett slags politiskt ointresserad, det är frestande att säga estetisk beundran. Kommunistsympatisörerna är främst att söka inom kretsar som varit starkt, om än icke alltid öppet, fientliga mot nazismen och som motiverat denna fientlighet med hänvisningar till nazisternas tyranni och grymhet.

Olika faktorer spelar här in. Insikten att Sverige måste leva i ett gott förhållande till mäktiga grannar är sannolikt än mera verksam i fråga om kommunismen än då det gällde nazismen, ty den ryska regimen ter sig mera stabil och permanent. Tacksamhet mot dem som bidragit till nazismens krossande är en annan medverkande orsak. Den kommunistiska åskådningen äger, på grund av sin ursprungligen humanitära läggning, en annan prestige bland hyggliga människor än nazismen. Allt detta gör det till en viss grad förståeligt att en vag kommunist-sympati framträder hos många vilkas demokratiska och mänskliga sinnelag icke kan bestridas.

Denna inställning är icke desto mindre ohållbar. Den som godtar diktatur, förföljelser och grymheter som medel för vinnande av ett politiskt mål kan visserligen utan inkonsekvens fördöma nazismen och sympatisera med eller stödja kommunismen — han kan finna nazismens mål avskyvärt och kommunismens tilltalande. Men den som tagit avstånd från nazismen på grund av dess metoder, som reagerat just mot diktaturen, förföljelsen och grymheten, han är också skyldig att ta avstånd från kommu-

Mot socialism och kommunism

nismen. Den som visar förståelse och uppskattning av kommunismen har ingen rätt att fördöma nazismens våldslära och våldsmetoder — det är att spela falskt, att vädja till känslor som icke är bestämmande för den egna uppfattningen. Det är detta systematiskt genomförda falskspeleri som utmärker kommunismens agitation mot nazismen före 1939 och efter 1941; 1939—41 var tendensen den motsatta.

Hos många mildras draget av falskhet genom en energiskt bevarad okunnighet. Förhållandet var ofta detsamma med nazistsympatisörerna för fem eller tio år sedan. De talade om att man borde "förstå" nazismen, d. v. s. uppskatta den, och därför ville de inte veta hur det stod till i Tyskland. Nu kräver kommunistympatisörerna förståelse för den kommunistiska regimen. Att "förstå" betyder i det ena fallet detsamma som i det andra: att undvika kunskap om förtryck och godtycke, tortyr och koncentrationsläger. Det är en förståelse som är insiktens och inlevelsens motsats.

(DN 19 juni 1947.)

KOMMUNISTERNA OCH ANDRA VÄRLDSKRIGET

Den ryska statsledningens och de kommunistiska partiernas taktik kännetecknas efter kriget av ett slags mellanläge i förhållande till tidigare ytterligheter. Man angriper icke alla stater utom Ryssland och alla partier utanför kommunismen så systematiskt och hätskt som under vissa äldre skeden. I princip säges samarbete med andra stater respektive andra partier vara önskvärt. Men i den mån dessa stater och partier bjuder de ryska eller kommunistiska kraven motstånd stämplas de som nazistiska, fascistiska och antidemokratiska. En fast samverkan undviks likaväl som en öppen brytning.

Förståendet av denna situation underlättas genom ett studium av de olika faserna i kommunismens internationella och inrikespolitiska historia. Här är det blott möjligt att erinra om några huvudpunkter. Flera författare har med all rätt skilt på vänster- och högerperioder i kommunismens utveckling. Vänsterlinjen utmärks av att Ryssland å ena sidan, de kommunistiska partierna å den andra isolerar sig gentemot andra stater och partier; inri-

kespolitiskt uppställs extrema och orimliga krav, socialdemokraterna förklaras likaväl som de borgerliga partierna vara reaktionära, i regel med den speciella benämningen socialfascister. Under högerperioder åter eftersträvas samarbete med andra, det talas om fredsfront och folkfront, socialdemokrater och till och med en del borgerliga partier godtas som medhjälpare i kampen mot ytterlighetsriktningar som nazism och fascism. Vänstertaktiken präglas särskilt därav att världsrevolutionen sägs vara förestående; typiskt är att Sinovjev år 1920, under den första radikala perioden, profeterade om en fransk sovjetrepublik femtio år efter Pariskommunen, d. v. s. 1921. Då högertaktiken dominerar skjuts denna tanke i bakgrunden; år 1936, i ett typiskt högerläge, kunde Stalin beteckna föreställningen om ryska planer på en världsrevolution som "ett tragikomiskt missförstånd".

I det hela kan fyra vänsterperioder och lika många högerperioder urskiljas. Växlingen dem emellan beror, såsom skilda författare (Borkenau, Arthur Rosenberg) visat, på olika skäl, framför allt läget i Ryssland och den ryska statens utrikespolitiska ställning. Att kominterns och kommunistpartiernas svängningar står i nära relation till Rysslands utrikespolitik är den fasta och centrala faktorn i problemet.

Växlingarna under årtiondet före det andra världskriget är särskilt markerade. 1930-talets första år präglades av vänstertaktiken. Markant framträdde dess verkningar i Tyskland; nazismen sades vara borgerlighetens sista tillflykt och därför ett stadium på vägen till proletärrevolutionen, samarbete med nazisterna etablerades i vissa fall, medan socialdemokraterna kallades socialfascister och hantlangare åt de borgerliga. Efter Hitlers seger

Kommunisterna och andra världskriget

ändrades taktiken. Ryssland ingick i Nationernas förbund, det antog en ny, skenbart mera demokratisk författning, kominterns sektioner anbefalldes att samverka med andra partier för att hejda nazistiska tendenser, den borgerliga demokratin och till och med den nationella traditionen behandlades med respekt. Det mest typiska uttrycket för denna politik blev den rysk-franska alliansen och folkfronten i Frankrike. De franska kommunisterna, som något tidigare betonat sitt förakt för de nationella värdena och den "formella" demokratin, förklarade sig nu vara ett "sant folkets parti, kött av det franska folkets kött, det fria, mäktiga och lyckliga Frankrikes parti". Överallt hävdades den kollektiva säkerhetens princip, plikten för de till Nationernas förbund anslutna staterna att gemensamt skrida till aktion mot fredsstörare. Överhuvud var den hållning som år 1930 varit ett brott år 1935 en skyldighet. Vid det ena tillfället "var det anhängarna av en försiktig samarbetspolitik och av demokratin försvar som var opportunist, trotskist, socialfascist, förrädare, galna hundar och hyenor; nu blev alla de som motsatte sig en fullständig allians med demokraterna o. s. v. stämplade med samma uttryck" (Borkenau).

De svenska kommunisternas hållning vid denna tid och under de följande krigsåren har förut, vad vissa spörsmål beträffar, belysts av olika författare (I. Wizelius i *Tiden* 1942, broschyren *I dag röd, i morgon?*, 1944). En mera systematisk, ehuru synnerligen summarisk redovisning skall ges i det följande. Då ej annat nämns är den citerade källan tidningen *Ny Dag*. Att kommunistpartierna i andra länder uppträtt som i Sverige och alltså avspeglat den ryska politikens växlingar är väl känt. Till jämförelse upptas i några fall från skilda arbeten häm-

tade citat ur de ledande engelska och amerikanska kommunisttidningarna.

Före det tysk-ryska avtalet den 22 augusti 1939 framhävde kommunisterna under kritik av alla andra partier den kollektiva säkerhetens princip och tog avstånd från den av regeringen proklamerade neutralitetspolitiken; detta innebar i praktiken att alla folkförbundsstater, alltså även Sverige, skulle samverka mot Tyskland, därest detta land angrep en annan stat. I otaliga resolutioner, tal och artiklar framfördes denna uppfattning. En av de kommunistiska ledarna, Gustav Johansson, betecknade i en broschyr av år 1939 neutralitetslinjen som "den stora illusionen". I händelse av krig måste Sverige i varje fall avbryta sin malmexport till Tyskland. Men en mera aktiv politik mot en fredsstörare sades vara nödvändig. England och Frankrike vore redo att bjuda Tyskland motstånd, och denna ståndpunkt måste alla inta. "Det finns ingen annan väg till Europas räddning än denna: att kapitulanterna sopas bort, att de fredsälskande staterna förenas till kollektivt motstånd mot angriparna, att vi efter München gör vad som bort göras före München." Det kommunistiska huvudorganet gick ännu dagen före den tysk-ryska pakten på denna linje. Om Sverige icke deltog i en kollektiv aktion, innebar detta ett förräderi. Sverige fick icke "sabotera den fredspakt mellan de demokratiska stormakterna, som gör slut på de fascistiska provokationerna" (15/8 1939). Den svenska regeringen brännmärktes för sin avsikt att sälja malm till Tyskland under ett krig. "De som i dag vägleder Sveriges utrikespolitik tänker leverera den för Tyskland nödvändiga malmen även under ett krig, trots att den blir krigskontra-

Kommunisterna och andra världskriget

band från första dagen och trots att en sådan politik drar Sverige in i kriget på Tysklands sida" (21/8 1939). "Vi måste förbereda marken för de nordiska staternas sammanslutning i ett försvarsförbund mot hotet från söder" (Linderot januari 1939).

Polen, det land som närmast hotades av Tyskland, omtalades under denna tid med välvilja. Om förhandlingarna mellan Ryssland och västmakterna rörande en ömsesidig aktion vid tyskt angrepp hette det att "självlkarkt förutsätter dessa förhandlingar att Sovjetunionen militärt skall stödja Polen om Polen och därmed England och Frankrike utsätts för ett tyskt angrepp" (1/8 1939). Den engelska regeringen anklagades rentav för ett modererande inflytande på den polska politiken. "Det är i London bekant att regeringen verkat hämmande i Warszawa genom att reducera krediten, så att det fattiga landet inte kunde upprusta och införa vapen i den utsträckning som var nödvändigt" (9/8 1939).

Den ryska politiken kastade emellertid om: förhandlingarna med västmakterna avbröts, och den 22 augusti slöts ett avtal med Tyskland, som gav detta land fria händer gentemot Polen. De svenska kommunisterna kastade också om. Till en början anlades den synpunkten att det tysk-ryska fördraget innebar en fredsgaranti. Tanken att Ryssland skulle offra Polen sades vara "ett löjligt påstående" (24/8 1939). Dagen före krigsutbrottet deklarerades under rubriken "Ny Dags triumf" att freden var säkrad. "Hitler har redan förlorat nervkriget och varje chans till ett blixkrieg. Tysklands inre svaghet har uppenbarats för världen. Före tysk-ryska icke-angreppspakten visade Hitlerregimen en uppåtgående kurva inför världsoffentligheten. Efter den dagen började Hitlerregimens kurva

stupa nedåt" (31/8 1939). Polen ansågs räddat genom det tysk-ryska fördraget.

Då Tyskland följande dag angrep Polen blev det nödvändigt att svänga ännu en gång. Efter ryskt mönster förklarades nu att kriget var ett imperialistiskt krig mellan Tyskland å ena sidan, England, Frankrike och Polen å den andra och att Sverige strängt borde hålla på sin neutralitet. England och Frankrike anklagades till och med för att ha bragt Polen i fördärvet, medan Ryssland, som icke hjälpte Polen, hyllades som dess "egentliga" bundsförvant. "Det imperialistiska kriget om nyuppdelning av världen mellan de kapitalistiska stormakterna har inträtt i en ny fas", detta var parollen i kommunistiska partiets manifest den 4 september. Både Tyskland och västmakterna fördömdes, men tonen mot de sistnämnda staterna blev allt skarpare. "Allt är upplagt för ett långvarigt ställnings-, nötnings- och uthållighetskrig, där västmakternas rikedom så småningom skall triumfera över ett isolerat land som går i kriget utan guldreserver, med råvarubrist, livsmedelsbrist och brödkort. Englands plan är att ernå ett inre sammanbrott i Tyskland utan att den kapitalistiska regimen störtas. I väntan på detta vevas propagandan om demokratins krig mot fascismen" (15/9 1939).

Under den närmast följande tiden inträdde andra mindre svängningar. Då ryska trupper marscherade in i Polen den 17 september skred man till försvar för denna aktion, som några dagar tidigare ansetts otänkbar. Dels påstods att den ryska erövringen var avsedd att "begränsa" kriget, dels sades den innebära att en del av Polen befriades från sin fascistiska regim. "Varje ärlig proletär, varje klassmedveten arbetare måste väl ändå känna

Kommunisterna och andra världskriget

hjärtat klappa i hastigare takt när de röda fanorna lyser och Internationalen ljuder över ett väldigt område som i 18 år levt under polska fascismens förtryck?" (27/9 1939).

I och med fullbordandet av den tysk-ryska erövringen av Polen höjdes också krav på fred, d. v. s. på att England och Frankrike skulle erkänna den nya situationen. I likhet med den ryska statsledningen förklarade de svenska kommunisterna "att Englands och Frankrikes regeringar åtar sig ansvaret för krigets fortsättande, om de avvisar förhandlingar" (30/9 1939). "Det är uppenbart för alla att det framför allt är Englands regering som nu kämpar för krigets fortsättande" (11/10 1939). Att föra krig för att "undanröja hitlerismen" vore orimligt; "det är en brottslig absurditet att låta mördra millioner under den förevändningen att man skall utrota en åskådning" (12/10 1939). I anslutning till Molotov hävdades att ett starkt Tyskland "utgjorde en nödvändig förutsättning för en varaktig fred i Europa". Versaillesfreden betecknades som "den värsta våldsfred som historien känner", och de svenska antinazisterna beskylldes för att önska en ny fred av samma typ; det vore löjligt av de svenska socialdemokraterna att "tro på en framtid för socialdemokratien i Tyskland, när de engagerar sig i den engelska imperialismens krig mot detta land" (9/11 1939). Med tillfredsställelse konstaterades nu att Tyskland ville behålla Sverige neutralt med tanke på malmexporten, under det att England anklagades för att vilja få Sverige med i kriget (24/11 1939). Tonen mot Polen blev föraktfull; det talades om "den regim som var så genomrutten att den störtade samman på 8 dagar (12/10 1939).

Samma utveckling genomgick kommunismen under

Mot socialism och kommunism

höstmånaderna 1939 i andra länder. I England ivrade man i augusti för den kollektiva aktionen; sedan begärdes fredsförhandlingar med Tyskland (t. ex. Daily Worker 4/10 1939). U. S. A:s Daily Worker skrev den 18 augusti: "Allt tal om att Amerika skall isolera sig, medan banditen Hitler planlägger rov i Polen, är faktisk hjälp åt nazisterna i deras nuvarande strävanden." Den 25 augusti: "Genom att tvinga Tyskland att underteckna nonaggressionsavtalet har Sovjetunionen inte bara begränsat utsträckningen av nazisternas krigsmål, utan även ökat möjligheterna för världsfreden." Den 18 september: "Sovjetregeringen sände sin röda armé för att befria det polska folket. Sovjetunionen har i sanning vunnit en ny framgång i sin kamp för den mänskliga friheten." Den 19 september: "Det krig som brutit ut i Europa är det andra imperialistiska kriget. Detta krig kan därför icke understödjas av arbetarna." (Jämför Bullitt, Jordens öde.)

*

Från september 1939 till juni 1941 gick de kommunistiska partiernas agitation överallt ut på samma allmänna tes: det pågående kriget var ett imperialistiskt krig mellan Tyskland och västmakterna; de utanför stående staterna borde bevara sin neutralitet eftersom båda de krigförande parterna i grunden kämpade för lika dåliga syften. "Den europeiska konflikten är ett krig mellan tvenne tjuvligor" är ett typiskt uttalande av U. S. A:s kommunistiska parti. I Sverige gällde samma paroll, men speciellt riktades de kommunistiska attackerna mot västmakterna — en naturlig konsekvens av samarbetet mellan Tyskland och Ryssland. Det bör sägas klart ifrån, skriver Ny Dag den 1

Kommunisterna och andra världskriget

februari 1940, "att krigshotet i nuvarande ögonblick mot Sverige inte kommer från öster eller från söder, utan från väster", och denna tankegång upprepades även sedan det rysk-finska vinterkriget avslutats. "Det kan inte tänkas en större olycka för Sveriges folk än ett krig mellan Sovjetunionen och Tyskland", är en annan representativ sats (18/1 1941). Den amerikanska hjälpen till England fördömdes; "dollarimperialismen kämpar under Roosevelts skylt för den amerikanska imperialismens herravälde i världen och för trusternas jättepofiter" (31/3 1941). Att tala om ett krig mellan åskådningar, mellan demokratisk humanism och fascism betecknades som billig propaganda.

Inom denna ram är emellertid de kommunistiska svängningarna i speciella frågor av intresse. I detaljer följdes, liksom i fråga om den allmänna uppfattningen, den ryska statsledningens skiftande program. Som ett exempel skall här nämnas ställningstagandet till den ryska politiken gentemot Finland och de baltiska staterna samt till den tyska ockupationen av Norge.

Givet är att kommunisterna ivrigt pläderade för de krav på landavträdelser som Ryssland under hösten 1939 framförde gentemot Finland. Det vore "ren och skär förfalskning att påstå att dessa förslag inkräktar på Finlands och de andra nordiska ländernas oberoende. Tvärtom ökas därigenom deras möjligheter att bevara sin fred och sin oavhängighet" (4/11 1939). Sedan Ryssland gått till anfall förklarades att Finland börjat kriget genom överfall på Ryssland, "England och Frankrike har lyckats hetsa Polens och Finlands regeringar till krig" (22/12 1939). Den "demokratiska folkregeringen" Kuusinen, som Ryssland utnämnde till finsk regering vid krigets början, hyllades som Finlands lagliga regering, och Sve-

Mot socialism och kommunism

rige manades att erkänna den i sådan egenskap. "Enligt vår mening bör Sveriges regering beflita sig om vänskapliga förbindelser med sina grannländer, där regeringarna som bekant växlar" (⁴/₁₂ 1939). "Man kan inte betvivla att Finlands arbetande folk när Kuusinenregeringen installerats i Helsingfors och folket ges möjlighet att i demokratiska former avge sitt votum kommer att kräva en socialistisk omgestaltning av Finland" (¹⁴/₁₂ 1939). Ofta beskyldes den svenska regeringen för att ha hetsat Finland in i kriget. I grunden innebar den ryska aktionen en fredlig åtgärd i fredens intresse; den skulle nämligen "förvandla Finland från en imperialistisk uppmarschbas till en demokratisk folkrepublik, som söker fredliga förbindelser med små grannar" (¹/₂ 1940). De ryska kommunisterna hade visserligen tidigare lovat att inte ta "en fotsbredd främmande mark". Men detta löfte gällde icke i det finska fallet, påpekade Set Persson (²⁰/₃ 1940). "Den härskande regimen (i Finland) ville ingen vänskap med Sovjetunionen därför att den fruktade och hatade socialismen. Därför öppnade finska artilleriet eld mot Röda armén den 26 november. Så började i Finland Englands krig mot Sovjetunionen utan att engelsmännen behövde förblöda."

De svenska kommunisterna var sålunda beredda på en rysk erövring av Finland och skulle uppenbarligen ha hälsat en sådan erövring som en befrielse av det finska folket. Detta folk (d. v. s. dess idé) ansågs nämligen enligt ett från den Hegel—Marxska dialektiken hämtat mönster "egentligen" personifierat av den ryska marionettregeringen Kuusinen, medan det finska folk som kämpade mot ryssarna och Kuusinen var överkligt — "tillfälligt" och rent "existentiellt" för att använda den ur-

Kommunisterna och andra världskriget

sprungliga, hegelianska fraseologin. Detta hindrade emellertid icke att man, då Ryssland i mars slöt fred med Finland och alltså uppgav erövringstanken, hyllade den ryska statsledningen för dess moderation. "I Moskva-freden bevisade Sovjetunionen än en gång att den inte har imperialistiska avsikter" (10/7 1940). På fyra månader företrädde de svenska kommunisterna sålunda tre skilda linjer i den finska frågan. Först sades Rysslands krav vara ytterst anspråkslösa och på intet sätt syfta till erövring av Finland; sedan, med kriget, anlades ett större perspektiv, och en av Ryssland tillsatt finsk regering be-tecknades som en frigörelse av det finska folket; slutligen, efter freden, återgick man till det mindre perspektiv som varit vägledande före krigsutbrottet. Tydligt är att om det stora perspektivet, enligt vilket det finska proletarietet måste frigöras med rysk hjälp, bevarats efter Moskva-freden, hade det varit nödvändigt att stämpla Sovjet som en förrädare mot det finska folket.

När det gällde de baltiska staterna fick det stora perspektivet löpa linan ut. Till en början, under de begränsade ryska kravens tid, var resonemanget emellertid ett annat. Medan kraven på ryska baser och dylikt diskuteras och sedan de godtagits av de baltiska staterna betonades oavbrutet att det ej var fråga om att beskära dessa staters oavhängighet. Efter överenskommelsen med Estland uttalade exempelvis Ny Dag (5/10 1939): "Sovjetunionen hotar inte, utan tvärtom slår vakt om de små staternas integritet. Ingen småstat i Europa kan för närvarande känna sig tryggare än Estland i fråga om sin fortsatta existens." Och något senare heter det: "De baltiska staternas integritet är garanterad av den enda makt i världen som har den nationella självbestämmanderättens

Mot socialism och kommunism

princip som rättesnöre för sin politik och inte enbart som en skylt för att dölja nationellt förtryck" (10/10 1939). Uppenbarligen avsåg dessa uttalanden att fastslå att Ryssland icke skulle utvidga sitt välde över Baltikum.

Men då ryssarna i juni 1940 krävde och genomförde ockupation och införlivande med Sovjetunionen anlades det stora perspektiv enligt vilket en rysk erövring alltid är en befrielse. "Randstaterna blir folkstater", så rubriceras ledaren den 26 juni 1940:

"Randstaterna, som av borgare och socialdemokrater på sin tid upprättades såsom kapitalismens barriär mot bolsjevismen, har med den stora socialistiska arbetarstatens hjälp befriats från beroendet av de imperialistiska stormakterna. Dessa randstatens arbetande befolkning, som i 22 år levat i den största ofrihet, osäkerhet och armod, har nu, sedan de befriats från de imperialistiska stormakternas inflytande, fått möjlighet att skapa verkligt oberoende stater med nationell frihet för de många folkspillror som bygger och bor i Baltikum. Under den mäktiga röda arméns beskydd kan de nu i fred och frihet bygga upp det fria, på folkets vilja grundade samhälle som västmakternas kapitalister och Tysklands socialdemokrater för ett 20-tal år sedan med väpnat våld förhindrade dem att skapa."

Under den följande tiden har denna synpunkt helt dominerat. Den ryska ockupationen innebar i själva verket en bönhörelse av de baltiska folkens önsknings. Efter en resa i randstaterna omedelbart efter den ryska ockupationen skrev en av de svenska kommunistledarna (G. Johansson, Resa i Baltikum): "Jag har sett tre länder som förut hörde till Europas värsta reaktionära terrorländer förvandlas till fria sovjetrepubliker genom en fredlig revolution."

Den tyska ockupation av Norge som igångsattes den 9 april 1940 förklarades av den kommunistiska pressen

Kommunisterna och andra världskriget

vara västmakternas skuld. England ville sprida kriget till Skandinavien, och den tyska aktionen var blott ett svar på dessa planer. "Tyskland kände Englands fasta beslut att skapa en krigsskådeplats i norr och såg sin chans i att hinna först sedan England tagit första steget" (10/4 1940). "Ytligt sett synes Tyskland framträda som angripare och England som hjälparen och bundsförvanten. [Men] vid varje objektiv granskning av förspelet till det nya nordiska kriget måste man fastställa att det framför allt var västmakterna som önskade en krigsskådeplats i norr, medan Tyskland gärna önskat undslippa denna förlängning av fronten" (24/4 1940). England var alltså skyldigt till det tyska överfallet på Norge 1940, liksom till det ryska överfallet på Finland 1939.

Med denna linje förenades åsikten att ett norskt försvar mot tyskarna var meningslöst och olämpligt. Gång efter annan gav Ny Dag och dess korrespondent i Norge i anslutning till den norska kommunisttidningen Arbeideren uttryck åt denna uppfattning (jfr närmare broschyren "I dag röd, i morgon?"). "Partiets politik, som kan uttryckas i parollerna Fred åt Norge, Sätt i gång fabrikena, Bevara den sociala standarden och arbetarnas fri- och rättigheter, Iakttag lugn och disciplin, har vunnit ett mycket starkt gehör", heter det i Ny Dag den 16 april. "Arbeiderens upplaga stiger. I tidningar och på annat sätt klargör partiet för massorna att den engelska imperialismen bär det huvudsakliga ansvaret för vad som skett. Partiet uppmanar till lugn och disciplin. Nygaardsvold har allierat sig med England. Norskt blod skall inte flyta för imperialistiska intressen." Kungens och regeringens flykt från Oslo vid tyskarnas landstigning sades vara onödig, statsledningen i Norge påstods ha ingått krigsallians med

Mot socialism och kommunism

västmakterna. "Utvecklingens egen logik medför att regeringen Nygaardsvold och de krafter som står bakom denna mer och mer kommer i ett olösligt motsatsförhållande till det norska folkets livsintressen" (2/7 1940).

*

Ända fram till den 22 juni 1941, då Hitler överföll Ryssland, var dogmen om det imperialistiska kriget allena-rådande inom kommunismen. Angreppen riktades efter Frankrikes fall främst mot England och U. S. A. "Ingen stat i världen undertrycker och utplundrar så många främmande folk som England", denna sats ur en parti-resolution varierades nära nog dagligen i kommunistpres-sen. Med U. S. A:s ökade aktivitet skärptes kritiken av detta land. "För den amerikanska monopolkapitalismen är kriget ett gigantiskt geschäft i krigsmaterielleveranser" (28/5 1941). På en konflikt mellan Tyskland och Ryssland vägrade man i det längsta att tro. Ännu den 14 juni 1941 förklarade Ny Dag "krigsryktena Sovjet—Tyskland grundlösa". "Trots det uppenbart orimliga i dessa rykten har man på ansvarigt håll i Moskva funnit det nödvändigt att på grund av det ihärdiga spridandet av dessa rykten bemyndiga Tass meddela att dessa rykten är klumpigt tillverkad propaganda av makter som är fiender till Sovjetunionen och Tyskland och intresserade av att kriget utvidgas vidare."

Då kriget en vecka senare bröt ut var omsvängningen ögonblicklig. Det nya kriget "är fascismens krig mot socialismen" (23/6 1941). "Den fruktansvärda koalitionen mellan Sovjet och England med U. S. A:s välsignelse är en koalition för frihetens triumf, för de progressiva kraf-

Kommunisterna och andra världskriget

ternas triumf" (17/7 1941). Kriget har blivit "en kamp för nationell frihet för alla Europas folk, en kamp för demokrati och inre frihet överallt i vår världsdal" (1/9 1941). Då England och Ryssland ockuperade Iran åberopades "den iranska varningen" gentemot den svenska regeringen (28/8 1941), ständigt framhölls att endast en seger för de allierade kunde rädda Sverige från undergång.

Denna blixtnabba omkastning var representativ för de kommunistiska partierna överhuvud. I U. S. A. skrev Daily Worker ännu den 20 juni 1941 att ryktena om en konflikt mellan Ryssland och Tyskland var ett utslag av Wall Streets önsketänkande. "Åter och åter har man i det förflutna tagit sin tillflykt till samma fantasier som ånyo presenteras som tidningsnotiser om en kris mellan Tyskland och Sovjetunionen." Tre dagar senare hette det: "Detta angrepp, iscensatt av de fascistiska härskarna i Tyskland, är även ett angrepp på Tysklands folk. Det innebär också ett angrepp på Förenta staternas folk och på hela världen. Amerikas folk bör helt understödja och samarbeta med Sovjetunionen i dess kamp mot hitlerismen."

Med den nya politiken följde en helt ny inställning gentemot västmakterna. Dessa hade förut beskrivits som kapitalistiska diktaturer och rövarstater; nu befanns de vara framstegsvänliga demokratier. "Britterna nöjer sig (i sina kolonier) med den militära kontrollen, men i mindre grad lägger de sig i vad landets invånare tänker. Britterna har aldrig anordnat några bokbål och inte avskaffat partierna, som tyskarna gjort i Norge och andra protektorat" (22/9 1941). "Sveriges tidigare orientering väster ut har haft stor betydelse för att utveckla det

Mot socialism och kommunism

svenska näringslivet, liksom den varit befruktande på andra områden. En orientering söder ut öppnar däremot för Sverige perspektivet av tillbakagång och armod på alla områden" (19/7 1941). De av Tyskland undertryckta folken uppmanades till motstånd. "Alla norska patrioter uppmanas att kämpa för att göra Norge till ett fritt och självständigt land och driva ut de tyska ockupations-trupperna ur landet" (12/9 1941). Till och med tanken på ett nordiskt förbund blev åter tilltalande. "Den nordiska samhörigheten skall i en nära framtid förverkligas av Nordens befriade frihetsälskande folk" (5/7 1941).

Under de följande krigsåren upprätthölls i stort sett den uppfattning som proklamerats efter det tysk-ryska krigsutbrottet. Man talade om demokratiernas eller de frihetsälskande folkens gemensamma kamp mot fascism och imperialism. I speciella frågor förmärktes samma egendomliga glidningar som tidigare. Rysslands känsla för den nationella självbestämmanderätten, dess bestämda vilja att icke ta något område från andra stater hävdades. När emellertid rysk ockupation genomfördes och av Ryssland dirigerade regeringar tillsattes i vissa länder förklarades den ryska statsledningen uppträda som de undertryckta folkens befriare. Den obrottsliga troheten mot Ryssland bevarades helt även efter kominterns upplösning 1943 och efter krigets avslutande 1945. Efter krigets slut och sedan spänning uppstått i förhållandet mellan de allierade har emellertid tonen mot västmakterna efter hand skärpts. Uttryck sådana som imperialism och rövarpolitik har åter kommit till flitig användning. De av Ryssland behärskade mindre staterna säges, liksom Ryssland självt, vara fria demokratier, medan England och U. S. A. stämplas som kapitalistdiktaturer. En så systematisk hets

Kommunisterna och andra världskriget

mot väster som under tidigare vänsterskeden (t. ex. 1930 och 1940) har dock ännu ej satts in.

Den givna översikten kräver inte många kommentarer. Den absoluta följsamheten gentemot Ryssland är uppenbar. En förändring i rysk politik leder ögonblickligen till att nya signaler hissas inom de kommunistiska partierna. I Ny Dags referat från det kommunistiska partiets centralkommittés sammanträde i oktober 1939 sägs det visserligen: "Under debatten konstaterades självkritiskt att partiet inte tillräckligt snabbt kunnat analysera läget och anpassa sin politik och taktik efter situationens växlingar." Dessa samvetskval verkar dock överdrivna. Analysen kunde säkerligen ha drivits djupare, men anpassningen kunde inte rimligen vara snabbare och fullständigare.

Denna anpassning har, för att blott stanna vid åren 1939—1941, medfört bland annat följande. På sommaren 1939 betecknades de som icke arbetade för kollektiv säkerhet och bestämd gemensam hållning mot Tyskland som klassförrädare, trotskister, fascistsympatisörer o. s. v. (de speciellt ryska uttrycken "vilda hundar", "hyenor" m. m. har icke vunnit stadig plats i de svenska kommunisternas språkbruk). I september 1939 betecknades de som bevarade den på sommaren anbefallda ståndpunkten som klassförrädare etc. Och på sommaren 1941 återgick man till språkbruket från sommaren 1939.

Växlingarna underlättas rent dialektiskt genom att man har ett dubbelt språkbruk till sitt förfogande. Ibland användes orden i samma mening som hos andra demokratiska partier, ibland i en rakt motsatt mening. Med demokrati avses, då detta passar, de stater som enligt väster-

Mot socialism och kommunism

ländskt uttryckssätt är folkstyrda, t. ex. England och U. S. A. Men då så finnes lämpligt reserveras ordet för stater med genomförd socialisering, främst Ryssland; denna stat, som av andra benämnes diktatur, blir då den enda fullständiga demokratin, och staterna i väster blir kapitalistdiktaturer likaväl som det nazistiska Tyskland och det fascistiska Italien. Med fascist menas vid lägliga tillfällen de som verkligen är anhängare av eller sympatiserar med nazism och fascism; vid andra tillfällen blir alla som inte är kommunister eller godtar deras fordringar betecknade som fascister eller — ett särskilt ord för socialdemokraterna — socialfascister. Med ett lands oberoende, frihet eller oavhängighet kan man mena att detta lands folk skall vara fritt gentemot alla främmande stater, men man kan också därmed mena att landet är införlivat med eller behärskas av Sovjetunionen. Därför var det möjligt att på hösten 1939 hävda att Ryssland icke ville kränka de baltiska staternas frihet, utan låta dessa stater styra sig själva, och att ett år senare förklara den ryska erövringen innebära en frigörelse av staterna i fråga. Med ett folk kan avses det i en viss stat levande folket (t. ex. Finlands invånare), men också folkets av den ryska statsledningen fattade och av denna realiserade idé (t. ex. den demokratiska folkregeringen Kuusinen 1939). Detta spel, som i sin moderna form uppfanns av Hegel och som med samma perfektion drivits blott i Mussolinis Italien och Hitlers Tyskland, gör alla åsiktsväxlingar möjliga under bevarande av ungefär samma uttryckssätt. Dess framgång förutsätter en gränslös hänsynslöshet hos de ledande och en lika gränslös godtrogenhet och glömska hos de ledda.

(DN 30 mars, 1 och 5 april 1947.)

BUCHENWALD

Först då allierade trupper kort före Tysklands kapitulering år 1945 nådde koncentrationslägret Buchenwald fick världen en samtidigt utförlig och ostridigt riktig skildring av den nazistiska regimens sätt att behandla motståndare och "rasfrämmande" element. Svälten, tortyren, massavrättningarna, den av gemena människor godtyckligt utövade brutaliteten kunde inte längre be-
tvivlas. Buchenwald blev symbolen för ett tyranni som under ett årtionde pinat och dödat miljoner oskyldiga människor.

Men lägret blev också en symbol för oviljan att se sanningen i ögonen så länge det gick att blunda och var behagligast att blunda. Berättelser om nazisternas ogärningar, trovärdiga och detaljerade berättelser, sakenades inte före Buchenwald. Det var emellertid tidigare tekniskt möjligt att förneka eller ifrågasätta deras riktighet: de kom inte från officiellt håll, de framlades inte i kommunikéer, utan blott av ögonvittnen och offer, deras uppgifter bestreds av den tyska statsledningen. Framför allt var det obehagligt och kanske rent av ris-

kabelt att tro på dessa meddelanden; man borde vara neutral, försiktig och återhållsam, inte upprörd och förbittrad. Avslöjandet från Buchenwald och Belsen kom därför i rätta ögonblicket. Då nazismen gick under var det enbart tilltalande att komma till insikt om dess brottslighet, ty med denna insikt följde övertygelsen att allt gick väl, att de besegrade borde besegras. Den moraliska indignationen blev allmän i samma ögonblick som den blev ofarlig.

I januari 1948 kommer från Buchenwald en rapport av ungefär samma innehåll som rapporten av april 1945. De 12.000 fångarna lever i elände och skräck. Utrymmet är så trångt att man måste sova i skift på golvet. Man svälter utan att svälta ihjäl. Misshandel och självmord hör till ordningen för dagen. Kvinnorna behandlas med samma råhet som männen, skillnaden är blott att de ibland sexuellt utnyttjas av fångvaktarna. Vid sidan av den godtyckliga misshandeln används — liksom på nazisttiden — insättning i "bunkrar" av en och en halv meter i höjd och en meter i bredd som bestraffningsmedel. Från Buchenwald kommer man blott genom självmord, avrättning eller deportation till de sibiriska slavlägren. Skillnaden mellan Buchenwald 1945 och Buchenwald 1948 är att fångvaktarna och bödlarna nu kallas kommunister i stället för nazister.

De meddelanden som kommit från det reorganiserade Buchenwald — den i Dagens Nyheter den 3 februari publicerade rapporten är inte den första — har väckt ganska ringa uppmärksamhet. Deras riktighet förnekas nu av kommunisterna liksom tidigare av nazisterna. I övrigt diskuterar man knappast saken. En blandning av likgiltighet och skepsis dominerar, ungefär som när "Den gula

Buchenwald

fläcken" med dess skildringar av de nazistiska jedeförföljelserna utkom i Sverige år 1936. Av den allmänna avskyn från år 1945 märks föga.

Orsakerna härtill är säkerligen desamma som till motsvarande fenomen för tio år sedan. Man kan inte vara säker, absolut säker, på de lämnade uppgifternas riktighet, åtminstone är det möjligt att motivera det tvivel som gör en reaktion obehövlig. Visserligen stämmer skildringarna från Buchenwald med andra meddelanden — om slavarbetet i Ryssland och Sibirien, om den ohyggliga behandlingen av de från Sverige utlämnade balterna, om grymheter i de av Ryssland behärskade staterna, från Polen och Bulgarien och Jugoslavien. De stämmer också med den kommunistiska regimens officiella politik: de hårda straffen, aktionerna mot alla som inte följer härs-karnas för tillfället begagnade taktik, förbudet för ryssar att gifta sig med utlänningar och vägran att låta ryska kvinnor återförenas med sina män i England och USA. Men den ryska staten offentliggör inte — lika litet som den nazistiska — uppgifter om slavarbete, svält, miss-handel och tortyr. De som betvivlade eller förnekade na-zismens omänskliga metoder i Norge och Polen under hänvisning till att kommunikéer härom inte utsänts av det tyska propagandaministeriet har även i dagens läge en ursäkt. De kommer att ha en ursäkt så länge som regimerna anser det vara dålig propaganda att förkunna sin egen gemenhet.

Nu liksom förr är emellertid den likgiltigt skeptiska hållningen ur många synpunkt klok och tilltalande. Man är återhållsam och försiktig — precis som under årtiondet 1933—1943. Man sparar på den moraliska indignationen till de fall då den kan användas utan risk, då det är

Mot socialism och kommunism

möjligt att förena det nyttiga och det anständiga. Buchenwald förblir därför en symbol inte bara för polisväldets despoti och hårdhet utan också för den tolerans som terrorister vid makten kan påräkna hos omgivningen.

(DN 13 febr. 1948.)

IDEALISTER OCH FÖRRÄDARE

Den engelska författarinnan Rebecca West har skrivit en bok om förräderiet (*The meaning of treason*), där hon skildrar rättegångarna med fascistiska, nazistiska och kommunistiska förrädare i England efter kriget. Främst analyserar hon William Joyce (lord Haw-Haw) och John Amery, som nådde rykte och vanära genom sina radioutsändningar från Tyskland; i andra planet framträder bland många andra den unge vetenskapsmannen Allan Nunn May, som sålde hemliga uppgifter om atombomben till kommunistiska agenter. Det har blivit en lysande bok, så självständig och fantasirik att läsaren alltid känner sig vinna i kunskap och klarhet, så tyglad av det sunda förnuftet att man aldrig, eller nästan aldrig, möter godtyckliga eller ur en alltför privat och speciell tankegång framprungna spekulationer. Ofta kommer Sigurd Hoels utomordentliga roman i samma ämne (*Möte vid milstolpen*) i tankarna; de båda böckerna liknar varandra i sin förmåga att förena en förkastelsedom utan reservationer med förståelse och en orolig medkänsla.

Har då icke förrädarna varit idealister, har deras handlingar inte varit konsekvensen av en åskådning, och är

de inte i så måtto att likställa med de många tyskar och italienare som stridit och propagerat mot sitt eget land och på denna grund långtifrån att bli föremål för avsky vunnit världens beundran? Är inte förräderiet bara en legal följd av misslyckandet, av de fascistiska och nazistiska idéernas nederlag? Nej, svarar Rebecca West, och motiveringen till detta nej är tyngdpunkten i hennes bok. Förrädarna var onda människor innan de blev förrädare, de var misslyckade helt oberoende av att deras förräderi misslyckades. Några var ordentliga, sparsamma och asketiska, andra vinglade sin väg till förräderiet genom bankrutter och utsvävningar, men hos dem alla fanns något gemensamt: oförmåga att finna ett nödvändigt minimum av framgång och harmoni — vare sig socialt eller privat — och ett ur denna oförmåga härflytande hat mot människorna omkring dem, mot samhället, mot själva livet. "Det var en tillfällighet att de blev förrädare. I grunden var de gangsters. Gangsterandan är en vänskap som inte brukar sin eld att värma den inre krets som är vännernas, utan vänder den utåt, så att den med sin flamma skall förbränna resten av världen." Det är en gemenskap i det onda som uppstår, präglad av längtan att våldföra, förtrycka och förintä. Däri ligger kärnan; åskådningen, fascism, nazism eller kommunism, är blott ett skal.

Denna analys gäller, det är tydligen författarinnans mening, inte bara de grupper av förrädare varom boken närmast handlar. Naturligtvis omfattar den inte heller alla eller ens flertalet av de moderna diktaturpartiernas anhängare; de bönder som för femton år sedan stödde nazismen hoppades på högre spannmålspriser, inte på koncentrationsläger och erövringar, och de arbetare i Västeuropa som nu röstar på kommunismen väntar sig

Idealister och förrädare

högre löner, inte slavarbete och likvidationer. Men karaktistiken gäller, enligt Rebecca West, en stor del av de människor som med alla medel, även förräderiets, strävar att föra en nazistisk, fascistisk eller kommunistisk regim — och därmed sig själva — till makten.

Många exempel kan anföras som belägg för denna tes. Att männen kring Hitler snarare bör betecknas som gangsters än som troende torde numera de flesta vara ense om; nazismen var den mest typiska av de rörelser i samtiden som kommit till makten därför att en grupp misslyckade och urspårade i en krissituation lyckats utnyttja millioners missnöje med det bestående. Inom fascismen förkroppsligade själva ledaren den gangstermentalitet som i nazismen var klarast företrädd hos några medhjälpare. Lenin och hans kamrater var säkerligen på ett helt annat sätt fängslade av en bestämd åskådning; att kommunismens andliga klimat sedan förändrats framgår av att flertalet av de ursprungliga ledarna avrättats, mördats eller förvisats. Viktigare är kanske den tydliga släktskapen mellan diktaturrörelserna i de länder där de icke nått makten. Övergång från en rörelse till en annan har varit en vanlig företeelse; i Sverige var Flygkommunisterna ett starkt inslag i nazismen under Hitlers segertid, i Frankrike spelade Doriot och hans liga samma roll, i den av Ryssland ockuperade delen av Tyskland rekryteras gamla nazister som tjänare åt den nya regimen, i England blev några av dem som gått nazismens ärenden strax därefter aktiva medlemmar av kommunistorganisationen. Om samma brist på förankring i en åskådning talar de snabba omkastningarna i diktaturriktningarnas inbördes förhållande. År 1938 talade en typisk fransk kommunist om sina nationella och antinazistiska känslor; i augusti 1939 blev han

Mot socialism och kommunism

défaitist och i juni följande år samarbetsman; efter juni 1941 förvandlades han ännu en gång och ingick i motståndsrörelsen.

Den 24 augusti 1939 sökte William Joyce — den blivande lord Haw-Haw — förlängning av sitt pass för utresa till Tyskland. Detta datum — dagen efter Hitlers avtal med Stalin — ”förstör definitivt vår möjlighet att känna sympati för William Joyce”, skriver Rebecca West. ”Ty denne man, som under hela sitt liv som vuxen hatat kommunisterna, måste nu ha vetat att hans ledare var en opportunist och inte en profet; att han själv var anhängare av en politisk metod och inte av en religion; att det inte fanns något i den sak åt vilken han ägnat sitt liv som var av samma värde som de traditioner vilka inte begår mened, inte hädar sig själva och inte kysser sina fienders läppar.”

Detta är avgörande. Kommunismen — och detsamma gällde nazismen — har upphört att vara en åskådning och förvandlats till verktyg för en stormakt. Den tro som ursprungligen förkunnades har övergivits, på alla punkter handlar ledarna i strid med de läror som rättfärdigade deras första våldsdåd, vänskap och fiendskap har, liksom allt annat, blivit taktik i stället för princip. De som med öppna ögon följer denna regims bud, som ena dagen lydaktigt försvarar vad de en annan dag lika lydaktigt angriper, visar därmed att de inte tjänar en idé, utan en herre. Och då blir ordet idealism utan mening.

(DN 30 jan. 1948.)

TITOS FÖRVANDLING

Marskalk Tito hör sedan några år till kommunisternas helgon. Hans på likriktning, skräck och avrättningar byggda välde har av Stalin och hans tjänare runt världen framställts som ett mönster att efterlikna. Hur vackert har inte vår svenska Ny Dag skildrat segrarna för frihet och demokrati i Jugoslavien. Senast fick vi av en av de medresenärer som kurtiserar både kommunister och demokrater, fru Alva Myrdal, veta att hon efter en veckas ingående forskningar funnit Jugoslavien förträffligt; här fanns framstegsvilja, friskhet och energi.

Nu får vi plötsligt höra att enligt själva kominform allt detta är oriktigt. Tito är i realiteten kontrarevolutionär; hans regim präglas av "trotskism", "antisovjetism", oduglighet, dumhet och "falska, demagogiska metoder". De jugoslaviska ledarna har gripits av "storhetsvansinne", de har "fört en hatisk politik mot Sovjetunionen" och svikit "de marxistiska och leninistiska idealen". Tito och hans män måste bort, det blir slutsatsen av dessa anklagelser; eljest blir hela Jugoslavien fördärvat.

De jugoslaviska kommunisterna ger emellertid svar på tal. Beskyllningarna mot dem betecknas som "ren lögn"

och "skamliga förolämpningar". Det är tvärtom ryssarna som burit sig illa åt, bland annat genom att de "ända från Jugoslaviens befrielse och fram till i dag hänsynslöst har försökt värva jugoslaviska agenter". Enligt kominform skulle Tito ha förrått Ryssland och kommunismen, enligt Tito har Ryssland bedrivit förrädisk verksamhet i Jugoslavien. Möjligheterna till ett fortsatt samarbete mellan de båda parterna tycks inte vara goda.

Vad som har skett är nytt endast såtillvida som systemet med satellitstater i Mellan- och Östeuropa är nytt och bannstrålen från Moskva därför kommer att framstå som ett angrepp mot en formellt självständig stat. Själva metoden, enligt vilken de ryska makthavarna avslöjar kontrarevolutionära stämplingar och slår ned dem, är nästan lika gammal som det kommunistiska styret. Redan på 1920-talet började utrensningen av partifolk som inte tillräckligt snabbt och totalt böjde sig för den ryska ledningens maktspråk. I Sverige liksom i andra länder har vi rader av sådana före detta kommunister, som ena dagen sades vara förträffliga revolutionärer och den andra stämplades som "socialfascister, förrädare, galna hundar" o. s. v. och som i sin tur, efter att en gång ha prisat det ryska systemet, anklagat sina domare för grymhet och tyranni. Utanför Ryssland *lever* dock dessa utstötta. I själva Ryssland slapp de inte undan. Trotskij, den förste store "kontrarevolutionären", blev visserligen endast landsförvisad, men sedan gick man strängare fram. I mitten av 1930-talet kulminerade utrensningarna och avrättningarna. Så gott som alla de ledande männen från revolutionstiden befanns vara "socialfascister, förrädare, galna hundar" o. s. v. och likviderades med eller utan rättegång. Lenins gamla medhjälpare, rörelsens teoretiker

Titos förvandling

— en Bucharin, en Radek — fövandlades på några dagar från hjältar till skurkar. Nu har denna förvandlingsprocess, sedan länge upphöjd till självfallen statskonst, drabbat även marskalk Tito.

Intet är naturligare än denna teknik under ett system som det kommunistiska. Idéerna från genombrottstiden är för länge sedan övergivna, kvar står blott det av partiet och polisen tryggade tyranniet. Då ingen kritik mot de härskande får framkomma, då varje fri debatt är undanröjd, är sammansvärjningen och det i hemlighet organiserade motståndet de enda medlen att verka för en förändring. Och å andra sidan ser de maktägande, och måste i sin självvalda isolering se, varje tendens till opposition eller motstånd som ett försök till omvälvning. Man återgår till djungelns lag: det gäller vem som först skall slå ihjäl den andre. Skulle de nuvarande makt-havarna störtas, komme deras besegrare att framställa sig själva som de sanna leninisterna, och motståndarna — Stalin, Molotov och andra — bleve "trotskister, förrädare, galna hundar" o. s. v. Att våra svenska kommunistledare skulle kunna prestera följsamhet även i ett sådant läge kan man efter deras övningar sedan årtionden icke betvivla.

De ömsesidiga beskyllningarna för kontrarevolutionära tendenser är, i motsats till det mesta i kommunistpropagandan, alltigenom riktiga. Både Stalin och Tito har rätt i sina anklagelser. Av den kommunism som skulle frigöra människorna och till och med avskeda staten har blivit en despoti, som lika väl som nazism och fascism gör alla undersåtar till slavar åt det fåtal som besitter kulsprutorna, batongerna, tortyrkällarna och koncentrationslägren. Vad vi bevittnar är en strid mellan tyranner som

Mot socialism och kommunism

söker stöd i en redan förvanskad och nedsmutsad åskådning, liksom äldre tiders konkurrenter om en krona sökte stöd i förfalskade eller vantolkade arvshandlingar.

I dagens läge är den brytning som synes nära sin fullbordan av det största internationella intresse. De utrikespolitiska följderna är det visserligen inte möjligt att överblicka. Så mycket är dock klart att den av gisselslag sammandrivna statsgrupp som kallas östblocket blivit starkt försvagad genom det skedda. För kommunisterna och deras medlöpare överallt i världen innebär det avslöjande som ägt rum en källa till förvirring och skräck. Demokraterna har fått en ny påminnelse om den obegränsade maktens förmåga att fördärva, de har fått en inblick i despotins väsen.

(DN 1 juli 1948.)

IV

PERSONKARAKTERISTIKER

ABRAHAM LINCOLN

Att en man som Abraham Lincoln — i så många avseenden föga lämpad för hjälteroller — kunnat bli Amerikas kanske största legendariska gestalt beror naturligtvis i mycket på tillfälligheter. Han var bosatt i en lämplig stat, Illinois, som på den tiden hörde till Västern, vars anslutning till Norden under frontställning mot Södern var förutsättningen för inbördeskriget och slaveriets avskaffande. Hans presidenttid var fylld av kriget, av strävandet att återupprätta unionen; den man som stod i spetsen då detta verk kröntes med framgång hade stora möjligheter att bli betraktad som en stor man, vare sig han var det eller inte. Han blev mördad just vid den tidpunkt då segern var tryggad och vann härigenom martyrglorian, samtidigt som han undgick rekonstruktionsperiodens svårigheter, vilka ödelade så många statsmäns rykte.

Ändock är det befogat att påstå att Lincolns berömmelse väsentligen beror på hans personlighet, icke på den ställning och de förhållanden i vilka han verkade. Om Lincoln icke blivit president, skulle han sannolikt vara alldeles okänd. Men presidenturen ter sig i detta fall som den lyckliga tillfällighet varigenom en stor och god män-

niskas liv och karaktär blev ett värdigt föremål för historisk forskning. Det vore orimligt att säga något liknande om andra amerikanska hjältar, Washington eller Jefferson eller Theodore Roosevelt. De voro utan tvivel ur olika synpunkter betydande och förträffliga. Men bortser man från deras militära eller politiska insatser väcka de knappast större intresse eller djupare beundran. I fråga om Lincoln har man intrycket att om han hela sitt liv förblivit advokat i Springfield men likväl funnit en Boswell som skildrat honom, skulle han räknas till Amerikas stora män.

Det sagda innebär ingen underskattning av Lincoln som politiker. Hans skicklighet både som agitator, medlare och ledare har blivit allt klarare belyst. Hans lysande polemiska förmåga kom framför allt till sin rätt i de berömda öppna debatterna mellan honom och Stephen Douglas före 1858 års senatsval. Sedan antiken har väl aldrig utanför de representativa församlingarna ett politiskt skådespel av så hög klass erbjudits som då dessa båda tävlande om ledningen i Västern dag efter dag i åtskilliga timmar diskuterade på torgen i Illinois småstäder. Den utmätta tiden var bestämt fördelad, de tusentals åhörarna, som ofta rest i timmar eller dagar för att få vara med, lyssnade i spänning och stillhet, aktörerna voro patetiska och kvicka, grovkorniga och skarpsinniga, den fråga det gällde var en av de politiskt viktigaste och moraliskt djupaste som söndrat och upprört ett folk. Det var en uppfostran i demokrati som inte haft många motstycken.

Lincoln var också framstående politisk taktiker. Han skydde icke knep och intriger för att vinna de ständigt större mål som händelserna ledde honom att uppställa. Ämbeten bortgåvos för att säkra röster i avgörande vote-

Abraham Lincoln

ringar, i London och Paris bedrevs ett invecklat diplomatiskt spel för att vinna trygghet mot intervention i inbördeskriget, missledda opinioners styrka vägdes mot sakliga krav. Inom kabinettet, där många från början föraktade den politiske nykomlingen, som blivit republikanernas kandidat därför att partiet behövde väststaternas bonderöster, lyckades Lincoln genom anspråkslöshet och älskvärdhet få igenom sin vilja utan att ministrarna observerade och stötte sig på hans ledning. Först småningom gick det upp för hans medhjälpare att de styrdes eller styrts av ett politiskt geni.

Lincolns största insats som statschef under kriget låg dock icke på dessa områden. I första rummet var han folkets inspiratör och ledare. Han formulerade de syften som kunde rättfärdiga de allt större nationella ansträngningarna. Det gällde att upprätthålla unionen och i andra hand att trygga demokratin i världen. På detta sätt anknöt han till och förde vidare en amerikansk tradition. I sitt mest berömda tal yttrade han att man måste strida för att "styrelse av folket, genom folket och för folket aldrig skall försvinna från denna jord". Det var icke tomta ord. En av de händelser som delvis betingades av nordstaternas seger var Englands demokratisering, en annan den franska diktaturens fall. Demokrati var för Lincoln lika mycket personlig frihet som majoritetsstyre. Skulle det vara möjligt för en demokrati att genomkämpa ett långt krig utan att demokratin själv ginge under genom frihetsbegränsningar och maktkoncentration? Provet lyckades: mitt under kriget kunde man verkställa ett presidentval, vars reella frihet bevisades därav att Lincoln segrade endast med några procents majoritet — ett i folkstyrelsens historia enastående förhållande.

Personkaraktistiker

För några år sedan hade jag anledning att genomgå en amerikansk tidning från inbördeskrigets år. Då Lincolns tal lästes i denna infattning blevo de på en gång mera levande och mera betydande. Starkast var intrycket av Lincolns förmåga att stå mitt i striden och ändå betrakta den ur ett stort perspektiv, med något av åskådarens överlägsenhet och medkänsla för alla. I hans proklamationer och budskap fanns intet vare sig av skryt eller fiendlighet. Han eldade icke varken med löften eller hets, utan genom hänvisningar till de värden striden gällde. I vissa av Churchills bästa tal under detta krig finns det något av samma upphöjdhet, samma kraft att representera på en gång nuet och historien.

I skildringar av Lincolns karaktär återkommer ständigt några nyckelord. Hans humor kunde yttra sig i fin ironi, icke minst självironi, men den framträdde också som komik och pajaskonster. Presidentens grova, men icke verkligt skabrösa historier — Lincoln var puritan — blevo så ryktbara att man tillagt honom alla grova historier; historier av Lincoln ha berättats i Amerika på ungefär samma sätt som i Sverige historier om Bellman. Viktigare är att han ofta hade svårt att ta både sig själv och andra riktigt på allvar. Han blev skrattlysten då han såg den allvarlige och korrekte utrikesministern; vid en parad kunde han springa fram till en lång rekryt och föreslå att de rygg mot rygg skulle se efter vem som var längst. Man talar också om hans tragiska livssyn. Den skojfriske presidenten var en olycklig man med drag av melankoli som synes ha närmat sig sinnessjukdom. Det var lika naturligt för honom att tänka på alltings fåfänglighet som att göra en vits eller ett praktiskt skämt. Han var road av Shakespeares farser, men levde med i hans tragedier. Lin-

Abraham Lincoln

colns godhet bildar bakgrunden i alla skildringar. Den tycks ha varit helt spontan, alltigenom oprogrammatisk. Hela sitt liv reagerade han lika starkt inför andras olyckor, var lika självfallet ivrig att hjälpa och trösta.

Det har sagts om lord Curzon att han alltid uppträdde som en enmansprocession. Statsmän bli gärna utsatta för en sådan professionell deformation, de fastna i ett maner, ett mycket allvarligt maner. Genrens mest fulländade företrädare är Gladstone. Men även hos män som Disraeli och Bismarck, vilka man brukar prisa för deras rikare fasettering och mera obändiga temperament, förmärkes en ständigt ökad tendens till värdighet och därmed en brist på spontaneitet. Lincoln synes ha undgått detta. Han bevarade livet igenom en naturlig förmåga att blamera sig. En dag kunde han hålla ett av historiens mest storslagna tal, såsom vid gravarna i Gettysburg, en annan följde han den gamla, dåliga seden att inskränka sig till beklaganden att han inte hade något att säga. En besökare kunde aldrig veta om han skulle få höra en sinnrik politisk analys eller en av irriterande långa skratt följd anekdot.

Då man läser om Lincoln går tanken ovillkorligen till en annan berömd amerikan, Charles Chaplin. Båda är det naturligt att beteckna som djupt mänskliga, eftersom därmed menas en bevarad förening av egenskaper av vilka någon eller några hos de flesta människor tvinar bort. Hos båda ser man att denna förmåga att ompänna skapar en speciell form av tragik. Lincoln skulle säkerligen ha uppskattat den flinande förtvivlan hos Chaplin. Huruvida han själv ägde en tro eller en känsla som låg djupare än dessa motsättningar vet man inte.

Sandburgs bok om Lincoln är alltför ryktbar för att

Personkarakteristiker

en värdering här skulle vara behövlig. Med sin osystematiska, impulsiva, passionerade skildring har Sandburg givit en mera gripande helhetsbild av Lincoln än någon annan författare. Då en förkortad upplaga av Sandburgs verk nu utgivits på svenska, måste det konstateras att mycket av det väsentliga i originalet har gått förlorat. Men det är att hoppas att den som läst sammanfattningen skall fortsätta med hela den obeskurna boken. Lincoln leder oss till förståelse av Amerika, av demokratin och av många allmänmänskliga ting.

(DN 13 juli 1944.)

OFFICER OCH GENTLEMAN

Ur det amerikanska inbördeskriget framsprang många personliga legender av betydelse för den nationella traditionen. De främsta betecknas av namnen Abraham Lincoln, Nordens president, och Robert Lee, befälhavare över Söderns arméer. Olikheterna dem emellan var stora. Lincoln, ojämförligt den mest intressante, framstår fortfarande som något av en gåta, icke på grund av att man anar hemligheter i hans liv eller hans karaktär, utan därför att han förenade så många till synes motsatta egenskaper: han var melankoliker, poet och pajas och därtill durkdriven politiker och lysande förvaltningschef. Hos Robert Lee söker man icke på samma sätt efter problem och kontraster. Han var idealtypen för en officer och gentleman, enkel, modig, fast och god. Liksom Lincoln stod han på scenen endast några få år, mellan utnämningen till överbefälhavare på våren 1862 och kapituleringen i Appomattox i april 1865. Hans återstående år såsom rektor för ett litet college i Virginia var nästan helt undandragna offentligheten. Men krigsåren var tillräckliga för att göra hans namn till symbol för Söderns förlorade sak.

Personkaraktistiker

Den litteratur som ägnas åt "debunking", åt avslöjandet av legendariska personers svagheter, har knappast berört dessa båda amerikanska hjältar. Man har kritiserat och spritt löje över Hamilton och Jefferson, till och med över Washington, men Lincoln och Lee står orubbade. Med varje biografi över Lincoln har Lincoln vuxit i intensitet och omfattning. Sandburgs stora skildring markerar hitintills kulmen. Detsamma gäller i huvudsak Robert Lee. Den senaste levnadsbeskrivningen, av Douglas Freeman, omfattande över 2 000 sidor och utarbetad efter sträng historisk metod, formar sig naturligt till ett äreminne, trots författarens behärskade omdöme och inträngande analys. Verkligheten bekräftar eller överträffar legenden, det är i korthet Freemans slutsats. I hans bok bör man finna förklaringen till Lees plats i amerikansk ideologi.

Liksom Lincoln dött glömd, om han icke varit en stor politiker, hade Lee aldrig trängt fram till historien om han inte varit en stor fältherre. Under tre år försvarade han, alltid starkt underlägsen i trupper och materiel, Sydstaternas huvudlinje i Virginia, norr och öster om huvudstaden Richmond. Detta skedde genom en mästerlig tillämpning av regeln att trots underlägsenhet i det hela vara överlägsen på en avgörande punkt. Ett gott exempel på hans djärvhet är slaget vid Chancellorsville i början av maj 1863. De båda arméerna stod på var sin sida om floden Rappahannock. Nordstatsgeneralen Hooker sökte då överflygla Lee; dels angrep han direkt från sina huvudställningar, dels övergick en del av hans armé floden långt väster om frontlinjen för att ta Lees armé i flanken. I stället för att inskränka sig till försvar eller till frontal offensiv mot någon av angriparna sände nu Lee en stor

Officer och gentleman.

del av sin arme under Jackson att genom en kringgående rörelse i ryggen angripa de från väster anryckande nordstatstrupperna. Manövern var oerhört farlig; om Jackson kommit för sent hade Lees återstående trupper krossats av den flerdubbelt överlägsna fienden. Men Jackson kom i tid — för att själv stupa i anfallet — Hookers plan vändes till dennes nackdel, de från sidan angripande nordstatsförbanden revs upp, och Lee kunde våga sitt stora kast, infallet i Norden genom Pennsylvania.

Den defensiva offensiven av typen Chancellorsville var utmärkande för Lees krigföring. Den förenade försiktighet och sparsamhet med trupperna i det hela med överraskande offensiva aktioner. I den stora offensiven var Lee icke lika lycklig. Då han vid infallet i Pennsylvania mötte den snabbt koncentrerade nordstatsarmén vid Gettysburg var han, enligt en härskande uppfattning, alltför djärv och hänsynslös. Genom en rad frontangrepp — av Freeman skildrade med lysande åskådlighet — sökte Lee erövra nordstatsarméns centrala ställningar, men resultatet blev att hans bästa divisioner förintades; en ny offensiv i stor stil blev för alltid omöjliggjord från Sydstaternas sida.

Men kriget var för Lee ett yrke, icke en kallelse. Han pinades före inbördeskrigets utbrott av tanken på de ohyggligheter det skulle medföra, och han erkände icke det rättmätiga i Sydstaternas utträde ur unionen eller i deras apologier för slaveriet. Att han trots detta sade nej till anbudet att bli chef för nordstatsarmén och ställde sig på Söderns sida berodde främst på lojalitet mot hemstaten Virginia. Vad de civila myndigheterna i hemstaten befallde var Lee redo att utföra. De lidanden som kriget medförde tycks för Lee ha känts som en personlig olycka.

Personkarakteristiker

Han gjorde allt för att lindra dessa lidanden. Hans liv var nära nog lika enkelt som soldaternas, de presenter i livsmedel han fick skänkte han bort, mot underordnade iakttog han en hänsynsfullhet som gränsade till flathet; vid invasionerna i Norden beordrade han att befolkningen skulle behandlas korrekt och artig, och då han red genom en stad i Pennsylvania eller Maryland besvarade han invånarnas hatsånger och glåpord med tystnad och ett generat leende. Endast någon enda gång greps han själv av stridens berusning och ville sätta sig i spetsen för angreppet; vid flera tillfällen hindrades han av soldaterna, som med våld förde sin älskade chef ur stridslinjen. Då nordarméns anfall bröts vid Fredericksburg yttrade han de underliga orden: "Det är väl att kriget är så ohyggligt, annars kanske vi skulle komma att älska det."

Kapitulationen vid Appomattox blev genom de båda överbefälhavarnas uppträdande en studie i nobless. Grant och Lee tänkte framför allt på att icke göra underhandlingarna alltför pinsamma för motståndaren; segraren ville icke förödmjuka den besegrade, och den besegrade led icke blott av sitt eget nederlag, utan även av medkänsla för segrarens ädla oro. Då Lee efter kapitulationen red tillbaka till sina trupper mottogs han som vanligt av hurrarop; då han började gråta förstod soldaterna vad som inträffat, och hurraropen förbyttes i snyftningar. Det blev Lees avsked till kriget och till "Norra Virginias armé".

Lee var oproblematiskt och naivt religiös. Varje tendens till grubbel över dylika ting var honom främmande. Varje kväll bad han till Gud om seger, men han tillade en bön också för Nordstaternas folk. Vid en olycka eller

Officer och gentleman

ett nederlag förklarade han att Guds vägar var outrannsakliga, men att allt säkert skedde till allas bästa. En mera primitiv tro är det svårt att uppleta. Den stödde emellertid moraliska grundsatser, som han sällan formulerade, men alltid sökte tillämpa. Under kriget nedskrev han några ord på en pappersremsa, som ingen fick se förrän efter hans död. Bland satserna är dessa: "Den makt som den starke har över den svage, arbetsgivaren över arbetaren, den bildade över den obildade, den erfarne över den lättrogne, till och med den intelligente över den obegåvade — det fördragsamma och välvilliga utnyttjandet av denna makt och auktoritet, eller det fullständiga avståendet från att utnyttja den då så är möjligt, är kännetecknet på en gentleman. En man av heder känner sig förödmjukad då han inte kan undgå att förödmjuka andra." I sitt privata liv var Lee älskvärd, överseende, anspråkslös, dygdig. Han tyckte mest om att prata med unga damer, särskilt om de var på en gång vackra och intelligenta, men intet tyder på att sådana känslor som han själv skulle ha betraktat som orena härvid trängde fram till medvetandet. Kung Arthur, som några av hans beundrare kallat honom, bar en rustning utan fläckar.

Denna förening av intelligens och problemlöshet, av obetingad lojalitet mot överheten och moralisk självständighet, av ödmjukhet och stolthet, av mildhet och krigisk djärvhet är sannolikt svårare att förstå nu än för hundra år sedan. Det självfallna godtagandet av vissa trosföreställningar och handlingsregler är grundvalen för kombinationen. Om en enda representativ händelse skall framdras i Lees liv, skriver Freeman, bör man stanna vid det tillfälle då vid ett besök i en by i norra Virginia en mor förde sitt barn till honom för att det skulle få hans väl-

Personkarakteristiker

signelse. Lee sade: "Lär honom att förneka sig själv." Få har som Lee förverkligat det ideal av "kristen gentleman", som var den viktorianska tidsålderns, och hans liv ger oss en bild av denna tidsålders begränsning och nobless.

(DN 13 okt. 1946.)

GENERAL BOULANGER

I januari 1886, vid 48 års ålder, blev divisionsgeneralen Georges Boulanger fransk krigsminister. Den nye ministern var för den stora allmänheten okänd, men det låg intet förvånande i hans utnämning. Det var vid denna tid ännu regel i Frankrike att krigsministrar skulle vara militärer, Boulanger ansågs vara en av generalitetets få uppriktiga republikaner, och han hade som infanteriinspektör knutit förbindelser med några politiker; hans främste gynnare var Georges Clemenceau, ett av radikalismens stora namn.

Men Boulanger blev icke en vanlig krigsminister, en officer som under en kort tid tjänstgjorde som departementschef. Efter några månader var han känd över hela landet för sitt martialiska och flott aggressiva uppträdande, sin fräcka elegans i debatten, sina på en gång demokratiska och nationella paroller. Då militär utkommanderats för att upprätthålla ordningen vid en strejk besvarade generalen kritiken med att tala om kamratskapet mellan soldater och arbetare: "Kanske delar i detta ögonblick varje soldat sin soppa och sitt bröd med en gruvarbetare." Då en fientlig deputerad åkallade armén

Personkarakteristiker

som domare mellan sig och generalen kom repliken: "Så länge jag är dess chef har armén icke att döma, utan att lyda." Några populära reformer och några djärva och nästan krigiska fraser gav Boulanger en särställning både bland meniga och befäl. Då generalen återupplivade de stora paraderna på Bastiljdagen den 14 juli vann han sin första stora framgång som regissör och folkhjärte. Krigsministern, omgiven av en stab på trehundra officerare, placerade sig på sin berömda svarta häst — genom sin beskedlighet passande för parader — mitt emot presidenten och hyllades med långt större entusiasm än den gamle Grévy. På gatorna och varietéerna sjöngs visor om "general Revanche", som i republikens tjänst skulle återupp-rätta Frankrike och återvinna de förlorade provinserna. En visa skildrar hur en lothringk pojke, som sett generalen i Paris, drömmer om hans intåg i de från tyskt välde befriade områdena:

O, den soldat som kom, av ära ljusomstrålad,
av seger lagerkrönt, vid hymner och vid sång,
var samme vackre man som på Longchamp en gång
tryckt honom till sitt bröst, där länge han fått stanna,
och kysst, med ögat fullt av ömhet, barnets panna.

Han vaknar, och till far och mor som rörda står
han ropar: — Det är klart! O, torka ögats tår!
Där borta kommer han! Av honom milt vi hälsas!
Hans verk är utfört: fritt är Lothringen och Elsass!

Från juli 1886 tre år framåt är Boulanger Frankrikes mest omstridde, mest älskade och hatade man. Under konflikten med Tyskland på våren 1887 kring en spioneri-affär framträder han öppet som den nationelle ledaren framför andra; man tror med orätt att Tyskland av

General Boulanger

fruktan ger vika och talar om Boulanger som den ende som kan sätta skräck i Bismarck. Men hans popularitet faller honom som parlamentariker; fruktan för krig och för en ny diktatur à la Napoleon III driver honom i maj 1887 bort från krigsministerposten. Han blir chef för en armékår i landsorten och hyllas i väldiga manifestationer vid sin avresa från Paris. De triumfer han fått smaka lockar honom definitivt över till politiken. På grund av intriger och insubordination försätts han i mars 1888 i disponibilitet och ägnar sig helt åt den rörelse som fått hans namn, boulangismen. Allt öppnare framträder han som kandidat till diktaturen.

Till en tid var boulangismens triumfer sagolika. De kunde komma till pregnanta uttryck på grund av valsystemet; deputeradekammaren valdes vid denna tid departementsvis, och vid en ledamots avgång måste nyval anordnas inom hela departementet. Detta begagnade Boulanger genom att uppställa sig som kandidat i skilda valkretsar för att mäta sitt inflytande. I augusti 1888 valdes han på detta sätt, i stort sett med överväldigande majoritet, i tre skilda departement. Den 27 januari 1889 kom den största segern: med 245 000 röster mot 180 000 på två motkandidater valdes han till deputerad för Paris. All sannolikhet talar för att en folkomröstning skulle ha givit honom en stor majoritet. Alla historiker är ense om att han vid skilda tillfällen, framför allt efter Parisvalet, kunde ha erövrat makten genom en kupp; militären och polisen stod till stor del på hans sida, de republikanska cheferna ansåg att motstånd var hopplöst och många visade en stigande benägenhet att anpassa sig till en ny regim.

Boulangismens framgångar har ofta betraktats som be-

Personkaraktistiker

vis på folkets, och speciellt det franska folkets, ombytlighet; man har också talat om längtan efter en "stark man" som befäster och symboliserar enheten. Men djupare sammanhang är ej svåra att fastställa. Klarast framgår detta av ett nyss utkommet arbete av Adrian Dansette, det ojämförligt bästa som hittills ägnats boulangismens historia (*Le Boulangisme*, Paris 1946).

Den inre krets som ledde rörelsen bestod av en handfull mestadels unga män, lycksökare och idealister eller bådadera. Det gällde att segra, att komma till makten; sedan fick man se. Programmet måste vädja till alla missnöjda; därför blev dess kärnpunkter helt enkelt upplösning av deputeradekammaren och författningsrevision. Under denna paroll kunde alla regimen fiender samlas, och de var många. De monarkistiska grupperna hade vid 1885 års val fått 45 procent av rösterna — den klassiska siffran för den konservativa minoriteten i Frankrike. De hade intet att förlora, men allt att vinna på en omstörtning. Kunde de samverka och locka över 10 procent av de republikanska väljarna var segern deras. Lockbetet blev Boulanger, som i sin tur tänkte blott på att utnyttja de andra. Mellan Boulanger och de monarkistiska ledarna — rojalister likaväl som bonapartister — slöts därför mer eller mindre uttryckliga överenskommelser om samarbete, och finansiellt sköttes boulangismen nästan helt av en rojalistisk dam, hertiginnan d'Uzès.

Den andra stora politiska huvudriktningen var de moderata republikanerna, trogna regimen, men motståndare till en radikaliserings av författningen och sociala reformer; hos dem hade Boulanger föga att hämta. Den tredje rörelsen av större parlamentarisk betydelse, radikalismen — som begärde senatens avskaffande, ekono-

General Boulanger

miska och sociala nydaningar —, vände sig efter en tid officiellt mot Boulanger, men många radikaler, icke minst bland storstädernas arbetare, påverkades av boulangismens vagt antiborgerliga och rentav revolutionära slagord. Till och med bland socialisterna fanns en riktning som stödde Boulanger i tro att han skulle införa "proletariatets diktatur". Som en extra stimulans för många tveksamma eller partilösa (röstsiffrorna i de egentliga Boulangervalen var ovanligt höga) tjänade nationalismen och revanchetanken. I dess tecken fick boulangismen sina stöttrupper. Déroulèdes patriotliga med 200 000—300 000 medlemmar, unga män flinka med knytnäven och knölpåken. Den ekonomiska krisen och de parlamentariska skandalerna var en god jordmån för politiska kastningar.

Genom denna kombination av oliktankande, som alla ville lura varandra, fick boulangismen en fantastisk karaktär. Endast några få visste att en republikansk och en monarkistisk kommitté samtidigt verkade för generalens sak. Ena ögonblicket talade Boulanger som en Danton, det andra som en de Broglie eller en de Mun. Vid valen samlades slottsherrarna och städernas storborgare under samma fälttecken som revolutionära arbetare. Kulminationpunkten bildar här såsom alltid Parisvalet den 27 januari 1889. Boulangisterna samlades på restaurang Durand: vid ett bord satt de proletära ledarna, vid ett annat patriotligans eleganta chefer, vid ett tredje hertiginnorna d'Uzès och de la Trémouille, omgivna av hertigar, grevar och baroner; bland de mest uppmärksamma kyparna var agenter för inrikesministeriet. Till bilden hör att en av Boulangers närmaste män, greve Dillon, studerat valpropaganda i Amerika och för första gången i Frankrike, kanske i Europa, systematiskt begagnade de amerikanska meto-

Personkaraktistiker

derna: försäljning av porträtt och märken, spridning av affischer och visor (de boulangistiska visornas antal var enligt Dansette 370), ordnande av upptåg och parader.

Men det nästan fulländade brottet lyckades inte. En ny regering, vars verklige ledare var inrikesministern Constans, grep till verksamma och hårda medel. Valsättet ändrades så att Boulangers teknik blev omöjlig, genom hot om polisingripande förmåddes generalen att fly till Belgien, vid valen på hösten 1889 rådde split och oreda i boulangismens led, medan regeringen med osedvanlig energi utnyttjade alla maktmedel. Republikanerna vann en klarare seger än 1885, och endast ett fyrttioal rena boulangister valdes. Rörelsen var slut, nidvisorna trädde i stället för hyllningsdikterna, de boulangistiska ledarna smädade varandra och duellerade, enighet uppstod snart om att general Revanche var en dockgeneral, passande blott för revyer och varietéer. Generalen begick efter ett par år självmord på sin älskarinnas grav. Han dog på samma sätt som han levde, som en underlöjtnant, sade Clemenceau, som fem år tidigare gjort honom till krigsminister.

Bou langer var till utseendet lik sin framgångsrike föregångare, Napoleon III; särskilt talas det om hans veka, drömmande och beslöjade blick. Liksom Napoleon III var han känd för amorösa äventyr. Att han inte lyckades som diktatursträvare berodde kanske på att han tog kärleken allvarligare; många misstänker att han avstod från statskupp den 27 januari 1889 för att inte för en natt behöva skiljas från madame de Bonnemains. Idéer saknade Bou langer helt; han kunde säkerligen inte ens ha skrivit "de napoleonska idéerna". I regel beskrivs han som något slö och enfaldig, men man får komma ihåg

General Boulanger

att slappheten hos den misslyckade kan bli gåtfullhet och rentav demoni hos segraren. I alla händelser har ännu ingen historiker sökt göra honom till en stor man.

Dansette har inte dragit de paralleller som ligger så nära. Boulangismen erinrar, mer än någon annan rörelse under 1800-talet, om samtidens nationella, till stor del lyckade diktatursträvanden. Hos nazismen, för att ta det bästa exemplet, möter samma blandning av nationalism och radikalism, samma vädjande till alla missnöjda, samma hänsynslösa spel med skilda intressen och idéer, samma utnyttjande av det nationella nederlaget, den ekonomiska krisen och parlamentarismens svagheter. På många punkter går likheterna i detalj: rörelsens ledning bestod till stor del av äventyrare och brottslingar, propagandan inriktades i saknad av fast program på att suggerera och överväldiga, SA har i patriotligan en visserligen blek och älskvärd motsvarighet.

I sista hand blev tillfälligheter, som ingen något år i förväg kunnat förutse, avgörande för de båda rörelsernas öde. Om Boulanger tågat mot Elyséepalatset efter Parisvalet, hade han med all sannolikhet upprättat en diktatur, präglad av polisvälde, personliga hämndeakter — Boulanger var en god hatare —, nationalism och något slags oklar socialism. Om diktaturen bestått några år, hade fantaster och professorer utarbetat en ideologi, ute i världen hade skarpsinniga analyser uppvisat det skeddans nödvändighet och betraktat det som ett tecken på världens frälsning eller undergång. Nihilismens revolution hade varit ett förträffligt slagord redan för femtio år sedan. Om Hitler icke nått uppgörelse med Hindenburg i januari 1933, då nazismen redan var på retur, kunde

Personkaraktistiker

rörelsen under inverkan av det ekonomiska lägets förbättring snabbt ha gått tillbaka. Redan på hösten 1933 hade Hitler varit en revyfigur i stället för diktator; tänkarna hade fått ägna sig åt andra saker än att utarbeta nazistisk ideologi, analysera denna ideologi och lägga upp historiefilosofier på bas av nazismens seger.

Det finns alltså paralleller, men det finns också i någon mån ett sammanhang. I den lilla gruppen av boulangistiska deputerade efter 1889 års val ingick den unge Barrès; sedan tre år hade han hört till Boulangers trogna, och senare skildrade han i en lysande bok rörelsens förutsättningar (*L'appel au soldat*). Under intryck av boulangismen utformade Barrès sin ryktbara nationalism, med dess blandning av antiintellektualism, relativism, krigiskhet, demokratisk antiparlamentarism och social radikalism. Hans åskådning kom på skilda vägar att bli en av de tankelinjer som färgade både italiensk fascism och tysk nationalsocialism. Hitler läste säkert inte Barrès, men i "Min kamp" påträffar man tankar och uttryckssätt som slående erinrar om den franske nationalisten. Förfiningen och den intellektuella oron hos Barrès kontrasterar mot Hitlers och Mussolinis vulgaritet, men sambandet existerar likväl. Något i arv har alltså den ofullgångna boulangismen lämnat åt sina till en tid mera framgångsrika, men också mera katastrofalt misslyckade efterföljare.

(DN 26 jan. 1947.)

CHARLES MAURRAS

Vid slutet av förra världskriget hyllades Charles Maurras, den "rena" nationalismens och monarkismens ledare, som en stor fransk patriot. Han stod icke i förgrunden på samma sätt som segrerns organisatör Clemenceau eller de båda "lothringska furstarna", Barrès och Poincaré. Men Clemenceau tackade honom som avslöjare av spioneri och defaitism under kriget, Barrès kallade honom en av tidens största statsmän, och Poincaré betygade i sina memoarer att Maurras, som tidigare hetsat mot republiken, i farans stund visat sig tänka blott på Frankrike. Ett ögonblick framstod Maurras' reaktionära och revolutionära organisation, Action française, som ett värn för Frankrike mera än som en utmaning mot republiken.

Då mot slutet av andra världskriget de amerikanska trupperna befriade Sydfrankrike blev Maurras omedelbart häktad såsom anhängare av Pétain och samarbetare med tyskarna. Processen mot honom blev ett stort evenemang, med tal av lysande advokater och långa utredningar från den anklagades sida. Den 25 januari 1945 dömdes den sjuttisjuårige Maurras för samverkan med fienden till livstids fängelse. Först för kort tid sedan blev

emellertid processprotokollen utgivna (*Le procès de Charles Maurras*, Editions Albin Michel). Därmed föreligger en huvudkälla för teckningen av Maurras' bana under senare år; på många punkter ställes också hans tidigare verksamhet i klarare belysning.

Charles Maurras föddes 1868 i en liten stad i Provence som son av en lägre tjänsteman med rojalistiska och konservativa åsikter. Han tänkte bli sjöofficer, men detta omöjliggjordes genom en hörselskada, som snart resulterade i total dövhet. Denna dövhet är kanske en av förutsättningarna för hans verksamhet; det rätlinjiga tänkande utifrån några få falska premisser som utmärker de stora ideologerna underlättades genom svårigheten att i samtal kommunicera med andra. I tjugusåldern var Maurras anhängare av Boulanger, i vilken han såg en ny general Monk, som skulle störta republiken och återupprätta kungadömet. Under Dreyfusaffären vann han sina sporrar som nationalistisk skribent. Då det avslöjades att överste Henry tillverkat en rad dokument som tydde på Dreyfus' skuld stod antidreyfusarderna handfallna, men Maurras fann en utväg. Henry hade, skrev han, gjort sig skyldig till en ädel, patriotisk förfalskning; Dreyfus var skyldig, men bevisen härför var så farliga för Frankrikes säkerhet att man velat ersätta dem med andra. "Överste", skrev Maurras efter Henrys självmord, "eder förtvivalde förfalskning skall räknas till edra främsta stridsbragder." Vid denna tid grundade Maurras föreningen och tidningen Action française såsom organ för en ny nationalistisk och nyrojalistisk rörelse. Hans dagliga tidningsartiklar, alltid burna av febril hets, hans politiska och litterära böcker, hans ursinniga angrepp mot republikanska politiker gjorde honom till en av Frankrikes mest

omtalade män. Efter förra världskriget krävde han Tysklands uppdelning i ett antal småstater, under 1930-talet bekämpade han folkfronten och hyllade fascismen, han pläderade för eftergiftspolitik mot Tyskland under hänvisning till den franska krigsmaktens svaghet. Strax före det andra världskriget kröntes hans ställning i franskt kulturliv genom inval i akademien.

Men framför allt har han blivit känd för sin politiska åskådning, sin monarkism. Till stor del är denna betingad av hat mot demokratin. Ingen har mera skarpsynt än Maurras uppvisat folkstyrelsens svårigheter och svagheter. Demokratin, som lever på diskussion och partibildning, stimulerar missnöjet, motsättningarna, särintressena och den inre striden. Politikerna och deras följen glömmer vad som enar och framhäver endast vad som skiljer. I grunden är därför demokratin endast en etapp på vägen till anarki, till ett allas krig mot alla. Rädningen ligger i en hierarkisk ordning, krönt av en monark med stor, om än icke absolut makt. I dennes intresse ligger att sammanhålla folkgrupperna, att främja enigheten och helheten, ty han identifierar sig genom sin ställning med staten själv. Samtidigt skall statsmakten decentraliseras; den regionala och professionella gemenskapen skall befordras genom olika former av självstyrelse, och på denna väg skall motsättningen mellan klasserna — som är den för sammanhållningen farliga — suddas ut. Den givne monarken är en ättling av det kungahus "som under ett tusen år styrde Frankrike"; kanske måste monarkin införas genom en våldsam kupp, men inom kort kommer en sådan regim i sin välgörande fasthet att vinna folkets förtroende. Maurras tänker sig icke monarkin såsom en krigisk och expansiv regim, tvärtom skall den innebära

Personkaraktistiker

yttre likaväl som inre fred, sedan Frankrike väl en gång vunnit "sina naturliga gränser", d. v. s. Rhengränsen.

Monarkismen är dock bara ett moment i Maurras' system. På alla områden begär han ordning, harmoni, en idyllisk stabilitet. Genom fasta, rationellt utformade handlingsregler skall människorna förmås att leva tillsammans utan friktion och äventyrligheter, i glädje, dygd och pliktuppfyllelse. Den stora fienden är individualismen, med dess vördnad för den enskildes känslor och den härav följande tendensen att stimulera dessa känslor, att helga det särpräglade och otuktat självständiga. Reformationen med sin respekt för den fria prövningen är en av rötterna till denna moderna villfarelse, en annan är romantiken, som förhärmligar det regellösa och känslornas fria spel. Ehuru själv agnostiker anser Maurras därför katolicismen nödvändig på grund av dess fasta uppbyggnad; hans uppfattning av kyrkan som ett medel i den världsliga ordningens tjänst ledde på 1920-talet till ett påvligt fördömande av Action française. Såsom litteraturkritiker förföljer han romantikerna alltifrån Rousseau och berömmar de författare som tycks honom vara bärare av den klassiska traditionen. I sitt sätt att behandla litteratur, i sitt stränga särskiljande av det estetiskt tilltalande och det etiskt hållbara, påminner han om våra dogmatiska moralister — en Carl David af Wirsén eller en Victor Svanberg. Han har exempelvis i en glänsande essä analyserat Baudelaires tjuskraft, men slutsatsen blir att Baudelaire förkastas som en romantisk och omoralisk författare.

I detta schema ingår slutligen nationalismen. Frankrikes väl, det är parollen, alla problem måste lösas med hänsyn till Frankrike. Men denna nationalism står för

Charles Maurras

Maurras icke i motsats till en känsla för mänskligheten. Ty Frankrike representerar den äkta mänskligheten, det är Athens arvtagare, vettets, klarhetens och harmonins talesman i modern tid. Eller riktigare, Frankrike har, under 1600-talet, helt fyllt denna mission och borde fortfarande göra det. Den franska egenarten har sedan två hundra år i viss mån skymts bort av främmande inflytelser. Det onda började redan med Montesquieu och Voltaire, som påverkades av judiska och germanska tänkesätt. Det blomstrade med Rousseau, romantikens läromästare, som kom från det korrumperade kalvinska Genève. Det framträder hos Chateaubriand, hos Michelet, hos George Sand. Det är typiskt, skriver Maurras i sin berömda *Les amants de Venise*, att George Sand påverkat Ibsen och Tolstoj; "dessa barbarer har bara återtagit en del av sin egendom hos den franska romantiken". Överhuvud växer det ofranska, främlingarna — "mestiserna", som Maurras skriver — blir alltmera inflytelserika; Frankrike behärskas snart av nordbor, protestanter, judar och germaner. Men några trogna har funnits: Sainte-Beuve, Comte och Barrès hör till de få "som inte går på alla fyra". Maurras och Action Française skall bevara och befästa det sanna Frankrike mot barbarernas andliga invasion.

Som ideolog påminner Maurras mera om Lenin än om någon annan av samtidens politiska skolbildare. Han är alltigenom utilitarist och rationalist; han är trosvis och dogmatisk utan ett uns av osäkerhet eller inre spänning. Och icke alldeles utan rätt har han betecknats som Lenins störste motståndare. Medan hans inflytande sjönk i Frankrike, blev det av allt större betydelse på andra håll. Den italienska fascismens teorier är till stor del upp-

Personkaraktistiker

byggda efter Maurras' mönster, med Rocco och Corradini som förmedlare. De intellektuella spanska reaktionärerna har i Maurras sett en andlig ledare. Indirekt har han säkerligen påverkat den tyska nationalsocialismen, även om tyskfienden Maurras aldrig nämns bland rörelsens inspiratörer.

Då det andra världskriget utbröt uppgav Maurras sin defeatism; hans patriotiska hållning under tiden före det franska sammanbrottet står utom tvivel. Med nederlaget inträdde ett dilemma. Maurras hatade tyskarna, de förblev för honom fienden nr 1. Men i det sönderslagna och stympade Frankrike uppstod en regim som åtminstone närmade sig den ordning för vilken Maurras kämpat i femtio år. Denna synpunkt jämte vördnaden för Pétain fällde utslaget. Maurras, som varit kritiker och hetsare under hela sitt liv, blev på sommaren 1940 språkrör för regeringen. Den 17 april 1942 skrev han: "Vi är besegrade, det får vi inte glömma. Men en gudabenådad ledare är oss född: marskalken är bland oss. Det han gör är väl gjort. Vi skall med slutna ögon följa honom till världens ända. Marskalken förstår det vi inte kan förstå." Under Pétains ledning skulle Frankrike — liksom Preussen efter Jena — återupprättas och i fred hämta ny kraft; sedan fick man rätta sin politik efter omständigheterna.

Under processen klarlades i huvudsak Maurras' hållning under ockupationstiden. I mycket synes den gåtfull. Å ena sidan är det tydligt att Maurras icke kan betecknas som samarbetsman i egentlig mening. Han avskydde och motarbetade de typiska kollaboratörerna, en Laval, en Déat, en Doriot, en Darnand. Han vägrade att träffa tyskar och tog till skillnad från många andra tidningsmän icke emot understöd från tyskarna; i tidningen Ac-

Charles Maurras

tion Française fick icke ens upptas annonser för tyska propagandaorgan som Signal. Inom sin organisation talade han om Tyskland som arvfienden och avrådde från allt samarbete med tyskarna. Å andra sidan angrep han engelsmännen och de Gaulle, fördömde maquisrörelsen och skrev om motståndsmän och politiska fiender artiklar som knappast kan tolkas annat än som angivelser. Särskilt motbjudande är att han genom att fortsätta sin anti-semitiska kampanj i realiteten stödde nazismen. I sitt försvar inför domstolen hävdade Maurras att han velat förekomma inre splittring och hindra tyskarna att helt överta förvaltningen och polisväsendet. Han hade sålunda eggat den franska polisen att ingripa för att tyskarna inte skulle göra det, varnat för motståndsrörelse för att icke ett slags inbördeskrig skulle utbryta. Samarbetsmännen och tyskarna hade ofta angripit honom som hemlig anhängare av de Gaulle och England; detta visade att han inte varit förrädare.

Det är svårt att betvivla ärligheten i Maurras' motto under kriget: "Frankrike, endast Frankrike." Han trodde sig handla som patriot, förrädare i den mera egentliga och föraktliga meningen var han inte. Ingen misstänker att denne fanatiska arbetare och asket varit fal för pengar. Men som ideolog blandade han samman dikt och verklighet. Det Frankrike han arbetade och arbetat för var det "sanna" Frankrike, ett drömland, som genom en underlig slump tycktes närma sig i samma mån som verklighetens Frankrike ställdes inför upplösning och ofrihet. Vichy-Frankrike blev det eländiga och tragiska förverkligandet av Maurras' förhoppningar, och mot detta Frankrike var han trogen.

(DN 16 febr. 1947.)

PER ALBIN HANSSON

Statsminister Per Albin Hanssons bortgång känns helt oberoende av politiska motsättningar som en förlust för det svenska folket. Mer än någon annan politiker har han identifierats både med det socialdemokratiska partiet och med statsledningen. För tjugusex år sedan blev han för första gången minister, under fjorton år har han varit regeringens chef. Hans ställning har gjort honom känd, hans värme, hans folkliga gemyt, hans naturliga älskvärdhet har gjort honom omtyckt av alla. Han framstod knappast som föregångsman och ledare på samma sätt som Hjalmar Branting och Karl Staaff, men han ingav, kanske mer än någon annan svensk politiker under senare tid, en känsla av trygghet, balans och bred folklighet.

Hansson har ofta betecknats såsom politiker i ordets begränsade mening, såsom i första rummet taktiker och förmedlare. Denna karakteristik är sannolikt riktig. Hans förmåga att nå uppgörelser inom och utom partiet, att utnyttja eller åtminstone anpassa sig efter konjunkturen var utomordentlig. Men detta drag i hans person och hans verksamhet var icke dominerande, intet vore oriktigare än att framställa honom som en opportunist utan principer. Hans självständighet, hans mod att ta risker bestyrktes i några avgörande situationer, främst kanske då han — liksom tjuv år tidigare Branting — under striden

i försvarsfrågan omkring år 1930 företrädde den positiva riktningen inom sitt parti mot majoriteten av avrustningsivrare. Och det bör ihågkommas att hans strävan till uppgörelser och kompromisser var medveten: han insåg tidigt att demokratins väsen är ömsesidiga eftergifter i värdegemenskapens tecken.

Med detta drag sammanhängde hans ringa teoretiska, man torde kunna säga ringa intellektuella intressen. Han var en praktikens man, utan stora ideologiska perspektiv, utan behov av att analysera och precisera. I hans tal och skrifter har framhävandet av det självklara, det myndiga betonandet av ostridiga sanningar en alltför stor plats. Men även på denna punkt bör man göra distinktioner. Hanssons uttalanden verkade ibland enkla, därför att han, i motsats till många andra talare och författare, icke införde publiken i de tankegångar utifrån vilka han fällde sina omdömen; när han tänkt färdigt talade han om resultatet utan att redovisa för motiveringen. Hans klara men icke livliga och nyfikna intelligens krävde starka stimulanser i form av svårigheter och kritik för att komma till sin rätt. Vid viktiga tillfällen kunde han, trots den oskolade och något torftiga formen, närma sig mästerskapet; flera av hans historiska återblickar inför partikongressen var lysande i sin fasthet, koncentration och strävan till objektivitet.

Det storslagna och lidelsefulla uppnådde Hansson icke. Men på hans ärliga patos kunde man icke tvivla. Det var såsom hos så många åldrande politiker en smula bleknat, en smula bortskymt av dagens praktiska bekymmer och ansvarets oro och kunde därför te sig blott som en avglans av ungdomsårens strid och glöd. Men att det gav kraft även åt den på segrar mätte politikern visar per-

Personkaraktistiker

sonligt präglade uttalanden, i vilka han såg sitt liv ur de innerst bärande motivens synpunkt.

Vilka var då ledmotiven i Hanssons politiska verksamhet? Den sociala känslan förde honom ut i striden. Han blev den förste politiske ledaren i vårt land som utgick ur arbetarklassen och ständigt kände sig som en medlem av denna klass. Något teoretiskt stöd eller något teoretiskt mål behövde han icke då han verkade för att förbättra de fattigas villkor, för att utjämna ekonomiska och sociala skillnader. Just detta förhållande gjorde att hans samhällskritik blev balanserad och moderat och att han med skepsis betraktade marxismen och de ur den härflytande lärorna om samhällets totala omdaning genom socialisering av produktionsmedlen. Då han under valrörelsen sommaren 1946 förklarade socialismen innebära helt enkelt bästa möjliga organisation av samhället, kunde detta sägas vara banalt och meningslöst, men kärnpunkten i resonemanget var avståndstagandet från dogmatismen, viljan att genom en politik från fall till fall höja folkets villkor.

Till skillnad från många andra samtida ungdomsförbundare var Hansson aldrig principiell försvarsnihilist och föraktare av den nationella gemenskapen. Hans angrepp mot försvaret för fyrtio år sedan präglades av samma praktiska inriktning som hans verksamhet i övrigt. Såsom försvarsminister och partiledare blev han klar försvarsvän, även om han överskattade säkerheten i världen och därför medverkade till nedrustningen år 1925. Under de följande åren blev han försvarsviljans främste representant inom partiet, och den nationella samlingen kring försvarsfrågan under åren närmast före det andra världskriget var till stor del hans verk.

Per Albin Hansson

Allt mera klar och medveten blev också Hanssons inställning till demokratin. Mer än någon annan socialdemokrat har han verkat för att göra respekten för folkstyrelse och politisk frihet till en levande känsla inom den svenska arbetarklassen. "Diktatur är och förblir diktatur, även om den tillfälligt eller varaktigt stödes av en majoritet", skriver han. I folkstyrelsens väsen ingår att majoriteten måste begränsa sina krav med tanke på minoriteternas önsknings; demokratin måste vara ett toleransens, hänsynstagandets och de ömsesidiga eftergifternas system. Hanssons antydningar om lämpligheten av en mera permanent samregering visar hur konsekvent och ihärdigt han drev dessa synpunkter.

Politiken under kriget, för vilken Hansson i centrala punkter var ansvarig, har skarpt kritiserats. På denna fråga finns ej anledning att ingå mer än i två särskilda hänseenden. Några av statsministerns uttalanden kan med all rätt sägas ha tytt på en överdriven vilja till anpassning. Men det bör fastslås att mycket få svenskar under kriget torde ha tvivlat på att regeringschefen, därest krig utbrutit, skulle ha blivit en värdig ledare för det nationella motståndet. Denna känsla av tillit hörde till våra stora tillgångar. Det får icke i detta ögonblick glömmas.

I mycket företrädde alltså Per Albin Hansson icke blott sitt parti, utan det svenska folket; hans linje har länge varit kungsvägen i svensk politik. I flera hänseenden kan man tvivla på riktigheten av hans politik och värdet av hans insatser. Men han har genom att sammansmälta skilda tankelinjer i politisk handling varit en stor demokratisk statsman.

(DN 7 okt. 1946.)

ARTHUR ENGBERG

Vid sitt bröllop år 1923 hyllades Engberg av Hjalmar Branting och Axel Hägerström. Branting betecknade honom som partiets blivande ledare, Hägerström talade om den förlust filosofin lidit genom att han lämnat sina studier. För trettifemåringen, som på några år avancerat från student till politiker av första ordningen, kunde dessa ord te sig som en bekräftelse av en redan nådd position. Han var en av partiets främsta agitatorer och debattörer och betraktades som dess teoretiker framför andra. Den ideologi han omfattade stämde icke till misströstan eller skepsis. Det var en glad, tillitsfull, nästan sorglös socialism. Enligt Marx' schema var utvecklingen i färd med att producera det idealsamhälle som sedan antiken varit tänkarnas ideal. Det gällde främst att begripa detta, att skapa andlig beredskap inför det tillkommande riket. Man borde angripa borgarsamhällets bastioner — kyrkan, militarismen, monarkin, kapitalmakten —, men segern var skriven i stjärnorna, en nödvändig slutpunkt på den av Marx genomskådade världsprocessen. I huvudsak förblev Engberg sin ståndpunkt trogen. "Socialiseringen är... ingenting som förestår,

Arthur Engberg

men väl någonting som försiggår", skrev han ännu år 1936. Liksom Branting yppade han ringa intresse för de konkreta detaljerna; de fick sysselsätta en senare, mindre optimistisk och mindre ideologiskt bunden generation.

Utan tvivel hörde Engberg till de få svenska socialdemokrater som grundligt studerat och verkligen levat sig in i Marx' lära. Den var för honom, åtminstone i yngre år, en ljuskälla, som klarlade alla problem, religionens likaväl som samhällets. De yttre resultaten av hans Marxforskning är icke omfattande, men av stort intresse. Hit hör några stridsskrifter mot Lindhagen och de Man samt ett par uppsatser i Tiden av mera ambitiös syftning. Den lilla avhandlingen om "Nödvändighet och frihet" (Tiden 1918), som tyvärr icke medtagits i det nu utgivna urvalet, är karakteristisk. Med logisk frenesi drivs här en linje i den Hegel-Marxska metafysiken till sina yttersta konsekvenser. Författaren väjer icke för det dunkla eller absurda. Friheten enligt Marx definieras som "den tingens ordning där människans aktivitet, hennes arbete, icke längre bestäms av yttre ändamålsenlighet, utan har sitt ändamål i sig själv, det är självändamål . . . Bestämd av sig själv såsom ändamål är aktiviteten icke längre bestämd av livsuppehållet, av den materiella produktionen, utan är en på sig själv såsom aktivitet riktad aktivitet". Tankegången är riktig och kanske till och med skarpsinnig, men det skulle vara svårt att uttrycka den på ett mera invecklat sätt. I sin polemik var Engberg i regel klarare och enklare; ofta fann han slående och stundom också kvicka formuleringar. Hans svaghet ligger i bristen på kritik gentemot de talrika författare vilka betraktas som auktoriteter. Platon betecknas som socialist likaväl som Marx; att Platons idealstat var en social

hierarki synes Engberg knappast ha observerat. De stora perspektiven hos Spengler tjusade den svenske marxisten. Engberg berömde till och med Spenglers "Preussentum und Sozialismus" och konstaterade icke att Spenglers "socialism" var den diametrala motsatsen till hans egen.

Vid sidan av marxismen framträder beundran för det gamla Grekland och särskilt den grekiska filosofin nära nog som en huvudlinje i Engbergs ideologiska inställning. För honom själv torde båda dessa strömningar ha smält samman; Marx och Lassalle hade forskat i grekisk filosofi och i denna funnit inspiration, och Engberg var även härutinnan deras efterföljare. Hur djup Engbergs bildning var på detta fält saknar jag kompetens att bedöma; värmen och äktheten i hans känsla är uppenbar. Klart är väl också att han i tal och skrift överdrivet utnyttjade sina kunskaper på området. De ständiga hänvisningarna till grekiska myter och grekiska tänkare verkade med tiden nötta och standardiserade; jämförelsen mellan Branting och Perikles är ett känt exempel på de olyckliga resultat denna tendens kunde föra till. Någon gång förledde den Engberg till rena anakronismer; då han talade om Aten som "den friaste och stoltaste bland demokratier" bör kunniga åhörare med förvåning ha tänkt på att hela den klass som motsvarade den moderna arbetarklassen i det gamla Aten hölls i slaveri. Vad Engberg ansåg sig ha lärt av de stora grekiska författarna var en allmän humanism, tro på individuell utveckling, tolerans, bildning och framsteg. Den engelsk-amerikanska debatt som under senare tid främst representerat samma ideal synes ha varit honom främmande — ett förhållande som medför begränsning och ensidighet i hela hans ideologiska författarskap.

Arthur Engberg

Från början var Engberg utpräglad rationalist både i vidsträckt och egentlig mening. Religionen var en överbyggnad på den bestående produktionsordningen och skulle försvinna med denna: "Den vidunderliga apparaten ovan skyn avslöjar sig som jordvåningens negativ, projicerat i himlavåningen... Människans himmel står fram som protesten mot hennes jord" (1916). Kyrkan var "ett reaktionens bålverk, mörkmännens och lögnarnas fäste i kampen mellan ljus och mörker, sanning och lögn" (1914). Efter hand försvann de skarpa och brutala angreppen mot religion och kyrka ur Engbergs tal och artiklar, och under 1930-talet blev småningom klart att den socialdemokratiska ecklesiastikministern blivit icke blott kyrklig, utan också på något sätt religiös. Han talade om den protestantiska kyrkans och den demokratiska statens gemenskap, om nödvändigheten av en religiös humanism utan dogmer. Om detaljerna i hans utvecklingsgång finns inga uppgifter. Icke heller vet man om den religion varom han talade innebar en tro i mera egentlig mening eller blott var den vaga mysticism som likt en skugga brukar följa ångesten inför liv och död. Redan i sin ungdom hade han skrivit om sitt "metafysiska behov", sin "eviga och outsläckliga åtrå efter det outgrundliga", och kanske var den religion som han omfattade blott ett modernare uttryck för samma sak.

Det är lätt att kritisera Engbergs uttalanden i teoretiska sammanhang: hans ståndpunkter var icke alltid klara, på åtskilliga områden bytte han ståndpunkt, och han förfäktade varje åsikt med samma säkerhet som den föregående. Viktigare är att summera några väsentliga intryck som Engberg som ideolog och personlighet ger vid en förnyad läsning av hans skrifter. När det gäller de

Personkarakteristiker

stora riktpunkterna för hans arbete förmärks ingen tveksamhet och inga skiftningar. Han var och förblev humanist: människornas utveckling till självständighet, intellektuell mognad, fördragsamhet och kultur var hans i otaliga formuleringar angivna mål. En demokrati som omfattade politisk frihet likaväl som majoritetsstyre var huvudpunkten i det politiska programmet. Engberg bekämpade därför lika lidelsefullt kommunism och nazism. Han visade sin personliga halt genom att främst angripa den för tillfället farligaste fienden, kommunismen då den syntes hota den svenska demokratin, nazismen när Hitler stod på höjden av makt; han valde icke den lättare utvägen att angripa blott den ofarliga eller besegrade fienden. Han gjorde sig skyldig till många överilningar och orättvisor, men bakom dem skymtade man ett starkt temperament, icke agg och elakhet. Fåfänga och demagogi var honom icke främmande, men väl det andliga högmod som räknas till dödssynderna; från detta räddades han genom sin oro, sin värme, sin känsla av att vara "en människa, en lump, ett lappri".

Det av Rolf Edberg gjorda urvalet ur Engbergs tal är enligt min uppfattning i huvudsak gott; jag har tidigare haft anledning att genomgå större delen av Engbergs produktion. Vad som främst saknas är Engbergs större teoretiska skrifter; av utrymmesskäl har de måst vika. Skärpan i Engbergs angrepp på kristendom och kyrka samt hans försvarsfientlighet i början på 1930-talet framgår ej heller alldeles klart av de medtagna artiklarna.

(DN 15 maj 1946.)

VOUGT OCH MYRDAL

Den socialdemokratiska pressen, vars följsamhet gentemot partiledningen på ett par respekterade undantag när numera är total, klagar ofta över hetskampanjen mot vissa medlemmar av regeringen. Tydligen är det främst kritiken av statsråden Vougt och Myrdal som åsyftas. Denna kritik har varit, är och kommer efter all sannolikhet att förbli hård. Orsaken härtill är det icke svårt att förstå, säkerligen icke ens för dem som är dömda att i alla väder försvara de angripna. Det väsentliga skälet är ett för de båda ministrarna gementsamt drag: opålitlighet. Denna egenskap varieras hos hrr Vougt och Myrdal på ett intressant sätt.

Att kalla statsrådet Vougt ur någon synpunkt betydande skulle säkert även inom kretsen av partivänner te sig som ironi. Han är den typiske partigångaren, hans ambition är att springa några steg i förväg i den riktning som ledningen valt att gå. Det är det huvudintryck som ett studium av hans journalistiska verksamhet efterlämnar; i övrigt kvarstår blott ett minne av oklarhet, slapphet, allmän torftighet. Före kriget, innan regeringen bestämt tagit avstånd från folkförbundets sanktionsförfarande, hörde hr Vougt till dem som ivrigast uttalade sig

Personkaraktistiker

för en svensk politik enligt den kollektiva säkerhetens principer. Han medverkade till och med liksom hr Åkerberg — de båda namnen finns det ofta anledning att nämna samtidigt — till Internationalens beryktade resolution av år 1938, som med sitt krav på samlat uppträdande mot de nationella diktaturernas expansionstendenser var helt oförenlig med den svenska politiken. Detta hindrade honom icke att lika ivrigt följa utrikesledningens nya paroller i fråga om folkförbundet. På några veckor förvandlades han från anhängare av kollektiv säkerhet till lika devot anhängare av den nordiska isoleringspolitiken. P. A. Hansson och Sandler hade satt in hr Vougt på ett nytt spår, och han sprang vidare lika glatt som förut på det motsatta.

Kriget blev hr Vougt olycka. Hans ambitiösa och aktiva följsamhet drev honom för långt. Han lystrade alltför ivrigt till ledarnas paroller om välvillig neutralitet mot det Tyskland vilket han några månader tidigare så morskt attackerat. Så tillkom de artiklar som gjorde hr Vougt till en berömd man och som han själv till stor del samlat i en bok — med aningslös dristighet kallad "Ur svensk synvinkel" (1943). "Det var inte värdigt", skrev han, "att med pennan delta i den väldiga batalj vari Sveriges folk avböjt att delta med vapen." Hr Vougt följde en värdigare linje. "Då det säges att Tyskland är förutbestämt att inta en ledande ställning i ett enat Europa, är detta en sanning som här i Norden icke bestrides av någon upplyst människa" (16 aug. 1941). Svenskarna hade ingen rätt "att betvivla ärligheten i den tyska ambitionen att skapa ett bättre Europa" (27 juli 1940). Att tyska soldater fick resa genom Sverige kunde inte irritera många, eftersom tågen gick på nätterna (10 juli

Vougt och Myrdal

1940). Denna sats — men inga andra i boken? — fann hr Vougt vid artiklarnas publicering ”rätt opåkallad”. Det vore, framhöll hr Vougt gång efter annan, oriktigt att tvivla på den svenska demokratins möjligheter att bestå efter en tysk seger — en riktig tanke, såvida demokratin identifierades med hr Vougt. ”En svensk socialdemokrat har ingen som helst anledning att avsvära det förflutna” (5 febr. 1941); gäller den satsen verkligen ännu?

Det är oriktigt att betrakta hr Vougt som en f. d. potentiell quisling. Den onda viljan har icke funnits. Han har blott varit alltför beställsam, alltför tjänstvillig, alltför subaltern; än en gång har visslingen från ovan fått honom att springa litet för ivrigt och litet för långt. Hans ledamotskap i en svensk regering är likväl en orimlighet. Icke blott därför att ett visst mått av allmän aktning verkligen är en tillgång för ett statsråd. Utan främst därför att hela hans ställning blir skev. De ord och formuleringar som en svensk politiker måste begagna blir löjliga i hans mun. Talet om utrensning inom försvar och förvaltning förutsätter åtminstone att inte de talande själva enligt varje rimlig norm borde utrensas. Då hr Vougt nyligen yttrade sig i försvarsfrågan anklagade han dem som betonade atomvapnets oerhörda betydelse för defaitism. De flesta läsare och åhörare gjorde väl reflexionen: hur kan den mannen ha panna att tala om defaitism. Har han inte lärt sig att blott om han undviker andra än små, vardagliga, opatetiska ord är hans uppträdande uthärdligt?

Statsrådet Myrdal hör till en annan klass. Hans uppslagsrikedom och analytiska skärpa har — trots en tendens till lösa generaliseringar — kommit hans vetenskapliga insatser att bli av betydelse, icke blott för national-

Personkarakteristiker

ekonomin, utan för samhällsforskningen i dess helhet. Hans fel som politiker är delvis desamma som hr Vougts, men de har en subtilitet och fulländning som icke saknar behag. Hr Myrdals sociala patos är obestridligt. I hans egocentriska världsbild ingår emellertid detta patos en ouplöslig förening med hans maktlystnad. Den lyckliga kärlek till sig själv i vilken han lever kommer honom att identifiera saken och den egna framgången. Den känsla av att alla medel är tillåtliga som följer härav, bildar bakgrunden till hans variant av opålitlighet.

För någon nazistkurtis under kriget kan hr Myrdal icke beskyllas, tvärtom. Visserligen skrev han underliga saker som väckt irritation i grannländerna, t. ex. att man måste tro på fastheten i Tysklands "högtidliga löfte att icke ingripa i Danmarks inre styrelse", även om tyskarna vann kriget. Men denna fras liksom det bestämda hävdandet av att Norden måste bli ett unionsrike förklaras av hr Myrdals benägenhet att snabbt nedskrivna eller åtminstone offentligt uttala även föga genomtänkta reflexioner. I hans mera populära böcker möter man därför de mest lösliga och skiftande påståenden och prognoser. Det betänkliga ligger däri att en tydlig korrelation föreligger mellan åsikterna och den dagspolitiska situationen. Mest pinsamt verkade det måhända då hr Myrdal, som tidigare uppträtt som entusiast för västmakternas sak och kritiserat den svenska "mörkläggningspolitiken", inför samlingsregeringens fall och sin chans att bli minister hånade de svenska Englandsvännerna och förkunnade sin totala anslutning till regeringens politik.

Det är likväl icke växlingen av åsikter, även om den är betydande, som främst kännetecknar hr Myrdal. Snarare är det begäret att leka med flera skilda åsikter på

Vougt och Myrdal

en gång. Med samma värme prisar han frihandel och planhushållning, ekonomisk frihet och socialism; samtidigt som han fordrar nya ingripanden kritiserar han reglering och byråkrati. Inför företagarna framstår han närmast som det fria näringslivets apostel, inför arbetarna som socialisten framför andra; när han kommer till Göteborg klagar han till och med över centralisationen i Stockholm. Man påminnes inför dessa prestationer om den charmanta Lulu i Wedekinds skådespel, som på en gång intog supé med tre herrar i skilda restaurangrum; genom sin livlighet och tjuskraft lyckades hon — trots det myckna springandet in och ut — göra dem alla belåtna. Tyvärr har icke hr Myrdal alldeles samma möjligheter; ett statsråds uttalanden omges med en publicitet som begränsar handlingsfriheten. Men hr Myrdal kan inlägga något av Lulus teknik i ett och samma föredrag; man förmärker blott en viss oro, dels för att entusiasterna icke skall tro att han menar allvar, dels för att de invigda skall tro att han alltför mycket menar allvar.

Hr Myrdals älskvärdhet har emellertid sina gränser. Den behärskning han ålägger sig — och som är förutsättningen för hela hans verksamhet — kan stundom bli omöjlig att upprätthålla. Han företer därför en egendomlig förening av aggressivitet och inställsamhet, av brist på takt och vilja att behaga. Det berättas om en av den tidiga arbetarrörelsens agitatorer att han efter ett fåfängt försök att tämja bångstyriga hamnarbetare slutligen utbrast: "Håll käften, djäkla busar, när man vill hjälpa er." Hr Myrdal är ej en kraftkarl som säger sådant. Men tanken måste ofta sväva bakom hans professionellt varma leende.

(DN 2 aug. 1946.)

V

SAMHÄLLET OCH LITTERATUREN

SAMHÄLLSFORSKNING OCH SKÖNLITTERATUR

I allmänna sats, stundom i mera utformade teorier har man sökt klarlägga förhållandet mellan samhällsliv och litterär alstring. Helt vid sidan av dessa tankegångar bör det understrykas att den politiska historien och den politiska vetenskapen överhuvud har mycket att lära och många forskningsuppgifter att finna i den produktion som enligt hävdvunnen ämnesuppdelning faller på litteraturhistorikerns lott. De under en tid eller inom en grupp härskande föreställningarna kommer ofta — i sin oklarhet, sin inkonsekvens, sin förmåga att förvirra och övertyga — bättre fram i romanerna än i de ideologiska arbetena; de senare förfalskar verkligheten genom sin relativa precision, ger ett överdrivet bestämt intryck av vad folk tänker. Och själva politikens och samhällslivets myller och rikedom fångas ofta säkrare genom obundna litterära skildringar än i dokumenterade och strängt sakliga undersökningar.

I stort sett har dock en sträng boskillnad upprätthållits. Statskunskapen, den forskningsgren det här närmast är fråga om, behandlar Rousseaus "Samhällskontrakt",

Samhället och litteraturen

men icke hans "Héloïse", den tar upp de politiska idéerna endast i den mån de, putsade och preciserade, men också förenklade och drivna till ytterlighet, uppträder hos tänkarna av facket. På senare tid har en del försök att bryta isoleringen gjorts, huvudsakligen i Amerika. Charles Merriam upptar i sin översikt av den amerikanska idéutvecklingen inte bara teoretikerna, utan också romanförfattarna; Mark Twain och Dreiser får vara med vid sidan av Calhoun och Theodore Roosevelt. Åtminstone en engelsman, Rockow, har försökt något liknande i fråga om senare engelsk litteratur. Vid dessa amerikanska universitet ingår läsning av politiska och sociala romaner i den politiska vetenskapens kursplan. Merriam och hans kamrater har i vissa arbeten sökt införa något av den litterära skildringens friskhet och konkretion, dels genom ett mera obesvärat och personligt skrivsätt, dels genom att citera tillfrågade personers egna åsikter och berättelser. Klassiska exempel finns i Merriams och Gosnells arbeten om Chicago. Inom den egentliga sociologin har samma arbetsform drivits än längre.

Att dessa metoder prövats i U. S. A. sammanhänger inte bara med den amerikanska socialvetenskapens experimentlust och höga standard. U. S. A:s senare politiska och sociala historia har beskrivits av romanförfattare likaväl som av forskare. Det är svårt att tränga in i "den förgyllda tidsålderns" — tiden närmast efter inbördeskriget — ekonomiska och politiska virrvarr utan ledning av Mark Twains och Adams' romaner. Ingen har givit en så skrämmande och dock i det hela så riktig bild av den stora järnvägsbyggnadsepoken i Västern som Frank Norris i "Polyphen"; odjuret som tar makten i Kalifornien och till slut tvingar bönderna till uppror är "The

Samhällsforskning och skönlitteratur

Southern Pacific Railroad Company". Dreiser ger i sina romaner från Philadelphia och Chicago en i sina huvuddrag lika realistisk översikt av kommunal- och delstatspolitikens förfall mellan inbördeskriget och sekelskiftet. Vid flera tillfällen har växelverkan mellan litteratur och politik på ett slående sätt illustrerats. "Onkel Toms stuga" var en viktig faktor i slaverifiendernas propaganda. Upton Sinclairs ohyggliga "Vildmarken" gjorde mer än tusentals artiklar och tal för att framvinga lagstiftning i fråga om födoämneskontroll och slakteriarbete. Många av de författare som blivit berömda under de senaste årtiondena — t. ex. Dos Passos, Steinbeck och Richard Wright — har velat och i viss mån lyckats att göra politiska insatser genom formellt rent skönlitterära arbeten.

Men det är lätt att finna lika påtagliga och kända exempel på romaners politisk-sociala intresse och betydelse i andra länders litteratur. Den bästa introduktionen till boulangismen är Barrès "L'appel au soldat", vad folk inom olika samhällsgrupper tänkte och sade under Dreyfusprocessen belyses klarare än i någon vetenskaplig undersökning av Anatole France i hans fyra romaner från sekelskiftet. Från varje kulturland kunde för senare tid liknande fall nämnas. I Sverige har vi en rad socialt viktiga romaner, medan skönlitteraturen föga sysslat med politiken i mera egentlig mening.

De hittills givna exemplen är såtillvida av mindre intresse som sambandet mellan litteratur och politik här inte erbjuder något problem. I vissa fall kan det till och med sägas vara ett ganska likgiltigt och tillfälligt förhållande att vederbörande bok fått karaktären av en roman i stället för en memoar eller ett politiskt inlägg utan

Samhället och litteraturen

litterär maskering. Av större intresse för forskaren är de mera svårtillgängliga fall då de politiska och sociala idéerna intar en sekundär plats i skildringen eller rentav framträder som en underton, om vilken författaren kanske icke är klart medveten. Här krävs en verklig analys av verket för att komma till resultat, och denna analys blir svårare, ju mindre politiskt medveten författaren är. Man kan icke nöja sig med hans egna åsiktsdeklarationer, då dessa ofta präglas av okunnighet om de använda ordens gängse betydelse. Då Strindberg eller Heidenstam ibland påstod sig vara socialister har de lyckats lura några av sina porträttörer; andra har klargjort att deras "socialism" var av den mest privata och egenartade beskaffenhet.

För att illustrera vad här menas bör ett konkret exempel ges. Hos engelska och amerikanska författare i mitten och slutet av 1800-talet kan man ofta konstatera en brytning mellan stämningar och tankegångar som sannolikt var typiska för övergången mellan äldre och nyare liberalism. En vag och föga genomtänkt tro på gammalliberalismens doktrinära ekonomiska frihetssystem gick väl ihop med ett utpräglat personligt penningbegär, men kom i konflikt både med den sociala medkänslan och med ovilja inför den hårda och ofta med tvivelaktiga medel förda ekonomiska kampen. Resultatet blev ett slags viktoriensk kompromiss i undvikandets och resignationens tecken. I fråga om Dickens har problemet ganska ingående diskuterats; beträffande Mark Twain har det med överdriven skärpa ställts av Van Wyck Brooks i ett berömt arbete (*The ordeal of Mark Twain*). Hos Trollope, den kanske mest typiskt viktorianske av alla, finner man en liknande inre konflikt. Själv säger sig Trollope vara liberal-konservativ, och i sin självbiografi uttrycker han

Samhällsforskning och skönlitteratur

de mest extremt gammalliberala åsikter just i fråga om författarskapet. "Hjärnor som inte köpes blir aldrig till större värde för det allmänna. Ta ifrån de engelska författarna deras litterära äganderätt, och ni kommer inom kort att beröva England dess författare . . . Vi vet att ju mer en man har i inkomst, desto nyttigare är han för sina medmänniskor." Men i romanerna är tonen en helt annan. Penningbegäret och till och med affärsverksamheten gisslas. När det gäller att förtjäna pengar, skriver Trollope i "The three clerks", måste man visa motsatsen till alla de egenskaper som eljest anses utmärka en gentleman.

På detta sätt ger litteraturen en visserligen vagare, men samtidigt mera nyanserad, mera verklighetstrogen bild av idédebatten än teoretiker och politiker. En sociologisk litteraturforskning blir nödvändig icke blott från litteratur- utan också från socialhistorisk synpunkt. Hur bör den närmare bestämt bedrivas? Vilka resultat kan den ge? På denna punkt måste man i närvarande läge vända sig till litteraturvetenskapen, vars insatser på området — ehuru i och för sig icke stora — är ojämförligt mest betydande.

*

Såtillyvida är nästan all litteraturhistoria sociologiskt inriktad som man vid skildringen av en författare eller en litterär skola tar hänsyn till miljöns inflytande och därmed kommer in på samhällsstrukturen och samhällsidéerna. Med denna inriktning är, beroende på både forskaren och forskningens föremål, mer eller mindre medveten och utpräglad: ibland stannar skildraren vid några torftiga notiser av ringa bevisvärde — liksom i de övliga

Samhället och litteraturen

försöken att fastställa om diktaren fått det eller det karaktärsdraget från fadern eller modern eller någon av deras föräldrar — ibland blir teckningen av den sociala och idéhistoriska bakgrunden det väsentliga. En mera bestämd sociologisk linje kan anses föreligga blott då de samband varom här är fråga framstår som forskningens huvudsakliga föremål.

De mest skilda synpunkter och metoder kan härvid anläggas. Man fastställer och analyserar en författares eller en författargrups politiska och sociala idéer; det är kanske, jämte studier över tryckfrihetslagstiftningens litterära konsekvenser, det enklaste och det mest omedelbart givande sättet att ställa litteraturen i relation till samhället. Man söker klargöra diktarens sammanhang med och beroende av sin omgivning i detta ords vidaste mening; Viktor Svanbergs "Medelklassrealism" är det mest markanta exemplet på denna metods användning i Sverige. Man undersöker hur ett visst socialt motiv behandlats av skilda författare; en amerikan har skrivit om de föreställningar rörande sydstaternas samhällsförhållanden under slavtiden som framträtt i nyare amerikansk litteratur, och arbeten har ägnats den sociala romanen i England och den ekonomiska romanen i U. S. A. En liknande metod är att uppvisa i vad mån och på vad sätt representanter för vissa samhällsklasser betraktas i litteraturen under ett bestämt skede; Kohn-Bramstedt har exempelvis utrett hur aristokrater och borgare uppfattas i tysk litteratur mellan 1830 och sekelskiftet. Försök har gjorts att ta reda på omfattningen och strukturen av en författares läsekrets på samma sätt som man inom statskunskapen strävar att precisera korrelationen mellan åsikter och socialgrupper. Med anlitande av flera av de nu berörda metoderna har

sociologiskt inriktade översikter gjorts av hela den litterära utvecklingen i ett land. Vernon Parringtons amerikanska idéhistoria är kanske det mest berömda verket av denna typ.

Genom alla dessa metoder berikas vårt vetande om sammanhanget mellan sociala och litterära fenomen, men de ger ej, och avser i regel icke att ge, mer än vanliga historiska undersökningar, d. v. s. de fastställer i bästa fall ett sannolikt orsaksförhållande, men formulerar icke några "lagar", några generellt giltiga sats för samhällsstrukturens eller samhällsidéernas verkan på den litterära utvecklingen. Vissa sociologiska litteraturforskare går, liksom många historiefilosofier, längre, de vill och tror sig kunna fastställa dylika lagar. Vid en granskning av några uttryck för denna strävan bör förutskickas att någon alldeles klar gräns sjölvfallet icke finns mellan den ena och den andra gruppen av forskare. Det är snarare fråga om en skillnad i graden än i arten av vetenskaplig anspråksfullhet eller ambition.

Det första stora generaliseringsförsöket gjordes för nära 150 år sedan av madame de Staël i hennes bok om litteraturens förhållande till de samhällseliga institutionerna. Påstådda skillnader mellan fransk och tysk litteratur sades, för att nämna en av hennes viktigaste sats, bero på att människorna i Frankrike umgicks mera, varför romanerna behärskades av "konversationens anda"; medan fransmännen satte formen före innehållet, satte de isolerade och individualistiska tyskarna innehållet före formen. Taine sökte tillämpa sin teori om rasens, miljöns och tidsandans betydelse på litteraturen likaväl som på konsten och blev därmed den förste konsekvente företrädaren för en sociologisk litteraturforskning. Efter hand

diskrediterades dessa metoder, vilka i praktiken innebar att man byggde stora konstruktioner på ett ganska torftigt underlag av fakta. Ännu på 1890-talet skrev emellertid en fransman, Letourneau, ett stort arbete (*L'évolution littéraire dans les diverses races humaines*), där han sökte karakterisera alla möjliga litteraturer — den persiska, judiska, grekisk-romerska, germanska o. s. v. — och ställa deras särdrag i samband med miljön i vidaste mening. Boken slutar med ett angrepp på den moderna europeiska litteraturen, som anses alltför mycket syssla med verkets form, med erotik och privata upplevelser. Framtidens litteratur skall i de stora vetenskapliga sanningarnas hägn förkunna solidaritet och mänskligt broderskap. Från tanken att litteraturen är socialt bestämd kommer alltså Letourneau över till kravet att den bör vara "social" i en annan mening — den skall ge uttryck åt de idéer som Letourneau anser vara riktiga och väsentliga.

Mera begränsade försök av principiellt samma typ påträffas ständigt i litteraturhistoriska handböcker. Med några ord, utan försök att pretera den oerhörda bevisning som skulle krävas, påstår man att den eller den litterära företeelsen sammanhänger med en politisk faktor. I sin översikt av den franska litteraturen under Napoleon (i Bonniers illustrerade litteraturhistoria) skriver, för att ta upp ett typiskt exempel, professor Böök: "Den jättelika kamp, som Napoleon förde med Europa, krävde nationens samlade krafter och sög till sig huvudintresset, den andliga kulturen trängdes ovillkorligen i bakgrunden. Schiller påpekade i prologen till 'Wallenstein' att det världshistoriska skådespelet var så storslaget och spännande att i jämförelse därmed inbillningens skapelser bleknade bort; satsen gäller icke för det inåtvända och speku-

lativa Tyskland men väl för det politiska och länge segerrika Frankrike.”

En läsare som flyktigt tar del av dessa satser tror sig antagligen ha fått upplysning om en litteraturhistorisk lag, enligt vilken folk under krigisk anspänning presterar föga på kulturens område. Men ett ögonblicks eftertanke visar hur oklara satserna är och hur svagt de motsägande synpunkterna är grundade. Först säges att kriget hindrade litterär alstring i Frankrike. Därefter upptas efter Schiller en helt annan tanke, att litteraturen verkade ointressant på grund av händelsernas väldighet. I nästa mening dyker ännu en ny tanke upp hos författaren, och därmed vederlägges vad han förut sagt: vad som försvagade den franska litteraturen verkade inspirerande på den tyska, varför folkkaraktären, icke de yttre händelserna, måste betraktas som avgörande. Slutligen antydes, i ett fjärde infall, att skillnaden mellan de båda ländernas litteratur berodde på att Frankrike var segerrikt, medan Tyskland undertrycktes; en vag association förbinder denna reflexion med påståendet att Tyskland var spekulativt och inåtvänt, och läsaren undrar om meningen är att detta tyska drag var en följd av nederlaget.

I sin kombination av flott form och förvirrat innehåll är de Böökska satserna representativa för en rad litteraturhistoriska snabbanalyser. Men de är typiska också på ett annat sätt. Det är vanligt att hävda att stark politisk eller krigisk verksamhet leder till litterär stagnation. Man tänker sig härvid nationen som en enskild person, vilken antingen måste göra det ena eller det andra, som inte kan slåss och dikta på en gång. Då krigsansträngningen är total blir tankegången naturligtvis riktig: författarna blir helt enkelt inkallade och hinner inte skriva. Men denna

Samhället och litteraturen

totala krigsansträngning är sällsynt, och ett allmänt samband mellan statlig expansion och litterär nedgång kan därför inte hävdas. Hur omöjligt det är att fastslå ett dylikt samband framstår klart om man jämför England, Tyskland och Frankrike under Napoleonkrigen eller Elisabets England, Ludvig XIV:s Frankrike och Wilhelm II:s Tyskland. Tankegången är likväl som sagt populär. I sin senaste dagbok skyller Gide det franska nederlaget på att den litterära verksamheten uttömt Frankrikes kraft: "denna civilisationens blomma (litteraturen) växer och slår ut på bekostnad av plantan (staten), som därmed offerar sig själv." Tendensen att se samhället som en enskild person framträder här utan hämningar.

Representativ är också Böök då han i sista hand faller tillbaka på folklynnet. Det är sedan romantiken den säkraste tillflyktsorten för historiker med oklara tankar och stora perspektiv. Och här är motbevisning svårare. Ty ordet folklynne blir blott en yttersta grund för de förhållanden eller egenskaper man tror sig kunna fastställa. Resonemanget blir detsamma som i satsen: man sover av opium därför att det har en sömngivande verkan. Folklynnet kommer, menar man, till uttryck just i litteraturen, men varifrån folklynnet kommer, det talar man inte om.

En rad andra omtyckta talesätt finns i fråga om sambandet mellan samhälle och litteratur. Det är vanligt att säga inte blott att politisk och militär anspänning försvagar den litterära alstringen, utan också motsatsen: i fråga om Elisabets England och Ludvig XIV:s Frankrike ligger det nära till hands att i den litterära blomstringen se en följd av statens enande och framgång. Den politiska friheten säges ofta vara ett villkor för litterär

Samhällsforskning och skönlitteratur

kultur, men den ryska romankonsten under tsardömet har anförts som bevis på en motsatt tes: författarna måste leva under tryck och lidande för att prestera det utsökta. Här kan åtminstone den truismen formuleras att undertryckandet av den medborgerliga friheten omöjliggör vissa former av litterär aktivitet. Men i stort sett är försöken att finna sammanhang av nu antydd art föga övertygande. Av större betydelse är emellertid den form av sociologisk litteraturforskning som mer eller mindre tydligt inspirerats av marxismen.

*

Den art av litteraturforskning som under senare tid mest energiskt hävdat diktens och samhällslivets inbördes sammanhang kan utan tvekan kallas marxistisk. Dels är den färgad av den materialistiska historieuppfattningen, d. v. s. av föreställningen om produktionsmetodernas primat i förhållande till samhällsstruktur och idéer. Dels är dess utgångspunkt den bild av verkligheten som genom Marx och hans efterföljare blivit populär: det är samhällslivet som en strid mellan klasserna, resulterande i ombyten av härskande klass, som står i centrum av iakttagelsen. Särskilt det sista skedet i Marx' utvecklingschema, kapitalist- eller borgarklassens ersättande genom proletariatet såsom härskande klass och klassamhällets därmed följande upplösning, fångar intresset.

En följd härav är att litteraturforskare av denna typ liksom marxister överhuvud kan bedriva ett ohämmat spel med vissa begrepp, såsom kapitalism, industrialism och proletariat. Begreppen kan på grund av sin oklarhet användas ungefär hur man vill, och det finns ingen ända på de intellektuella lekar i vilka de passar in. Till de van-

Samhället och litteraturen

ligaste konstruktionerna hör att en viss litteraturform "innerst" är ett uttryck antingen för industrialismens framträdande eller för borgarklassens förestående fall. Industrialismens uppkomst kan i skilda länder inom en vid ram förläggas till vilken tid som helst, och praktiskt taget alla litteraturformer kan med någon färdighet sägas tyda på rotlöshet, upplösning och undergång, alltså på en stor social förändring. Kort sagt: inom denna art av litteraturforskning kan konstruktionerna bli särskilt djärva och monumentala av skilda skäl: genom Marx har man ett lätt tillgängligt schema för utvecklingens förlopp, nyckelbegreppen är ytterligt tänjbara, och det behövs icke mycket fantasi för att tänka ut ett samband mellan en litteraturart och ett vagt karakteriserat socialt läge.

En mängd författare i skilda länder arbetar på denna marxistiska linje. Från England kan nämnas Cole, Daiches och West, från U. S. A. Calverton och Hicks, i nordisk debatt den svenske professorn Victor Svanberg och hans norske kollega Lorentz Eckhoff (dansken S. M. Kristensen är vida mindre programmatisk och konstruktiv). Vid en diskussion kring dessa och andra författare bör först ställas frågan: hur söker de bevisa litteraturens ovillkorliga sammanhang med samhällslivet?

Eckhoff och Svanberg är här goda exempel. Eckhoff (De tre kulturformer) skriver att "litteraturen skapas av livet och för livet . . . Den är en av livets, av samhällets nödvändiga funktioner. Därför kan den i grunden förstås endast utifrån samhället." Efter dessa satser anses det självklart att en litteraturhistorisk analys kan och bör upp-
daga de samhälleliga företeelser i vilka ett visst författarskap eller en bestämd litteraturform har sitt ursprung.

Samhällsforskning och skönlitteratur

Svanbergs bevisning är likartad. "Dikt är en produkt av samhällslivet", börjar han sitt arbete "Medelklassrealism". Man måste därför fastställa "diktens sociala förankring". Eljest hamnar man, antydes det, i ett slags mystik, i "den estetiska uppfattning, som utgår från att diktaren kan skapa av intet". Svanbergs formulering återfinns sedan ett århundrade i olika varianter. "Litteraturen är ett uttryck för samhället", skrev redan den reaktionäre teoretikern Bonald. "Litteraturen såsom uttryck för samhället" är en rubrik på recensionsavdelningen i den marxistiska franska tidskriften *La Pensée*.

De huvudteser som här presenteras hör till dem som inte ofta kritiseras. Om en person säger att "liv är dikt" eller att "dikt är liv", att "människan skapar samhället" eller att "samhället skapar människan", antar åhörarna att han egentligen inte menar någonting och avstår från motsägelser. Men här är situationen en annan. Satsen "dikt är en produkt av samhällslivet" avses tydligen vara ett led i en bevisföring. Vad kan den då innebära? Enligt vanligt språkbruk är den uppenbart falsk: samhället kan möjligen, utan att metaforen drives för långt, sägas framkalla välstånd eller konflikter eller kriser, men det producerar inte dikter. Meningen kan inte heller vara att själva språket — och därmed dikten — förutsätter samlevnad mellan människor; den tanken är *för* enkel. Det är också svårt att tro att avsikten blott är att uttrycka det självklara att ett visst sammanhang finns mellan dikt och samhällsliv i allmänhet; i så fall är för övrigt uttrycks sättet underligt, ty dikten skulle enligt detsamma vara något från samhällslivet skilt, en produkt, men icke en integrerande del. Sannolikt är likväl att satsen uttrycker en glidning mellan denna tanke och en annan, nämligen

Samhället och litteraturen

att dikten alltigenom måste förklaras ur den samhälleliga miljön. Men denna sistnämnda, uppenbart ohållbara tes formuleras icke; författaren håller sig — vilket utmärker många intelligenta ideologer — skickligt svävande mellan det banala och det orimliga.

Av intresse är också den kompletterande bevisningen: diktaren kan inte skapa av intet. Härmed antyds att diktarens källa är samhället, ty vad skulle den eljest vara? Men de mest privata upplevelser kan bli dikt. Skall de då också räknas till samhället? I så fall är cirkeln färdig: allt mänskligt är del av samhället, och i själva verket är ingenting sakligt om diktens ursprung utsagt. Ordet "samhälle" används först i en mera vanlig, om också vag betydelse — i vilken dikten och privatlivet ej ingår — och sedan i en betydelse som omfattar allt.

De teoretiska utgångspunkterna är alltså oklara eller meningslösa, men den fordran som härledes ur dem är klar: det gäller att tolka litteraturen utifrån samhället, och med samhället menas i främsta rummet socialklasserna och brytningen dem emellan. De i praktiken framträdande farorna med denna metod blir framför allt två. Dels blir det, för att komma till rätta med den sociala verkligheten, nödvändigt att efter Marx' mönster arbeta med vissa schematiska och därför vilseledande uppdelningar och kategorier: ord som medelklass, borgare, proletariat begagnas ständigt i vaga och icke redovisade betydelse. Dels leder *tvånget* att finna en social lösning på problemet till hypoteser, vilka icke blott är svagt grundade, utan ofta enligt sin natur varken kan bevisas eller motbevisas.

Till vilka underliga resultat en primitiv tillämpning av metoden kan leda illustreras av Eckhoffs arbete. En-

Samhällsforskning och skönlitteratur

ligt Eckhoff är adelsmannen positivt inställd till livet, religiös och lyrisk, borgaren är negativ, skeptisk och materialistisk, och de för honom naturliga litteraturformerna är komedin, satiren och den realistiska romanen. För att få patiensen att gå ut måste Eckhoff — efter mönster av större tänkare — jämka på sina utgångspunkter; en del adelsmän säges egentligen vara borgare och tvärtom — en teknik genom vilken alla svårigheter kan övervinnas.

Men detta är ett särfall. I regel är konstruktionerna mindre vilda. Den förhärskande tendensen är att framställa 1700-talets och än mer 1800-talets litteratur som uttryck för de med industrialismen förbundna sociala motsättningarna och särskilt borgarklassens oro inför den förestående undergången. Amerikanerna Hicks och Calvertons stora arbeten är här de bästa exemplen. I realistiska romaner som direkt berör samhällslivet finner man tecken på borgarnas dåliga samvete, men också på deras ovilja mot ett verkligt förstående av situationen — ett sådant förstående skulle nämligen leda till socialism. I böcker som rör privata upplevelser, särskilt om de är färgade av romantik och exotism, finner man än klarare bevis på att borgarna inte vill se sanningen i ögonen, att de hemfaller åt eskapism och sentimentalitet. Optimismen visar okänslighet, pessimismen skräck — båda är lika komprometterande. Resultatet blir, som Alfred Kazin — en sociologiskt inriktad, men alls icke doktrinär forskare — påvisar, att hela skildringen kommer att färgas av förakt för det förflutna; all litteratur är dålig utom den revolutionärt socialistiska — och den kan man knappast nämna exempel på.

Då litteraturen *måste* tolkas socialt blir även de till synes mest individualistiska författare avslöjade som omedvetna propagandister. Dikter om kärleken, döden

Samhället och litteraturen

och naturen är "i själva verket" konservativa eller reaktionära programskrifter, den idylliska skildringen är ett krampaktigt försök att beslöja och därmed försvara verkligheten, en sång om lärkan är "egentligen" avsedd att leda proletariatet på avvägar, att hindra dess orientering mot socialismen. Bakom detta sätt att tänka ligger föreställningen att arbetarklassen icke skulle ha tid eller förmåga eller rättighet till känslor av mera personlig och subtil art. Denna klass betraktas med en blandning av välvilja och förakt: den skall drömma om maskiner och revolution, icke om kärlek och död. Typiskt är att flera av de författare som tolkar all diktning socialt samtidigt efterlyser social dikt; denna inkonsekvens förklaras av att med social dikt i det senare fallet menas en politisk dikt som ger uttryck åt kritikernas egen uppfattning.

Med en pregnans och elegans som ger charm även åt de mest tvivelaktiga påståenden framför Viktor Svanberg i festskriften till Anton Blanck en rad teorier om sammanhanget mellan litteratur och samhällsliv. Här skall blott en enda diskuteras; den är representativ för hela den genre varom här är fråga. Det gäller att tolka romantiken som socialt fenomen. Helt allmänt betecknas denna efter Baldensperger som "en reaktion mot livets normalisering, mekanisering, rationalisering i det moderna samhället". Vid denna ytterst vaga psykologisering finns ej anledning att dröja. Men Svanberg fortsätter: "Det låter sig måhända göra att precisera och tidsbestämma denna särdeles allmänna definition, om man frågar var och när romantiken först framträder som en självständig rörelse. Det sker i England på 1700-talet. Industrialismen skapade en ny social verklighet; det är förutsättningen för den borgerliga realismens definitiva seger. Tusenåriga lev-

nadsvanor upplöstes; det är förutsättningen för den oro, den rotlöshet som är romantikens kännetecken.”

Det egendomliga i denna bevisföring ligger främst däri att alla de korrelerade begreppen kan definieras på de mest skilda sätt. Det är tillräckligt att stanna vid de mest uppenbara oklarheterna.

Vad är romantik, och när uppkom den? Den enda upplysning Svanberg ger är att romantiken som ”självständig rörelse” framträdde ”i England på 1700-talet”. Det är lika vanligt att tala om Rousseau som den moderna romantikens fader, men godtas denna uppfattning, faller Svanbergs resonemang, ty Rousseaus Schweiz och Frankrike stod i varje fall långt efter England i industriell utveckling. I Tyskland, där romantiken uppträdde endast obetydligt senare än i England, är det likaledes omöjligt att skylla på industrialismen. Man kan icke frigöra sig från tanken att Svanbergs tankegång helt enkelt innefattar följande: romantiken liksom alla nya rörelser är ett tecken på oro, den var starkt utvecklad i England, England var det först industrialiserade landet, alltså berodde romantiken på industrialismen. Förhållandet mellan litteratur och samhälle blir inte något svårt pussel, om man går till väga på det sättet.

Det andra huvudordet är industrialismen. Efter läsningen av en del marxistisk litteratur är man benägen att förbanna detta ord som användes som nyckel till alla dörrar. Ty det s. k. industriella genombrottet kan efter behag i de flesta länder förläggas när som helst inom en ram av femtio eller hundra år eller ännu mera; i Sverige har industrialismen i sociologiskt orienterade arbeten fått tjäna som förklaring till företeelser från 1790-talet intill våra dagar. Då Svanberg helt allmänt skriver 1700-talet

är han på den säkra sidan, såtillvida som i varje fall avgörande tekniska uppfinningar gjordes under detta århundrades sista decennier, men det bör påpekas att Adam Smith då han skrev "The wealth of nations" (1776) ännu knappast observerat industrialismens landvinningar och att en ekonomisk historiker som Clapham förlägger industrialismens stora frammarsch till en långt senare tid. Att de romantiska strömningar som i England växte sig starka redan omkring 1760—1790 skulle ha varit betingade av industrialismen är redan på denna grund ett fullkomligt godtyckligt påstående.

Slutligen uppstår frågan: kan hos de romantiska författarna och deras läsare någon "rotlöshet" — betingad av upplevelser i samband med industrialiseringen — konstateras? Här möter vi ett tredje lika vagt som populärt ord; även på rotlöshet skyller man allting. Att vissa av de romantiska författarna var starkt socialt intresserade — t. ex. Wordsworth och Southey — är ostridigt, men de diskuterade så öppet och ingående dessa frågor att man sannerligen inte kan anklaga dem för omedveten eskapism. Flera av de främsta romantikerna — Macpherson, Burns, Scott — var från Skottland, dit industrialismen nådde sent, och i deras fall saknas all sannolikhet för hypotesens riktighet. Hos författare som Shelley och Byron var de franska revolutionsidéerna viktiga, men inte några av den engelska industrialismen framkallade problem. Det är kanske överflödigt att tillägga att i en rad länder industrialismens "genombrott" icke alls beledsagats av någon blomstring för romantiken.

Även hos en forskare som Svanberg leder alltså det sociologiska imperativet vilse. Hos mindre framstående författare framträder faran långt starkare. I stället för

Samhällsforskning och skönlitteratur

en undersökning träder ett slags fantasilek, där det gäller att para ihop vissa begrepp, en lek som blir lättare, men icke mera givande, därför att de använda begreppen är få och oklara.

*

Mot grundsatsen att forskningen bör beakta en litterär författares sociala och politiska idéer och skildra honom mot bakgrunden av den samhälleliga och ideologiska miljön har ingen något att invända; det är en princip som sedan länge självfallet tillämpas inom litteraturhistorien. Det är påståendet att litteraturen kan och skall förklaras utifrån dylika sociala synpunkter som är ohållbart. Därmed bestrids inte att en del allmänna kausalsammanhang här föreligger, ofta av så uppenbar art att någon egentlig undersökning inte behövs för att fastställa dem. Att rid-darromanen blott kan förstås med hänsyn till feodalismen eller att den borgerliga realismen betingades av en mot denna svarande social ordning framgår redan av de litterära beteckningarna. Men först då det gäller att gå längre blir frågan intressant, och då inställer sig också svårigheterna. I många fall är den individuella faktorn så dominerande att det sociala perspektivet inte lämnar nämnvärda bidrag till förklaringen, i andra fall är det icke möjligt att komma längre än till hypoteser, som undandrar sig diskussion och bevisning och därför faller utanför vetenskapen.

Det metodiska problemet har klart ställts av docent Örjan Lindberger i en uppsats i "Ord och bild" 1944. "Likaväl som man inom statsvetenskapen aktar sig för att påstå något om sambandet mellan tillhörighet till en viss samhällsgrupp och politisk åsiktsbildning utan att

Samhället och litteraturen

företa en statistisk analys av ett omfattande material, lika litet kan man inom litteraturhistorien bevisa något om sambandet mellan sociala företeelser och litterärt skapande utan en motsvarande procedur." Som utgångspunkt för sociologisk litteraturforskning synes denna sats oemotsäglich. I vad mån är det möjligt att tillämpa den?

Statsvetenskapen, som här åberopas, kan endast i begränsad utsträckning fastställa de sammanhang som ur dess synpunkt är väsentliga. För äldre tider, då hjälpmedel ej finns i politiska val eller i varje fall inte i ordentlig valstatistik, låter det sig inte göra att få fram klara korrelationer mellan idéer och socialgrupper. Så mycket är i varje fall ostridigt att det inte går an att ur vår tids situation dra slutsatser rörande dylika samband under äldre tid; radikala teorier, som nu kan visas vara representativa för de fattigare folkgrupperna, var i många fall för etthundra eller etthundrafemtio år sedan avskydda av dessa, ty de levde på ett helt annat sätt än borgerliga mellangrupper under inflytande av traditionella åskådningar. Endast i de länder där politiska val med vidsträckt rösträtt funnits under längre tid är det möjligt att få fram bestämda samband mellan åsikter å ena sidan, politisk-social situation och grupp- eller klasstillhörighet å den andra.

För den på litteratur inriktade forskningen är likväl problemet ojämförligt mycket svårare. De tekniska förhållanden som är avgörande för litteraturens spridning har förändrats i så hög grad att de sammanställningar för århundraden eller årtusenden som icke sällan görs redan av detta skäl förlorar bevisvärde. Det är tillräckligt att peka på bokframställningens, läskunnighetens och bokprisernas utveckling. Till och med för de senaste

århundradena gör denna utveckling jämförelser svåra eller omöjliga.

Viktigare är dock en annan omständighet. Litteraturhistorikerna tar och måste i stort sett ta hänsyn endast till böcker som vunnit stor berömmelse antingen på grund av att de brutit nya vägar för litteraturen eller därför att de fortfarande anses läsvärda och betydande. I de sociologiska försöken följs i stort sett samma princip; det är s. k. klassiska arbeten som man vill inställa i ett sociologiskt sammanhang. Att härmed en oerhörd felkälla uppstår då det gäller att klargöra litteraturformernas sociala förankring under ett visst skede, är uppenbart. Det kan också hävdas att själva urvalet ur en viss synpunkt innebär ett underkännande av de sociologiska metodernas användbarhet. I förgrunden står böcker som fortfarande läses eller i varje fall anses läsvärda. Dessa böcker har under lång tid, i några fall ända sedan antiken, bibehållit sin betydelse. Att deras sociala tidsbundenhet under sådana förhållanden skulle vara stark är i hög grad osannolikt. Härpå kan möjligen svaras att det socialt bestämda innehållet var viktigt då boken skrevs, men sedan fått vika för andra egenskaper. Men just detta svar ger vid handen att den estetiska faktorn — eller vad man nu vill kalla den — är och redan från början var den avgörande och att bokens påstådda anknytning till en social situation är en relativt ligkiltig sak. Det kan också svaras att en rad litterära produkter gått upp och ned i fråga om popularitet och att kurvan svarar mot sociala situationer. I vissa fall, t. ex. i fråga om Shakespearedramer, kan plausibla skäl anföras för detta, men i det hela är vissa verks förmåga att fångsla skilda tider och miljöer ostridig. Och detta gäller, helt naturligt, främst böcker kring all-

Samhället och litteraturen

männanskliga, d. v. s. av det tillfälliga samhällsläget eller av författarens och läsarens sociala miljö oberoende problem. Den centrala lyriken är det mest påtagliga exemplet. Uppfattningen om kärleken och döden har, framhåller de sociologiskt intresserade med iver, förvandlats i samband med samhällsutvecklingen. Det är riktigt, men grundtanken i resonemanget faller på det enkla faktum att dikter om kärleken och döden kan behålla sin friskhet från kultur till kultur, från århundrade till århundrade.

Den minimifordran som måste ställas på sociologiska litteraturanalyser av mera ingående art är att upplysningar ges om de behandlade författarnas publik. Hur många läste boken, inom vilka samhällsgrupper lästes den? För något äldre tid är det i regel omöjligt att få svar på de frågorna. De försök som har gjorts i flera länder har givit ytterst torftiga resultat. Det lilla man vet ligger det nära till hands att vantolka. En av de mest kända författarna på området, engelskan Q. D. Leavis (*Fiction and the reading public*), gör gällande att folk förr i tiden läste mera förstklassig litteratur än nu. Hon stöder detta med hänvisningar till memoarer och andra aktstycken, som tyder på stort intresse för god litteratur under äldre tid, och med erinringar om att bestsellers i vår tid ofta är dåliga och att de främsta engelska författarna har en liten publik. Intet i denna bevisföring ger likväl skäl att anta någon annan förändring än att den publik som är läskunnig och läser blivit ofantligt mycket större och att i samband härmed läsekretsen för förströelselitteratur vidgats. Ofta kan ett bestämt faktum fastställas utan att det är möjligt att härur dra några slutsatser av intresse. Bruford (*Germany in the eighteenth*

Samhällsforskning och skönlitteratur

century: the social background of the literary revival) visar att omkring år 1800 berömda böcker kom ut i vida större upplagor i England än i Tyskland, men han kan inte klargöra om detta berodde på folkens olika levnadsstandard, på skillnaderna i politisk ordning (Englands enhet respektive Tysklands splittring) eller på något annat. Böckernas upplagor är i dylika sammanhang inte ensamt utslagsgivande. Detektivromanens historiker, Haycroft, har nyligen påpekat att denna för vår tid speciella genre ur upplagesynpunkt företer ett egenartat drag: det ligger ingen prestige i ägandet av detektivromaner; dessa läses därför i stor omfattning utan att inköpas; man anlitar de särskilt i U. S. A. och England spridda privata lånbiblioteken.

En sociologisk forskning som är inriktad på säkra resultat mer än på sensationella hypoteser bör emellertid i studiet av skilda författares och litteraturformers publik se en huvuduppgift. För äldre tid är svårigheterna i många fall oöverkomliga, men vår egen tid erbjuder här ett stort och föga utnyttjat arbetsfält. En sådan forskning kan likväl bli verkligt givande endast om den söker ge en allsidig bild av den litterära marknaden, om den tar hänsyn till de dåliga författarna likaväl som till de goda. Då Stig Ahlgren för några år sedan påpekade att Leonard Strömberg sannolikt är senare tids mest läste svenske författare föll ett skarpt ljus över det tvivelaktiga i den forskning som med uppmärksammande blott av den litterära eliten tror sig kunna utreda litteraturens sociologi. I åtminstone ett amerikanskt arbete (Gray and Munroe, *The reading interests and habits of adults*) har ett omfattande försök gjorts i denna genre. Boken bevisar bland annat att könsskillnaden starkt framträder i läsningen:

Samhället och litteraturen

männen läser tidningar, medan kvinnorna läser böcker, och bestsellerlitteraturen har sin läsekrets främst bland kvinnor, som genom barnantalets minskning, hushållsarbetets rationalisering och den stegrade arbetslönen inom vissa socialgrupper fått en lång fritid.

Den sociologiska metodens begränsning beror naturligtvis främst på att faktorer som inte kan gripas genom denna metod är centrala för litteraturen. Tidigare var det vanligt att inom den s. k. sociala antropologin hävda att vissa nationers eller rasers frammarsch i förhållande till andra berodde dels på framstående egenskaper, dels på av läge, klimat och dylikt betingade omständigheter. Den amerikanske forskaren Boas har mer än någon annan medverkat till att slå sönder dessa föreställningar. Han underströk framför allt att en eller flera uppfinningar kunde ge ett försprång på århundraden och att dylika uppfinningar ur de förut anlagda metodernas synpunkt kunde vara rena tillfälligheter. Såsom Boas betraktar uppfinningarna måste man inom litteraturhistorien betrakta de stora författarna. Ett geni kan själv och genom sina efterföljare åstadkomma en litterär blomstringsperiod. Den engelska litteraturens rikedom under Elisabet eller framträdandet av en rad stora norska författare i slutet av 1800-talet behöver icke bero på en social situation. "Orsaken" kan vara en tillfällighet likaväl som att rulettkulan tio gånger i rad stannar på rött: d. v. s. utifrån sociologiska eller andra litteraturhistoriska metoder kan fenomenet alls inte förklaras.

Den engelske idéhistorikern Leslie Stephen — framstående lika mycket genom lärdom, kritisk skärpa och intelligent överblick — ägnade sitt sista arbete åt förhållandet mellan litteraturen och samhället i England under 1700-

Samhällsforskning och skönlitteratur

talet. Han blev, det framgår med all tydlighet, under arbetets gång alltmer skeptisk mot tanken att litteraturen i detalj skulle kunna sociologiskt förklaras. Litteraturen intar, skriver han, en så pass begränsad plats i ett folks liv att den inte kan tjäna som utgångspunkt för en mer långtgående sociologisk undersökning. Under alla tider är den grupp som läser högklassiga böcker ytterst begränsad, och det är i varje fall blott denna grupp vars karakteristiska egenskaper kommer fram i den stora litteraturen. Med publikens utvidgning följer, likaväl som med trosföreställningarnas växling, vissa förändringar i litteraturen; längre i generalisationer vill inte Stephen gå. Denna anspråkslöshet, praktiskt realiserad genom inriktning på konkreta studier, synes vara en förutsättning för att den sociologiska metoden skall stanna inom vetenskapens ramar och inte bli ett fält för roliga och tvivelaktiga spekulationer.

(DN 4, 7, 9 och 13 maj 1947.)

DIKTAREN OCH MORALEN

Allmänna debatter om diktaren och moralen eller diktverkets förhållande till diktarens person kan lätt få ett tycke av sällskapslek. Man kan inte, eller hinner åtminstone inte, precisera de begrepp som användes: vilka är diktare, vilken moral åsyftas, vem är gentleman? Resultatet blir därför knappast mer än några träffande iakttagelser vid sidan av huvudfrågan, några illustrationer till en tes, som i och för sig är oklar och som i alla händelser inte kan bevisas genom ett antal exempel. Snart märker man att problemet är för stort och vittutgrenat och att det för resten är tid att gå hem. Men leken har möjligen roat deltagarna och några tysta medlemmar av sällskapet.

Knut Jaensson kritiserar i den första av sina briljanta artiklar (D. N. 9 och 12 juni 1946) med adress till Böök och Sainte-Beuve föreställningen att diktaren måste eller åtminstone helst bör vara gentleman, d. v. s. att de bästa diktarna är moraliska och att moral är detsamma som borgerlig korrekthet. Uppgiften är icke svår, och den löses snabbt och elegant: ett tiotal sedeslösa eller av andra skäl icke gentlemannamässiga författare uppräknas. Man kan

Diktaren och moralen

totalt instämma i detta och likväl anse ett par modifierande tillägg i saken behövlige.

Först ett ord till försvar av Sainte-Beuve. Enligt Bööks av Jaensson använda översättning skulle Sainte-Beuve ha förklarar att de största männen (och diktarna) "är aldrig utsvävande, löjliga, groteska, anspråksfulla, skrytsamma, cyniska, ständigt felande mot dekorum". Bööks översättning är inte blott i enstaka punkter oriktig, utan ger i sin helhet en felaktig bild av Sainte-Beuves mening. Sainte-Beuve skriver i den citerade föreläsningen att även de stora författarna kan begå svåra fel, men att de inte är "överspända, orimliga" o. s. v. "en permanence" d. v. s. de förblir inte i ett tillstånd av rus och galenskap, utan utvecklas till gentlemän, till "honnêtes gens", varmed Sainte-Beuve uppenbarligen menar att de nå jämvikt, överblick, förnuft, klassicitet. Passagen i Sainte-Beuves tal år 1858 framstår alltså som ett självförsvar; han har delat romantikens sönderslitenhet, förvirring och våldsamhet, men på äldre dagar blivit klok, balanserad, "klassisk". De uttalanden som han i sammanhanget gör kan kritiserar; de är goda exempel på den form av retorik som genom att beskriva motståndarnas egenskaper i nedläggande ordalag tenderar att göra den egna ståndpunkten självklart riktig. Men så naivt eller enfaldigt som Sainte-Beuves påstående ter sig i Bööks citat var det icke; så skenhelig och glömsk av både det förflutnas synder och det närvarandes mera oskyldiga svagheter som Sainte-Beuve här verkar var han inte. Och minst av allt var han en ödmjuk självplågarare som i dylika satser fällde domen över sig.

Denna erinran för ett stycke vidare. Jaensson polemiserar mot en uppfattning, enligt vilken diktaren, åt-

minstone den store diktaren, måste vara gentleman. Har verkligen en så absurd tanke någonsin framförts? Jag har svårt att tro att ens de mest ursinniga antiromantikerna i Frankrike och Amerika skulle vilja definiera sitt diktarideal så begränsat, så borgerligt. Visserligen kan man med gentleman mena nära nog vad som helst — utom en person som på en gång är en lymmel och tillhör arbetarklassen —, men om med ordet avses något liknande vad som i detta fall åsyftas (en korrekt och aktningvärd borgare) synes det otjänligt i denna debatt: ingen hävdar att blott gentlemän är stora diktare.

Om frågeställningen kastas om, blir den mera relevant. Kan en gentleman — i ordets nyss antydda mening — vara diktare, eller, omvänt, kan en diktare vara gentleman? En mycket betydande opinion kan åberopas för ett negativt svar. Är den självanalys, den nyfikna "förståelse", den oro och spänning som hör eller anses höra diktaren till förenliga med gentlemannaskapet? Den största av alla nu levande auktoriteter, Thomas Mann, anser diktaren och gentlemanen väsensskilda; han betvivlar till och med att diktaren kan höra till de hyggliga människor, de "honnêtes gens" om vilka Sainte-Beuve talar. Då han i Tonio Kröger kallar diktaren "en kall och fåfäng charlatan" är det blott ett av otaliga uttryck för tanken att diktaren är "tvivelaktig" icke endast som gentleman, utan överhuvud som människa.

Trots detta torde man kunna tillåta sig det milda kätteriet att påstå att diktaren kan vara gentleman även i detta ords mest enkla och begränsade mening. Skulle icke, låt oss säga, Runeberg, Viktor Rydberg, Snoilsky, Tennyson, Kipling, Henry James och Mark Twain rentav kunna betecknas som typiska gentlemän? Det är sant

Diktaren och moralen

att de icke var moraliskt fläckfria och att några av dem hyste vilda och långtifrån rasrena hundar i källaren. Men gentlemannabegreppet får dock icke göras så snävt att det utestänger icke blott alla diktare, utan också alla människor.

Frågan går vidare till sammanhanget mellan diktarens person och hans arbete, mellan hansandel och hans verk. Knut Jaensson gör på denna punkt en rad tankeväckande reflexioner. "Skulle vi t. ex. kunna njuta av en med poetisk talang skriven dikt med motivet att kärlek är försakelse om vi visste att författaren var en framstående sol- och vårman?" Skulle vi kunna njuta av Bellman om han besjunge hederligheten i affärer, av Villon om han skrivit moraliserande dikter mot yrkestjuvar?

En viss sammanblandning synes här föreligga. *En* fråga är om en sol- och vårman kan bli en framstående förkunnare av försakelsens skönhet, *en annan* om denna förkunnelse gör intryck, därest läsaren känner hans egenkap av sol- och vårman. Den sistnämnda frågan erbjuder knappast några svårigheter. Den som vördar försakelsen och får veta att en dikt som besjunger ämnet är skriven av en professionell förförare blir utan tvivel indignerad och lär i regel vara benägen att överföra sin indignation från dikten till diktaren. Men den som njuter av en dikt över vällusten, blir varken arg eller avskräckt av uppgiften att diktaren är asket; han blir endast förvånad. En dryckesvisas tjuskraft bevaras eller kanske till och med ökas om visan befinnes vara författad av en nykterist; ett sällskap nykterister skulle däremot stå kritiska inför en sång till avhållsamheten som vore skriven under russets inflytande. Förklaringen är naturligtvis att man av

Sambället och litteraturen

moralens förkunnare kräver moral, men att man icke frågar efter den personliga täckningen för en dikt till njutningen eller skönheten.

Men kan en diktare skriva betydande dikter av en tendens rakt motsatt den som kännetecknar hans liv. Några av Knut Jaenssons exempel i detta sammanhang är icke väl valda; man skriver knappast dikter för att hylla hederlighet i affärer eller för att moralisera över yrkestjuvar, och det är redan därför svårt att tänka sig Bellman och Villon arbeta med dylika uppgifter. Men att, generellt sett, ett ofantligt avstånd kan föreligga mellan livet och dikten är obestridligt. En Don Juan kan besjunga försakelsen och en asket den erotiska njutningen, även om det icke sker med den tekniska sakkunskap som andra förfogar över. Gustaf Hellström beskriver i Snörmakare Lekholm på ett oförglömligt sätt hur en till avhållsamhet omvänd alkoholist återgår till spriten för att få inspiration till en nykterhetssång. Här är sammanhanget ytligt, men det kan vara djupare: man diktar om egenskaper som man icke äger, händelser som man icke upplever, njutningar som man ej får lära känna.

Än korsets barn, vars dag av bön var full,
de rosor drömmar om som det försmådde,
och syndens son beprisar ångestfull
all den försakelse han ej förmådde.

Tanken är alltför välkänd för att det skulle vara behövt att ytterligare utföra den.

Men den väsentliga av Knut Jaensson uppställda frågan är mera central. Helt allmänt kan den sägas gälla om moralisk dikt kan skrivas av omoraliska författare. För att diskutera denna fråga är det egentligen nödvän-

Diktaren och moralen

digt med en rad distinktioner. Ett par allmänna reflexioner må likväl göras. Att hylla en viss moral, fastän man icke tillämpar den, lär, som nyss sagts, icke möta några svårigheter. Snarare kan det påstås att den mera intensiva och extatiska kärlek till dygd och moral som tar diktens form ofta springer fram ur spänningen mellan liv och längtan, den produceras inte av den självfallet och oproblemiskt förträfflige. Men härtill kommer att moderna människor med moral mera sällan menar ett bestämt handlingssätt eller ens en bestämd åskådning. Moralerna har romantiserats, den ter sig snarast som en vilja att söka, en känsla av problematik, skuld-känsla och livsångest. Denna "moral" kan utan konflikter förenas icke blott med ett ur andra synpunkter syndfullt liv, utan också med en tämligen total brist på handlingsnormer, med vad man förr i tiden skulle ha kallat moralisk anarkism. Då den moraliska dikten tenderar att bli ett ångestrop blir emellertid frågan om diktens förhållande till diktaren reducerad till en fråga om känslans äkthet.

Slutsatsen blir alltså att diktaren, liksom ingenjören, forskaren eller statsmannen, ur moralisk synpunkt kan vara ungefär vad som helst. Att han kan vara erotoman, alkoholist eller giftmördare förnekar ingen; dylika egenskaper eller handlingar konstituerar för övrigt i och för sig knappast vad man brukar kalla immoralitet. Han kan likaså vara mera generellt omoralisk, t. ex. sedeslös, lögnaktig och bedräglig, men ändå genom sin längtan efter hållning och disciplin drivas att skriva moraliska dikter. Men han kan också föra ett moraliskt liv, till och med vara en gentleman i detta ords mest triviala och begränsade betydelse. Om han är total moralisk idiot, kan han visserligen inte effektivt hylla dygden och rätträdig-

Samhället och litteraturen

heten, men det finns mycket annat att skriva om. Möjligt skulle en sociologisk undersökning visa att diktarna genomsnittligt lever ett mera regellöst liv än andra människor; en sådan undersökning skulle stöta på nästan oöverstigliga svårigheter.

En dikt måste, såsom Jaensson särskilt betonar, vara äkta, eller riktigare verka äkta, för att göra intryck. Men detta krav leder knappast till några bestämda fordringar på diktarens person. Rimligen måste en inbillningsrik, temperamentsfull och intelligent diktare på grundval av en övergående stämning eller en lek med tankar kunna skriva lika "äkta" dikter som dem vilka blott en stark och varaktig tro kan avpressa författare av mindre spännvidd. Intensitet, utan stöd av reflexion och teknisk skicklighet, räddar däremot icke alltid dikten från att verka oäkta.

(DN 19 juni 1946).

OSCAR WILDE

En hel litteratur har uppstått kring Oscar Wilde. Vänner, av vilka några posthuma, har lämnat sina bidrag: lord Alfred Douglas, som genom att väcka Wildes lidelse blev den omedelbara anledningen till hans fall, Robert Sherard, som skrivit om deras olyckliga vänskap — en realitet endast under ett par korta perioder —, Robert Ross, utan tvivel en verklig vän, Frank Harris, såsom alltid grov och ovederhäftig, men uppriktig och laddad med belysande anekdoter. Lysande ögonblicksbilder har givits av personer som endast några få gånger träffat Wilde, främst André Gide och Laurence Housman. Härtill kommer en rad regelrätta biografier, senast av *Hesketh Pearson* (*The life of Oscar Wilde*). Pearsons bok hör genom sin rikedom på faktiska uppgifter, av vilka många är nya, till de bästa. Men någon systematisk litteraturhistorisk analys av hög klass har såvitt bekant ännu icke publicerats, ej heller en med vetenskaplig metod utarbetad biografisk undersökning. Uppmärksamheten har i regel koncentrerats till två ting, Wildes kvicka konversation och de rättegångar som slutade med att han dömdes till två års tukthus. Även tiden av rent förfall efter straffets

Samhället och litteraturen

avtjänande — 1897—1900 — har ingående skildrats, men man får här knappast mer än en banal bild av upplösning i alkoholismens tecken.

Den antydda begränsningen är väl förståelig. Omkring 1890 var Wilde tämligen okänd, och framför allt togs han inte på allvar; han framstod främst som en speciellt fräck och reklamhungrig representant för "den estetiska rörelsen". I början av 90-talet slog han igenom, han skrev fyra briljanta komedier och spelades på Londons främsta teatrar; med en inkomst av 150 000 kronor om året kunde han äntligen tillfredsställa sin lust till lyx och framför allt till utsvävningar. Då han på våren 1895 dömdes för homosexualitet och från salongerna och lyxkrogarna plötsligt förpassades till fängelset har det varit naturligt att stanna vid detta fall, att betona omkastningen och att framhäva den erotiska perversitet som ledde till katastrofen. Wilde själv hade genom Dorian Grays porträtt givit sina levnadstecknare instruktioner; de satte in honom som hjälte i den roman han skrivit några år före avslöjandet.

En av de frågor man ställer sig vid läsningen av böcker om Wilde är om inte detta schema lett till förvanskning av hans bild. Wilde framställes som en hjälte inom litteraturen och i salongerna, vilken plötsligt genom en ålderdomlig paragraf i den engelska strafflagen förvandlas till förbrytare. Denna bild är icke helt felaktig, men den ger efter allt att döma icke det väsentliga. En rad skildringar, som av vederbörande författare i regel ges generat och i förbigående, tyder på att Wildes liv under åren före processen var en nästan oavbruten debauché. I det brev till Douglas från fängelset som i förkortad form blivit *De Profundis* beskriver Wilde — i stark irritation mot

Douglas — de båda vännernas gemensamma liv; restaurantbesöken, som kostade några hundra kronor om dagen, omfattade lunch, middag och supé med champagne. Det var här icke fråga om ett mondänt liv à la Dorian Gray, utan om systematiska utsvävningar. I levnadsordningen ingick täta besök på bordeller för homosexuella; de återfinnes romantiserade i Dorian Gray, men den brutala verkligheten framträder i Gides skildring i "Si le grain ne meurt". Sin familj försummade Oscar Wilde totalt — hustruns tråkighet tycks för övrigt ha varit häpnadsväckande —, långa tider bodde han i en svit på Savoy med motiveringen att han inte hittade hem på nätterna; sina skådespel skrev han under några korta och hektiska veckor, efter all sannolikhet under stark spritkonsumtion.

Medan Oscar Wildes biografer, under ivriga försäkringar att de inte är pryda och fördömande, jämförelsevis utförligt talar om kärleken till Douglas och processernas avslöjanden, gör deras tolerans halt inför den allmänna atmosfär av korrupcion och debauché som omgav Wilde. Det tabu som lättats i fråga om erotiken tenderar för övrigt överhuvud att upprätthållas beträffande alkoholismen, sannolikt därför att denna är mer farlig ur begränsad social synpunkt — den gör personer odugliga till arbete.

På flera punkter lär emellertid Wildes förfall, icke minst när det gäller alkohol, bilda en nödvändig bakgrund för förståendet av hans insatser. Hans kvickhet kännetecknas av Renier på ett utmärkt sätt: "en självklar sanning kastas om, och likväl blir satsen i sin nya form inte blottad på sunt förnuft". Denna teknik, kombinerad med lösa, men roande associationer, är enligt vardaglig erfarenhet något för ruset utmärkande. Den användes främst

av två engelska författare, Wilde, som mänskligt att döma under åratal icke var nykter efter kl. 1 på dagen, och Chesterton, vilken enligt sin senaste biograf, Maisie Ward, under sina måttligare perioder drack åtminstone tre eller fyra flaskor bourgogne varje dag. Det är en omisskännlig stämning av lätt berusning eller åtminstone av "dagen efter" i bådas fladdrande, orimliga och tjusande lustigheter. Och man har därjämte en ständig känsla av risken att kvickheten skall bli litet för våghalsig, litet för stollig; ett glas till, och paradoxen blir en sludrig dumhet.

Vid några tillfällen före katastrofen sade sig Wilde ha en förkänsla av olycka, och samtidigt talade han om att han måste löpa linan ut, "fullborda sitt öde"; efteråt fantiserade han om sin likhet med Kristus och trodde sig stundom ha utfört ett slags frivillig offergärning genom sin fängelsetid. Även dylika föreställningar måste ses mot bakgrunden, icke av tillfälliga lagöverträdelser, utan av ett liv i utsvävningar. Man kan, om man så vill — och Wilde skyggade icke därför — tala om en känsla av tragisk nödvändighet och tillika om en längtan efter renhet; objektivt sett förelåg utan tvivel den vaga ångest som följer med ohämmade njutningar, och ett häremot svarande behov av lugn, ordning, harmoni — vad Wilde med förakt kallade lycka i motsats till nöje. Möjligt är också, som Edmund Wilson påpekat, att Wildes syfilis var en väsentlig orsak både till hans begär att "fånga ögonblicket" och till förstoringen av de känslor som åtföljde hans jakt. I fråga om denna syfilis, liksom beträffande alkoholismen, har biograferna iakttagit en komisk diskretion.

I vad mån Wildes liv formades efter hans åskådning kan icke fastställas. Säkert är att hans åskådning pas-

sade hans liv. Den byggde på den speciella form av romantik som genom Burckhardt och Pater blev populär i slutet av 1800-talet, på renässansdyrkan. Wilde bar ständigt med sig Paters bok om renässansen, och få människor har så pliktstroget sökt att följa mästartens lära. Det gällde att göra livet till en serie av starka upplevelser, av sensationer. Man måste brinna "med en eld, hård som en ädelsten", fånga varje "utsökt passion", leta efter allt som kunde "egga sinnena", "nyfiket pröva nya åsikter och söka nya intryck". Det gällde icke, som hos Rousseau och Byron, att odla känslorna, att älska, gråta och hänföras, utan att reta sinnena, att göra livet till ett äventyr genom att sätta nyheten, det överraskande, egendomliga, gåtfulla i system. Man kunde icke, såsom renässansmännen, erövra och mörda, men man kunde njuta av färg och doft, dricka och förföra. Bland föregångarna till denna sensationens romantik var Stendhal, bland efterföljarna — utom raden av författare kring sekelskiftet — futurismen och Mussolini. Wilde hade bland annat genom sin stora begåvning, sin charm och sina oerhörda kroppskrafter stora förutsättningar att följa Paters bud. Men även han synes ha tröttnat på sensationen som rutin, även om han aldrig övergav dess teori.

För de flesta lär Wilde, trots sin intelligens, sin sinnrikhet, sina underbara infall, inte framstå som en verkligt stor författare. Det är tvivelaktigt om skulden härtill bör sökas i hans åskådning; de största författare kan frodas på de plattaste teorier. Kanske måste man falla tillbaka på det oklara men väsentliga påståendet att hans prestationer inte verkar "äkta", att man inte tror på någon personlig täckning hos författaren. Påpekandet att Wilde sade klartänkta och till och med djupa saker

Samhället och litteraturen

hjälp inte; den enes tal om alltings fåfänglighet blir banalt som en svordom, den andres gripande som en profetia. Wilde blir sällan gripande, inte ens då han anser sig skriva med hjärteblod, såsom i "The ballad of Reading goal". Och kanske beror detta på att han inte bara i teorin och i levernet, utan även i sin karaktär var lätt-sinnig i ordets egentliga mening, hade ett lätt sinne. Under sin fängelsetid och under de värsta tiderna efter frigivningen kunde en obetydlig sak, som väddade till hans intresse eller hans fåfänga, helt förändra hans stämning, han blev glad, skämtsam, förtjust över att bilda medelpunkten. Man tvivlar icke på att han kände vad han biktar, men man mistänker att han kände det under mycket kort tid och strängt taget stod utanför det hela. Verlaine, med liknande öden, kan på några rader ge en melankoli och en förtvivlan som Wilde aldrig uppnår. Den pamflettist som påstod att Wildes älsklingsblomma var den gröna nejlikan hade inte så orätt. Det är, trots allt, något av pappersblommor över hans färgrika rabatter.

(DN 24 sept. 1946.)

THOMAS MANN SOM POLITIKER

I en replik till Romain Rolland under första världskriget betonade Thomas Mann att en diktars ord inte fick analyseras lika strängt som en filosofs. Det är en välbehövlig varning, icke alltid beaktad av den varnande själv i hans angrepp på andra författare. Och den är särskilt befogad då det gäller tolkningen av Thomas Manns egna inlägg. De svårigheter som här möter måste påpekas även i den mest översiktliga redogörelse för diktarens politiska utveckling.

Thomas Manns förmåga att variera språket genom omskrivningar och synonymier är berömd. En schweizisk kritiker har räknat ut att "skidor" betecknas på trettitvå olika sätt i "Der Zauberberg". Men Mann använder också ett och samma ord i de mest skiftande betydelser. Detta gäller icke minst de politiska nyckelorden. Tag ordet demokrati. Redan i "Betrachtungen eines Unpolitischen" möter en hel provkarta på olika meningar. I regel menas ungefär parlamentarisk politik eller partipolitik, och ordets värdebetoning är klart nedsättande: det tyska folket säges avsky demokrati. I andra sammanhang definieras demokrati som folkstyrelse (Volksherrschaft), och även i detta fall ställer sig Mann avvisande; han citerar

Nietzsches ord om massans oförmåga att skapa och anser sig kunna lösa styrelseproblemet genom satsen att "folket" icke är ädlare eller bättre än "de härskande". Enligt en tredje användning av ordet är hela världen (omkring 1916) totalt demokratiserad; demokrati innebär nämligen nyttoprincipens godtagande. Som ett honnörsord begagnas "demokrati" för att beteckna den sociala frihet som tar sig uttryck i en livlig klasscirkulation. Dessa exempel må vara tillräckliga. I sina senare böcker brukar Mann också ordet demokrati i skilda bemärkelser, men efter övergången till "vänstern" tycks han i regel härmed — i anslutning till det vanliga språkbruket — avse en förening av folkstyrelse och medborgerlig frihet.

På liknande sätt förhåller det sig med andra ord. Borgaren är stundom en kapitalist eller köpman, stundom en human och andlig människa, en typisk tysk, men han kan också vara en "statsborgare", som helt uppgår i politiken, och en hård och oandlig människa, en "bourgeois". "Geist" får i "Betrachtungen" känneteckna en ytlig och optimistisk rationalism, i "Vom kommenden Sieg der Demokratie" (1938) ett samvete, en skuldkänsla som förädlar människorna och som äras av demokratin. I fråga om begrepp som kultur och civilisation, frihet och makt är situationen densamma.

Detta sätt att uttrycka sig, som några finner rikt och andra förvirrat, leder lätt till missförstånd. Ett exempel som är av betydelse för den följande framställningen skall anföras. I sin inträngande och klarläggande skrift "Thomas Mann och det tredje riket" — till vilken det ofta blir anledning att återkomma — påpekar Olle Holmberg att Mann i en kommentar till "Königliche Hoheit" (1909, kommentaren från 1910) framhävt en demokra-

tisk tendens i denna bok; Holmberg tillägger att boken alltså "till minst hälften var en demokratisk bok" och understryker att den unge diktaren icke var rädd att begagna detta radikala och vänsterfärgade ord. Men efter all sannolikhet använde Mann ordet "demokratisk" i detta sammanhang i en helt annan mening än Holmberg tycks åsyfta. Mann talar om "den andliga övergång till det demokratiska, till gemenskapen, till samhörigheten, till kärleken" som boken uttrycker. Någon antydning om en politisk trobekännelse är det inte fråga om.

Utmärkande för Thomas Mann är också i många fall ett medvetet undvikande, icke-förbindande uttryckssätt — väl förenligt med en lysande formell precision. Då Mann i sin uppsats om Hitler (Nu 1945) skriver att "för övrigt är moral, i den mån den inkräktar på livets spontaneitet och oskuld, inte obetingat konstnärrens sak" tycks han ta avstånd från "moraliserande" konst, men han gör det med en sådan reservation att en kritik omedelbart kan avvisas såsom beroende på ett missförstånd. I de politiska skrifterna flödar dylika formuleringar; ett försök att klarlägga vad Mann exempelvis i föredraget "Von deutscher Republik" verkligen vill säga stöter på utomordentliga svårigheter, därför att nästan varje uttalande är omgivet av förbehåll och begränsande bisatser. Detta påpekande innebär ingen beskyllning för försiktighet eller opportunism. Snarare har man intrycket av att Mann ständigt är så medveten om det tveivelaktiga i allmänna påståenden att han vill nyansera dem i oändlighet; hans framställning ter sig visserligen ofta utförlig och till och med omständlig, men den är ändå icke tillräcklig för hans vilja till fullständighet och felfrihet.

Detta drag hos Mann hänger nära samman med hans dialektiska metod, hans tendens att arbeta med vissa begreppspar, som rymmer tes och antites, en idé och dess motsats. Den ironi, den känsla av överlägsen förståelse som Mann själv med all rätt berömmar sig av innebär att han vid hävdandet av en tanke ofta är medveten om den motsatta synpunktens relativa berättigande; den intellektuella aktionen är en accentuering av en idé, om vars problematik diktaren är väl medveten. Förmågan att förstå motståndaren, att se skilda ståndpunkter eller idéer som nödvändiga delar i en helhet — eller rättare som olika sätt att belysa — framträder kanske klarast i debatterna mellan Settembrini och Naphta i "Der Zauberberg", även om framstegsmannen Settembrini stundom omges med en lätt doft av enfald, som stör bilden.

Det måste emellertid erkännas att Mann vid utnyttjande av denna förmåga till förståelse stundom demonstrerar en elegans som närmar sig snobberi och koketteri. I "Kultur und Sozialismus" från slutet av 1920-talet talar han om "Betrachtungen" såsom "en reträttfäktning i stor stil, levererad i full insikt om dess hopplöshet och alltså icke utan ädelmod, levererad till och med i insikt om det själsligt osunda och omoraliska i all sympati med det som är vigt åt döden". Intrycket blir här att "Betrachtungen" i själva verket icke skulle vara fullt allvarligt menad, att den skulle vara en uppvisning mer än en strid. Läsaren av den passionerade krigsboken tror inte på detta; han tror snarare att Mann tio år senare skröt en smula med sin förståelse av allt. På detta halvt låtsade spel med ståndpunkter tycks Mann, åtminstone när det gäller politiken, alltmer ha tröttnat. Det lär inte finnas någon risk

Thomas Mann som politiker

för att diktaren bland demokratins försvarare om några år skall tala om sina insatser som en lek för stunden.

Thomas Manns terminologi och dialektiska teknik har förlett en del av hans biografier att bortse från eller åtminstone föga beakta ändringarna i hans politiska ståndpunktstagande. Trots alla svårigheter i detaljerna är de stora linjerna emellertid klara. Manns utveckling framstår som representativ för en hel samhällsgrupp och får därmed ökat intresse.

Eloesser nämner i sin bok om Thomas Mann att denne under en kort tid i början av 1900-talet var medredaktör i *Simplicissimus*; han skötte urvalet av noveller för tidskriften. Holmberg drar av denna uppgift slutsatsen att Thomas Mann i sin ungdom — före första världskriget — närmast skulle ha varit radikal. *Simplicissimus* ”surtrade med sin getinggadd kring öronen på hovmän, militärer, borgare och präster i Wilhelm II:s Tyskland, och det ligger nära till hands att tro att ingen som inte var radikal skulle ha tagit en dylik plats”.

Detta är, av allt att döma, en förhastad slutsats. *Simplicissimus* var inte radikal, den var föraktfull och fientlig mot allt, mot ”livet” (das Leben) i största allmänhet. Den hånade hovmän, officerare och präster, men även borgare och bönder, liberaler och socialdemokrater. Den var frivol ända till råhet, ironisk ända till total skepsis. Den angrep visserligen det wilhelmska Tyskland, men den var än mera giftig mot Frankrike, England, Italien, Österrike och Ryssland. Att denna tidskrift efter krigsutbrottet 1914 blev ett organ för tysk nationalism är för den som genomgått ett antal tidigare årgångar icke alltför överraskande: hatet mot andra folk fanns förut, det gällde

blott att stryka utfallen mot det egna folket. Men framför allt var *Simplicissimus* kvick, en av de mest lysande "skämttidningar" som existerat.

Ett medarbetarskap i *Simplicissimus* säger därför föga om den politiska åskådningen. Det är sant, en tysk borgare eller ämbetsman av ordinärt snitt, en medlem av de tyskkonservativa, frikonservativa eller nationalliberala partiet kunde inte gärna vara medarbetare — även om Bismarck var nära nog den enda döda eller levande person som tidskriften hade respekt för. Men ingen har väl misstänkt Thomas Mann för att höra till någon av dessa kategorier. Härtill kommer att Mann såvitt bekant endast hade att göra med tidskriftens novellavdelning. Och denna synes ha varit helt fristående; här publicerades noveller av tyskar som Hesse och Hartleben, skandinaver som Björnson, Strindberg, Selma Lagerlöf, Bo Bergman, Hjalmar Söderberg, Juhani Aho och Knut Hamsun. Intet som helst politiskt ställningstagande förmärkes. Att Thomas Mann under kort tid — några uppgifter härom finns inte i tidskriften — utvalde dessa noveller visar inte ens att han i sin allmänna inställning stod den mera uppmärksammade skämtbildsavdelningen nära. Själv publicerade han — liksom brodern Heinrich — blott ett fåtal noveller i *Simplicissimus*.

Icke heller säger det något att bröderna Heinrich och Thomas vid denna tid var goda vänner. Heinrich blev först under kriget — liksom Thomas — en politisk författare, med "Die Armen" och "Der Untertan". Under förkrigsåren var de båda brödernas problemställningar märkvärdigt lika. Temat liv och konst behärskade dem. Flera av Heinrichs noveller kunde man tro vara skrivna av Thomas — om inte den underbara stilkonsten saknades.

Thomas Mann som politiker

På nu berörda vägar får vi alltså inte någon upplysning. Finns den inte på närmare håll, i Thomas Manns egna skrifter? Inte direkt. Visserligen behandlas politiska förhållanden i Manns romaner: Thomas Buddenbrook strider om sin senatorsplats med uppkomlingen Hagenström, arvprinsen Klaus Heinrich säkrar genom sitt giftermål med miljardärsdottern Imma landets framtid och vinner tillika "en sträng lycka", Savonarola gör revolution i Florens och går under (Fiorenza). Men i alla dessa arbeten saknas uttalanden som antyder ett ställningstagande i dagens politiska debatt. Ingen vet vilket parti senator Buddenbrook tillhörde eller hur Klaus Heinrich tänkte sig förhållandet mellan furste, representation och folk.

De problemställningar som behärskar dessa böcker ger likväl, synes det, en vägledning. Att närmare diskutera dem är icke behövt; de är tillräckligt väl kända och ingående analyserade. Man kan, för att använda en god formel, tala om motsättningen mellan livet "i sin förförliska banalitet" och desillusionen, insikten, genomsådanheten, skönhets- och dödslängtan. Det väsentliga är att själva frågan hur man skall kunna leva dominerar dessa människor. De är inte obetydliga, tvärtom, men de är svaga och sönderslitna; deras problem är att övervinna centrala antinomier, inte att ändra sin miljö. Tanken "vilket parti tillhörde senator Buddenbrook" verkar grotesk, lika grotesk som att fråga en självmördare hur han tänker rösta. Senatorn är stolt över att kunna leva och förvalta, han tänker inte på att reformera; de stora budskap han mottar kommer från Schopenhauer, inte från Marx eller Mill, det mildrar vägen mot döden och eggjar inte till sociala insatser. Än orimligare är det att diskutera Tonio Krögers, Detley Spinells eller Gustav von

Samhället och litteraturen

Aschenbachs politiska partiställning. Hela det offentliga livet är för dem alla blott den ram inom vilken deras personliga problem löses eller faller sönder.

Någon politisk åskådning har inte dessa hjältar, men väl en tendens till politiskt ställningstagande. Just genom att deras individuella problem helt upptar dem är de skickade att bli konservativa i en viss mening — anti-politiska, eller, för att begagna ett starkare tyskt uttryck, apolitiska. "Ironikern är konservativ", skriver Mann i "Betrachtungen". För hela raden av Thomas Manns gestalter måste politiken te sig som en speciellt grov och "yttre" form av liv, som en vulgarisering av det redan i och för sig tvivelaktiga. De blev därför förfinade representanter för hela den grupp bland de borgerliga som var så helt inriktad på individuella ansträngningar inom ramen för det bestående att den i politiken blott såg ett försök från massans sida att erövra och utnyttja statsmakten. Med all sannolikhet var senator Buddenbrook konservativ (vare sig han betecknades som högerman eller nationalliberal), men han var det på ett omedvetet och självfallet sätt, han kände sig inte som partiman, utan som en man utanför och över partierna.

Det behöver knappast understrykas att denna konservativa eller apolitiska attityd intet hade gemensamt med den servila undersåtsanda som Heinrich Mann gisslar i sin roman. Inte heller är den att förväxla med den romantiska nationalism som vid samma tid förkunnades av Barrès i Frankrike, d'Annunzio i Italien och Heidenstam i Sverige.

Med världskrigets utbrott blev läget ett annat. Den politiska synpunkt som präglade tyskar av Manns typ blev medveten eller, om man så vill, avslöjad. Mann kunde

Thomas Mann som politiker

göra hela det tyska folket till företrädare för det "inre livet", till personligheter som just genom sin bräcklighet, sin förmåga att leva trots reflexion och insikt visade sin storhet. Därmed blev han, under protest, politiker i egentlig mening, konservativ och nationalist. Men han själv trodde sig fortfarande blott vara en försvarare av personlig problematik mot politikens angrepp.

*

Thomas Manns aktivitet under det första världskriget har ofta skildrats. Men de redogörelser som givits kräver en komplettering. Ty det är uppenbart att de alla färgas av en benägenhet att hos nationalismens propagandist betona de egenskaper som framträder hos demokratins försvarare och nazismens bekämpare. De är alla till en viss grad skönmålningar.

De skrifter varom här är fråga är väsentligen tre. "Gedanken im Kriege" skrevs redan i september 1914, "Friedrich und die grosse Koalition" var färdig i december samma år, "Betrachtungen eines Unpolitischen" — en bok på sexhundra sidor — innehåller en rad 1915—1917 publicerade uppsatser. I stort sett kan dessa skrifter behandlas som en enhet; de innehåller många motsägelser, många försök att nyansera och begränsa en gång gjorda uttalanden, men de stora sammanhållande synpunkterna förändras inte.

Ett av de otaliga motsatsparen i "Betrachtungen" är musik och politik. Det kännetecknar en huvudlinje i arbetet. Musiken är det inre livet, den individuella problematiken, politiken är demokrati, partier, val, uppgåendet i kollektiva sammanslutningar som är inriktade på yttre,

oväsentliga och störande ting. Tysken representerar musiken, ententen politiken. Då Mann försvarar den tyske "borgaren" mot västerlandets "bourgeois" försvarar han Thomas Buddenbrook, Tonio Kröger, Klaus Heinrich, Gustav von Aschenbach — icke mot hr Klöterjahn, ty denne är i alla fall inte politisk, men mot de ytliga framstegsmännen som springer på sammanträden, håller tal och glömmar sin själ, mot konferensmannen kort sagt. Hela hans förbittrade angrepp på demokratin avspeglar på ett högre plan den tankegång som för trettio år sedan användes som vapen mot kvinnans politiska rösträtt: kvinnorna blev mildare, finare, ädlare genom att hålla sig borta från valurnorna, tyskarna blev "djupare", mera "innerliga" genom att avstå från politik.

Detta är en sida av saken, det är, kan man säga, den åt det tyska folket vettande sidan av Manns nationella apologi. En annan sida kännetecknas av motsatsparet kultur—civilisation eller själ—ande. Kultur kan, skriver Mann i "Gedanken im Kriege", omfatta "orakel, magi, pederasti, människooffer, orgiastiska kultformer, häxprocesser" o. s. v.; civilisation är "förnuft, upplysning, goda seder, upplösning — Geist". Enligt denna ovanligt extravaganta fras skulle kultur vara vad moderna amerikanska antropologer kallar "beteendeformer", ordet skulle användas utan någon värdebetoning; civilisation innebär åter det undergrävande av livsstilen som tänkes följa med ohämmad rationell reflexion. I "Betrachtungen" mildrar Mann i polemik mot Rolland denna formel: ordet civilisation bevarar sin innebörd, men kultur blir "den konstnärligt organiserande och uppbyggande, livsuppehållande och livsförklarande principen".

På dessa skiftningar är det omöjligt att närmare ingå.

Thomas Mann som politiker

Det centrala är att Mann i honnörsordet kultur sammansmälter det gamla motsatsparet borgare—konstnär; bakom ordet skymtar på en gång den ideale borgarens ordning, stillhet och trivsel och konstnärens grubbel och demoni; de tre generationerna Buddenbrook, från den gemytliga farfadern till den sönderslitne Hanno, sammansmältes till en enda gestalt — Tyskland. Men det är krig, anfalls-krig, och demonin — som nu betyder på en gång instinkt och insikt, som blir viljan på andra sidan allt tvivel och allt genomskådande, "det kategoriska imperativet hinsides en avgrundslig skepsis" — ställs i förgrunden. Konst och krig hör ihop, heter det i "Gedanken": båda kräver samma fasta organisation, samma ansträngning, spänning och offer. Diktaren är soldat; det är "diktarnas och tänkarnas folk" som mobiliseras till yttre vapentjänst. Geist — det är en sak för de civila, för civilisationen, för ententen — och Tyskland skall segra. I "Friedrich" förtätas hela problemet i gestalten av den store konungen, som från fredens "humana anda, förnuft och torra klarhet" träder in i krigets demoni och heroism. I "Betrachtungen" blir tysken på en gång borgaren som älskar musik och soldaten som bryter alla rätts- och sederegler för att uppfylla sitt folks mission. Det är slut med ironin, med den lekfulla dialektiken; tekniken från förkrigsåren är kvar, men den används nu för att producera en syntes — det ideala Tyskland.

Till dessa huvudlinjer — här återgivna i den starkaste förkortning — knyter sig otaliga sekundära tankegångar, ofta i oändlighet varierade. Thomas Mann försvarade den tyska politiken på varje punkt, annexionsplanerna, infallet i Belgien, avrättningen av Edith Cavell, sänkningen av "Lusitania", det obegränsade ubåtskriget. Som

personifikation av ett västerländskt sinnelag och därmed av det ondas princip tjänade efter hand brodern Heinrich, som vid denna tid anslöt sig till den radikala oppositionen; det mest berömda av Thomas' många välformade invektiv, "civilisationslitteratör", åsyftade skriftställare av Heinrichs typ. I mycket stor utsträckning var Thomas Mann representativ för en dominerande grupp bland Tysklands författare och vetenskapsmän. Hans originalitet får icke överskattas. För den som under efterkrigsåren var Rudolf Kjelléns lärjunge var mycket i "Betrachtungen" välbekant; man känner igen tankegångar från Sombart, Schulze-Gävernitz, Troeltsch, Max Weber, Meinecke och andra. En mängd tyska intellektuella, som förut varit opolitiska, drevs liksom Mann genom kriget till nationalistisk aktivitet.

Då Mann i "Friedrich" försvarade det tyska anfallskriget skedde det icke genom försök att visa att det ej var ett anfallskrig i formell mening. Men försvaret var icke desto mindre totalt. Om Tyskland icke anföll riskerade det att gå under och därmed att svika sin mission; fienderna förberedde ett krig, och den tyska aktionen var därför i grunden preventiv; att Tyskland icke var den anfallande i egentlig mening framgick av att det var underlägset och alltså icke hade någon anledning att börja ett krig annat än i försvarssyfte. I detta resonemang fanns det icke, såsom man påstått, något originellt eller för den tyska nationalismen stötande. Det resulterade i att man ur högre synpunkt hade rätt. Att denna slutsats nåddes genom stöd av hänvisningar till demoni och ödesbestämmdhet skadade inte; därigenom förenades korrekthet med en lockande känsla av synd och övermänsklighet.

Även Manns uttalanden om den tyska nationalkarak-

Thomas Mann som politiker

tären är idealtypiska. Tyskarna beskrevs som kosmopoliter, såsom brett mänskliga och gentemot andra folk förstående; de andra var internationalister, d. v. s. hyste naiva föreställningar om världsfred och sammansmältning av folken. Mann förklarade i "Betrachtungen" att "enligt auktoritativ uppfattning" — t. ex. filosofen Wilhelm Wundt — "en nationalkänslan sönderfrätande böjelse för det kosmopolitiska vore oskiljaktigt förbunden med tysk nationalitet" och att "just de typiska tyskarna förnummit inskränkningen till det enbart tyska som något barbariskt". Detta är närmast nationalistiskt allmängods; i Tyskland möter liknande uttalanden hos exempelvis Klopstock, Treitschke och Hitler. Även talet om den tyska innerligheten, individualismen och problematiken är av denna art. Att en tysk seger betydde framtida fred för Europa var under sådana omständigheter självfallet.

Mann betonade ofta att han inte var nationalist, att han visste att uppskatta även andra folk. Detta i nationalistisk ideologi övliga uttryckssätt kombinerades med uttalanden, som visade dess falskhet. Fransmän, engelsmän och amerikaner hånas på samma sätt som i *Simplificissimus* och den tyska propagandan överhuvud; även över de berömmande orden är det en doft av ringaktning. Betecknande är att Mann på ett ställe talar om hur de europeiska folken efter kriget skall leva fredligt tillsammans: "den vackre engelsmannen, den elegante fransmannen, den mänskliga ryssen och den genomskådande (wissende) tysken". Vilket folk som är överlägset kan man inte gärna betvivla. Satsen är typisk även såtillvida som den visar en viss svaghet för Ryssland, vars litteratur Mann redan tidigare förhårligat. "Betrachtungen" avslutas med några ord om det tysk-ryska vapenstille-

ståndet: Mann har, betonar han, alltid hoppats att den första freden skulle gälla Ryssland. Som en kuriositet kan nämnas att han vid denna tid betecknade Tolstoj som civilisationsman, som "entente"; Dostojevskij företrädde det verkliga, högre Ryssland. Det nationellas innebörd hade, skrev Mann, aldrig uttryckts "på ett tyskare sätt" än i Dostojevskijs ord om den äkte ryssen som "en allmänna".

Många andra exempel kan dras fram som bevis för Manns samhörighet med en dominerande riktning i tysk krigsideologi. Den geopolitiska synpunkten framföres ofta. England ligger utanför Europa och är dettas svurna fiende, medan Tyskland representerar Europa och dess enhet. Ententen söker vinna kriget med lögnaktig propaganda, då den icke kan segra med vapenmakt. En av de illusioner västmakterna söker sprida är grundsatsen om de små folkens rätt, "en lögnaktig sentimentalitetsfras". En annan är tanken på fred mellan folken: krigiskhet är en manlig dygd som inte får utrotas, människan har "en djup längtan till det fruktansvärda", freden skulle betydligt "affärsmännens och litteratörernas" välde. Demokrati är i grunden identisk med imperialism och kapitalism. Allt detta påminner om nazismens propaganda — men denna var i huvudsak blott en förstorad och förgrovd avbild av den tyska propagandan under det första världskriget.

Ett ord bör slutligen sägas om den ytterliga anspråksfullhet som redan i dessa första politiska skrifter framträder hos Thomas Mann. Den förmärks i hans sätt att ständigt markera en viss överlägsenhet gentemot sina egna uttalanden, hans air att stå högre än hela den debatt i vilken han deltar — en attityd som naturligtvis under-

Thomas Mann som politiker

lättas av den ironisk-dialektiska teknik varom förut talats. Men även i övrigt är pretentionen utpräglad. Han påstår i "Betrachtungen" att han på egen hand, utan stöd av någon läsning, uppfunnit och i "Buddenbrooks" utformat tanken på kapitalismens beroende av puritanism och kalvinism och antyder till och med att en av denna tankes vetenskapliga målsmän, Sombart, varit påverkad av framställningen i "Buddenbrooks". I samma bok skriver han att nativitetens tillbakagång i Tyskland omedvetet inspirerat honom till att i sina verk framhäva orden "leva" och "bevara"; som bevis nämnes några satser i "Tonio Kröger". Denna tendens att i tidigare skrifter intolka politiska och vetenskapliga meningar tyder på en intellektuell upphetsning som eljest är Mann främmande.

Det andra världskriget kom för Thomas Mann — liksom för många andra i samma krets — att avslöja den opolitiska inställningen som en art av nationell konservatism. Mann blev politiker såtillvida som han uttalade sig med största energi och bestämdhet i politiska frågor. Men för honom själv framstod den politiska aktionen ännu som ett försvar för det opolitiska. I slutet av "Betrachtungen" förklarar han att han nu skall vända sig från den politiska verksamhet som han i grunden stod fjärran. Han fann emellertid ingen väg tillbaka. Tvärtom blev han efter hand politiker i mera medvetet och öppet erkänd mening. Och därmed blev han också anhängare av åsikter som han tidigare föraktat. Han blev, för att begagna hans eget ord, civilisationslitteratör — försvarare av rationalism, framstegstro och demokrati.

*

Samhället och litteraturen

Efter nederlaget, kejsardömets fall och republikens upprättande inträdde hos många tyskar, för vilka Thomas Mann kan sägas vara representativ, en successiv ändring av den politiska inriktningen. Man godtog demokratin, eller kallade åtminstone för demokrati något som man godtog. Partipolitiskt var framför allt tyska folkpartiet en samlingspunkt för dessa något tveksamma demokrater; bland de intellektuella som gav parollen var män som Max Weber och Meinecke. Orsakerna till denna förskjutning kan här ej utredas. En av förutsättningarna var säkerligen att den tyska republiken blev mindre betänklig ur borgerligt-samhällsbevarande synpunkt än man befarat; i viktiga hänseenden förblev regimen konservativ. En annan förutsättning var att denna regim i samband med de extrema strömningarnas växande styrka mindre kom att te sig som kejsardömets revolutionära motpol än som ett värn mot bolsjevismen.

I "Betrachtungen" hade Mann med en dialektik som är ren ordkonst förklarat att han kunde gå med på "Tyskland som res publica", men att "Tyskland som republik, som dygdestat med samhällsfördrag, demokratisk folkregering och 'individens fullständiga uppgående i gemenskapen' . . . det vore det förskräckliga". Några år senare, i november 1922, slutade han ett tal i Berlin, vid Gerhart Hauptmanns sextiårsdag, med ett leve för republiken.

Detta tal, "Von deutscher Republik", är Manns mest egenartade politiska insats. Det präglas icke blott av en till det yttersta driven problematik, av osäkerhet och en till ren oreda gränsande nyanseringsvilja, utan också av bisarra infall och formuleringar. Den tyske romantikern Novalis och demokratins store diktare i Amerika, Walt Whitman, får tjäna som stöd för en tankegång vars cen-

Thomas Mann som politiker

trala drag är tron på möjligheten att förena "det inre livet" med offentlig verksamhet, musik och politik, kultur och stat. Novalis har som intellektuell romantiker, Whitman som diktare och demokrat visat att de motsättningar om vilka Mann förut talat kan övervinnas, att en kompromiss, eller rättare en syntes, är möjlig. Denna syntes är humaniteten, den tyska medellinjen "mellan mystik och etik, innerlighet och statlighet, mellan dödsförbundet förnekande av det etiska, borgerliga . . . och en filiströs förnuftsdyrkan". Såsom Olle Holmberg påpekar, är det här fråga om en medelväg mellan "kultur" och "civilisation", sådana dessa begrepp fattats av Mann under kriget. Den demokratiska republiken är den upptäckta syntesens symbol; denna statsform skall tjäna som ram för den sammansmältning av egenskaper och tendenser som just för tyskarna är möjlig.

Ett par karakteristiska detaljer i talet bör bringas i erinran. Mann ställer mot varandra den anspråkslöse presidenten Ebert och den teatraliske kejsaren; han säger sig ha iakttagit dem båda i representativa funktioner och har vunnit insikten "att demokrati kan vara något tyskare än kejsarlig galaopera". Mera egenartad är en annan metod att försvara republiken. Mann talar i omskrivande och subtila ordalag om den "grekiska kärlek" som blivit särskilt vanlig under och efter kriget och som antas bilda ett föreningsband inom de monarkistiska och nationalistiska ungdomsförbunden. Denna politiska inriktning är, fortsätter Mann, felaktig. "Harmodios och Aristogeiton var demokrater . . . och den främsta motsvarigheten i modern tid är Walt Whitman." Den homosexuella formen av erotik är därför "republikens sak"; den svarar mot

”enheten av stat och kultur”. Även pederastin mobiliseras alltså till demokratins tjänst.

I ett förord till ”Von deutscher Republik” förklarade Thomas Mann att föredraget icke var ett tecken på sinnesändring. Han hade ”kanske ändrat sina tankar”, men icke sitt sinne; med typisk dialektik tillade han att om han uttalat satser av annat innehåll än i ”Betrachtungen”, så ”ligger däri blott en motsättning mellan tankarna, icke inom författaren själv.”

Att ”Von deutscher Republik” fastslår en väsentlig åsiktsändring är ostridigt. Men man förstår likväl Manns känsla av att blott ha gått vidare på vägen. Med kriget hade Mann blivit politiker — han såg i Tyskland, rättare i det stridande Tyskland, en syntes av de begrepp vilkas motsättning hela hans verksamhet som diktare inriktats på att betona. Att demonin blev det accentuerade i denna syntes var under kriget självfallet, likaså att Tysklands kamp framstod som ett försvar av det opolitiska mot demokrati och västmaktscivilisation. Med nederlaget och freden föll denna speciella konstruktion, men tron på det tyska folket såsom den stora syntesens bärare lyckades Mann bevara i ny form. Accenten låg nu på det borgerliga, det humana, Ebert ersatte Fredrik den store, den fredliga demokratin blev formen för ”det inre livet”, för musiken. Diktaren förvandlas, för att bruka en förenklande fras, från nationalist till patriot. Ännu kände han sig knappast som politiker i den meningen att han stred för en åskådning mot en annan åskådning; han såg sig fortfarande som talesman för ett i huvudsak enigt folk.

En några år senare publicerad uppsats, ”Kultur und Sozialismus”, företer också i all sin korthet komplicerade

Thomas Mann som politiker

tankegångar. På ett par punkter innehåller den dock ytterst klargörande uttalanden. Viljan att sammansmälta "kultur" och "civilisation" blir nu uttryckligt proklamerad. "Kultur" är en inriktning på den enskildes förfining och förädling, på "räddningen" av hans själ, på hans fördjupade individualisering; även om tanken är att detta indirekt skall komma gemenskapen till godo, har "kulturen" väsentligen en "egoistisk-individualistisk karaktär". En förening med "civilisationen", den samhälleligt verk samma dygden, är därför nödvändig. Den tyska kulturtron har alltid i den marxistiska socialismen sett något främmande och motbjudande, med fog, ty denna innebär att den antipolitiska kulturella folkgemenskapen skulle sprängas av klasskampen. (Mann laborerar här med sociologen Tönnies begrepp "Gesellschaft" och "Gemeinschaft", vilket gör att ett exakt återgivande av hans tankegång på svenska skulle kräva alltför stort utrymme.) Socialismen har emellertid vunnit sådan styrka och innefattar så stora värden att man måste komma den till mötes genom eftergifter. I sin extrema form betyder visserligen socialismen-kommunismen det orimliga att samhällsidén-civilisationen ensam skulle kunna rädda människorna, men en kompromiss eller syntes är tänkbar mellan den konservativa kulturprincipen och den revolutionärt kollektivistiska principen, mellan Grekland och Moskva, mellan Marx och Hölderlin. Denna nya, mera antydda än utförda syntes bör, synes det, sättas i relation till den allmänna tendens till samgående med Ryssland som under 1920-talet gång efter annan framträdde i tysk politik. Om någon kommunism eller ens någon socialism är här icke fråga, men väl om en kompromiss mellan kultur och civilisation, varvid ordet civilisation fattas på

ett annat sätt än under kriget — icke såsom västerländsk demokrati, utan som total kollektivism.

Att dröja vid Manns litterära verk under tiden efter första världskriget är icke ovillkorligen nödvändigt, eftersom Mann i så många rent politiska skrifter framburit sin uppfattning. Men ett par allmänna synpunkter och intryck bör redovisas. Den speciella personliga problematik — brytningen mellan liv och konst, omedelbarhet och genomskådande — som präglade böckerna före världskriget framträder icke med samma styrka i den senare produktionen. Andra problem, som det skulle föra för långt att närmare ingå på, träder i stället. Icke minst är den idépolitiska debatten framträdande, och den utmärkes av en klarhet och öppenhet som vittnar om Manns egen "politisering". I "Der Zauberberg" är meningsbrytningarna mellan Settembrino och Naphta — ofta mera sinnrika än inträngande — väsentliga; Naphta, som onekligen i stort sett har övertaget, kan möjligen i viss mån personifiera den syntes "mellan Marx och Hölderlin" som antydes i "Kultur und Sozialismus". Också i Josefböckerna och "Lotte in Weimar", skymtar de politiska problem som sysselsatte Mann. En ingående undersökning av allt detta har såvitt bekant inte försökts — det är ett överväldigande rikt område som här öppnar sig för forskaren.

Med nationalismens uppmarsch och seger inträder Thomas Mann i ett nytt skede av politiskt ställningstagande. I än högre grad än under det första världskriget får dialektiken och problematiken vika. Avståndstagandet blir ovillkorligt, restlöst. Det läge uppkommer som Mann skildrat redan i "Der Tod in Venedig": den åldrande Aschenbach, som frånsagt sig "varje sympati med avgrun-

Thomas Mann som politiker

den", som förkastar satsen "att förstå allt är att förlåta allt" och som får känslan av "den återvunna omedelbarhetens under". Anden har, skriver Mann i "Das Problem der Freiheit" (1939) inträtt "i en moralisk tidsålder... i en tidsålder av förenkling och högmodslöst urskiljande av gott och ont. Det onda har uppenbarats sig för oss i en vildhet och gemenhet sådan att våra ögon har öppnats för det godas värdighet och enkla skönhet — och vi har fäst vårt hjärta därvid och låter oss av ingen finess hindras från att bekänna det". Dessa satser är typiska, både i sitt klara ställningstagande och i det kvardröjande drag av medvetet raffinemang som kommer diktaren att betona att detta ställningstagande inte bottnar i naivitet.

Manns beröringspunkter med nazismen har påpekats. Hans angrepp på ande, förnuftstro, civilisation, hans förhärlikande av demonin, hans skepsis, som skulle bli nihilism om den hade drag av verklig förtvivlan, gör sådana erinringar förståeliga. Han har några gånger talat om "det tredje riket" — år 1915 betecknades därmed "syntesen av makt och ande". Att ur hans böcker från första kriget sätta hop ett tal som väl skulle ha passat en bildad och konstnärligt begåvad Hitler är inte svårt. Men trots allt detta är det uppenbart att Mann alltid stått de handlingar och läror främmande som framträtt som nazism. Detta icke främst på grund av det humanitära draget hos Mann — i "Friedrich" och "Betrachtungen" var det föga markerat — utan därför att försvaret av "det inre livet" varit det för Mann väsentliga. Hans individualism, för att använda en kliché vars djupa innehåll i detta fall tillräckligt angivits, drev honom till politiken, till en politisk strid mot politikens välde. Samma värdering dominerade då han efter kriget trodde sig kunna finna en syntes

mellan "kultur" och demokrati eller till och med mellan "kultur" och socialism. Vad han fruktat och avskytt hos demokrati och socialism fanns i oändligt mycket högre grad hos nazismen. Denna betydde en politisering utan gräns och utan återvändo, ett totalt uppgående i gemenskapen — och vilken gemenskap. På varje punkt måste Mann, det är för tydligt för att behöva utföras, känna det nazistiska kollektivet såsom ett dödligt hot mot "det inre livet" och all den — trots allt — borgerligt förfinade problematik det ordet omfattade.

Med det absoluta förkastandet av nazismen följde en tendens att flytta över alla de älskade dialektiska orden till det andra lägret. Nazismen var varken kultur eller civilisation, varken borgare eller konstnär, varken själ eller ande, den stod utanför den magiska kretsen och kunde brännmärkas blott med hårda och vardagliga ord. Mann har icke glömt sin ordkonst då han fördömer nazismen, men den kommer icke till uttryck i en dialektik av den kända typen, utan i ett profetiskt hopande av stränga omdömen.

Å ena sidan ledde detta till att Mann i sitt tal om de rörelser och makter som motstod nazismen gärna som honnörsord begagnade ord som tidigare, särskilt före "Von deutscher Republik", varit problematiska och av vilka endast det ena i en given situation varit tveklöst värdebetonat. Å andra sidan blev följden att han helt, och utan språkliga subtiliteter, godtog den regim som framstod som nazismens bekämpare. Han blev demokrat — enligt vanligt språkbruk och utan förbehåll. Detta innebär ur viss synpunkt både en politisering och en internationalisering. Mann sade sig visserligen stundom företräda det "sanna" tyska folket, men han kunde icke på samma sätt

Thomas Mann som politiker

som förut i Tyskland eller den "sanne" tysken se den syntes som redan förelåg eller skulle frambringas. Han blev för första gången talesman för en politisk åskådning, bärare av ett budskap till alla folk. Den tyske borgaren och konstnären blev internationell demokrat och framstegsman.

Med det sagda är redan antytt att Manns skrifter efter nazismens uppstigande är mindre invecklade och därför mindre intressanta än hans tidigare politiska arbeten. Föredrag som "Vom kommenden Sieg der Demokratie" och "Das Problem der Freiheit" ger i utsökt form ett ganska elementärt och ordinärt försvar för demokratin. Ofta ersättes de gamla dialektiska motsatsparen med det slags resonemang enligt vilket det som prisas kännetecknas med positiva värdeord och det som angripes med nedsättandet attribut. Demokratin säges, för att nämna ett par exempel, icke vara intellektualistisk "i gammal och övervunnen mening", den är intellektualistisk i "ny och modern" mening, ty den kräver ett "med livet och handlingen förbundet tänkande" (den sist citerade frasen var för övrigt karakteristisk även för nazistiskt uttryckssätt). Den frihet som är alltför stor kallas helt i samma stil för "libertinage". Mann har med en emfas som kan förklaras av den amerikanska miljön tagit avstånd från obegränsad ekonomisk frihet och krävt en social demokrati; kravet betecknas som i grunden konservativt, därför att dess förverkligande hindrar nazism och kommunism att vinna insteg. Kristendomen som demokratins vägröjare och garant har Mann under denna tid hyllat utan reservation.

Som demokrat har alltså Thomas Mann knappast djupare motiverat eller klarare preciserat den syntes som han

Samhället och litteraturen

sedan sitt första politiska framträdande strävat till. Någon originell och utformad åskådning har den "opolitiske", som sedan trettio år deltagit i politisk debatt, inte nått. Den stora, för Mann karakteristiska syntesen är personlig. Han har gjort intensiva och betydelsefulla politiska insatser samtidigt som han förblivit en av världens mest djupsinniga skönlitterära författare. Tonio Kröger kunde inte ana att han en gång skulle bli något av en konferensman, föredragshållare i politiska ämnen, en person som svarade på enquêtes om demokrati och diktatur. Men ingen kan misstänka att hans utveckling skett på bekostnad av "det inre livet".

(DN 28 och 30 sept. samt 4 okt. 1947.)

INNEHÅLL

PRESS OCH TRYCKFRIHET

Tryckfriheten under kriget	7
Regering, press och utrikespolitik	49
Pressens frihet	78

IDÉHISTORIA

Intressebegreppet i politiken	103
Engelsk kolonialdebatt	128
Monarkin i krigstid	171
Regeringsproblemet	196
John Calhoun och demokratins problem	217
Den politiska eliten	234
Nazismens sociala ursprung	247
Idéer och utrikespolitik	252
Debatten kring atombomben	257
På jakt efter alibin	267
Marx och Disraeli om antisemitismen	273
Krysanternen och svärdet	279
Slutrapport från Julien Benda	285
Tal vid vårfesten i Uppsala den 15 maj 1948	291

MOT SOCIALISM OCH KOMMUNISM

Socialismen och friheten	311
Kommunisterna och demokratin	327
Kommunisterna och andra världskriget	341

Innehåll

Buchenwald	359
Idealister och förrädare	363
Titos förvandling	367

PERSONKARAKTERISTIKER

Abraham Lincoln	373
Officer och gentleman	379
General Boulanger	385
Charles Maurras	393
Per Albin Hansson	400
Arthur Engberg	404
Vougt och Myrdal	409

SAMHÄLLET OCH LITTERATUREN

Samhällsforskning och skönlitteratur	417
Diktaren och moralen	442
Oscar Wilde	449
Thomas Mann som politiker	455

110- A
60759

Argument

HERBERT TINGSTENS brinnande intresse för idédebatt sätter sin prägel även på hans senaste arbete, och hans lysande förmåga att klarlägga problemen vinner nya segrar. De sammanfattningar med vilka han vanligen avslutar sina analyser innehåller knivskarpa definitioner som förtjänar att bli klassiska. Man kan i föreliggande volym där han har samlat en rad artiklar från senare år, exempelvis peka på den utomordentliga karakteristiken av monarkens befogenheter i en parlamentariskt styrd stat, klarläggandet av begreppet pressfrihet, analysen av intressebegreppet i politiken, gränsdragningen mellan idealister och förrädare. Men klarhetslidelsen förenas hos Tingsten med ett utpräglad ståndpunktstagande till dagens brännande politiska frågor. Hans vidräkningar gäller nu liksom tidigare de avslöjade kryptonazisternas jakt efter politiska alibin men först och främst de svenska kommunisternas liksom deras utländska herrars obesvärade väderflöjelstaktik i den politiska opportunitetens tecken samt socialdemokraternas strävan att bit för bit utvidga statsverksamheten, tills all enskild verksamhet och fri debatt har förkvävts. I vår egen politiska debatt har vi vant oss att betrakta Tingstens vassa penna som en omistlig ingrediens. Den rika volymen avslutas med en rad fängslande personkarakteristiker från historiens, den aktuella politikens och skönlitteraturens fält.

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Pris 14: 50